

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

**OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSADİ ZİHNİYET VE SANAYİLEŞME
SORUNSAĞI: BURSA İPEK SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ**

Cumali BOZPİNAR

Doktora Tezi

Ankara, 2018

OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSADİ ZİHNİYET VE SANAYİLEŞME
SORUNSAI: BURSA İPEK SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ

Cumali BOZPİNAR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

Doktora Tezi

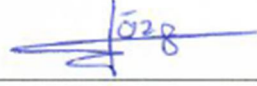
Ankara, 2018

KABUL VE ONAY

Cumali Bozpınar tarafından hazırlanan "Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği" başlıklı bu çalışma, 30/5/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet Şahinöz (Başkan)

Doç. Dr. Özgür Teoman (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet Murat Baskıcı

Prof. Dr. Hatice Karaçay

Doç. Dr. Muammer Kaymak

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar Sağlam

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☒ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

30/5/2018

Cumali Bozpınar

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

- ☒ **Tezimin tamamı dünya çapında erişime açılabilir ve bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir.**

(Bu seçenekle teziniz arama motorlarında indekslenebilecek, daha sonra tezinizin erişim statüsünün değiştirilmesini talep etseniz ve kütüphane bu talebinizi yerine getirirse bile, teziniz arama motorlarının önbelleklerinde kalmaya devam edebilecektir)

- ☐ **Tezimintarihine kadar erişime açılmasını ve fotokopi alınmasını (İç Kapak, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) istemiyorum.**

(Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir, kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisi alınabilir)

- ☐ **Tezimin.....tarihine kadar erişime açılmasını istemiyorum ancak kaynak gösterilmek şartıyla bir kısmı veya tamamının fotokopisinin alınmasını onaylıyorum.**

- ☐ **Serbest Seçenek/Yazarın Seçimi**

25/6/2018

Cumali Bozpınar

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Doç. Dr. Özgür Teoman danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Cumali Bozpınar

TEŞEKKÜR

Yaklaşık altı yıllık bir süreyi kapsayan bu çalışmanın, değerli hocalarımların yönlendirmeleri ve bizatihi ayrı ayrı “tuz” serpmeleri olmaksızın rüştünü ispat etmesi –doktora tezi olabilmesi- mümkün olamazdı. Bu vesileyle “kapılarını her çaldığımda” hem yüz yüze görüşme hem de e-posta yoluyla iletişim kurmak suretiyle tez danışmanı olmanın ötesine geçen değerli hocam Doç. Dr. Özgür Teoman’a ve Tez İzleme Komitesi’nde yer almanın ötesine geçen değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Murat Baskıcı ile Doç. Dr. Muammer Kaymak’a yardımları için çok teşekkür ediyorum.

ÖZET

BOZPİNAR, Cumali. *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği*, Doktora Tezi, Ankara, 2018.

Tüm kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı iktisadi zihniyetinde de bazı ilkelere bahsedilebilir. Mehmet Genç'e göre söz konusu ilkeler iâşe, gelenekçilik ve fiskalizmdir. Osmanlı ekonomisi ve Genç'in ilkeleri XIX. Yüzyıl'da dönüşüm geçirmiştir. Bu bağlamda söz konusu ilkelereki değişim tam olarak Bursa ipek sektöründe görülebilir.

Anahtar Sözcükler

Osmanlı İktisadi Zihniyeti, Osmanlı Sanayileşmesi, Bursa İpek Sektörü.

ABSTRACT

BOZPİNAR, Cumali. *The Economic Mentality and Industrialization Problematic in the Ottoman State: Bursa Silk Sector Case*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2018.

As in all pre-capitalist societies, some principles have been mentioned in the Ottoman economic mentality. According to Mehmet Genç, these principles are provisionalism, traditionalism, and fiscalism. The Ottoman economy and Genç's principles have transformed over the nineteenth century. In this context, the change in the principles in question can be seen exactly in Bursa silk sector.

Keywords

Ottoman Economic Mentality, Ottoman Industrialization, Bursa Silk Sector.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
BİLDİRİM.....	ii
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	iii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	x
TABLolar DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE KLASİK DÖNEM OSMANLI İMALATI VE TARIMI.....	7
1.1. KAPİTALİZM ÖNCESİ PİYASA: PAZARLAR ÖRNEĞİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE PİYASA.....	7
1.2. “ZİHNİYET” MESELESİ.....	12
1.3. OSMANLI İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİ.....	22
1.3.1. İaşe (Provizyonizm) İlkesi.....	23
1.3.2. Gelenekçilik İlkesi.....	27
1.3.3. Fiskalizm İlkesi.....	28
1.4. İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE KLASİK DÖNEM OSMANLI İMALATI VE TARIMI.....	36
1.4.1. Klasik Dönem’de Osmanlı Loncaları.....	39

1.4.2. Klasik Dönem’de Osmanlı Zanaatları.....	50
1.4.2.1. Dokumacılık.....	51
1.4.2.2. Dericilik.....	57
1.4.2.3. Madencilik.....	58
1.4.3. Loncaların Ham Madde Tedarikçisi Olarak Klasik Dönem Osmanlı Tarımsal Yapısının İktisadi Zihniyet İlkeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi.....	60
1.4.3.1. Osmanlı Tarımının Temel Özellikleri.....	61
1.4.3.2. Tımar Sistemi.....	63
2. BÖLÜM : XIX. YÜZYIL’DA OSMANLI İMALATI, İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİNDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER: BURSA İPEK SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ.....	71
2.1. XIX. YÜZYIL’DA OSMANLI İMALATI.....	75
2.2. İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİNDE XIX. YÜZYIL’DA YAŞANAN DEĞİŞİMLER.....	102
2.3. İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE XIX. YÜZYIL’DA BURSA İPEK SEKTÖRÜ.....	108
SONUÇ.....	130
KAYNAKÇA.....	136
EK 1. Etik Kurul İzni Muafiyet Formu.....	154
EK 2. Orijinallik Raporu.....	155

KISALTMALAR DİZİNİ

AŞ	: Anonim şirket
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
g	: Gram
kg	: Kilogram
km.	: Kilometre
no.	: Numara
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
t.y.	: Tarihi yok
vb.	: Ve benzerleri
vd.	: Ve devamı
vs.	:Vesaire

TABLolar DİZİNİ

- Tablo-1** : 1840-1896 Döneminde Bursa İpekli Üretimi
- Tablo-2** : Düyun-u Umumiye İdaresi Sonrası Dönemde Yaş Koza Üretim Miktarları (Tüm Bölgeler)
- Tablo-3** : 1810-1908 Döneminde Bursa Yöresinde Ham İpek Üretim Miktarları
- Tablo-4** : 1888-1905 Döneminde –İzmit Sancağı Dâhil- Bursa Yöresinde Yaş Koza Üretim Miktarları
- Tablo-5** : Düyun-u Umumiye İdaresi Sonrasında İpek Öşrü Tutarları-Tüm Bölgeler
- Tablo-6** : Bursa ve İzmit Sancağında 1888-1905 Dönemi Düyun-u Umumiye İdaresi'ne Bırakılmış İpek Öşrü Tutarları

GİRİŞ

Kapitalizm bir yandan kâr amacı taşıyan değişim için yaşamın en temel gereksinimleriyle ilgili olanlar dâhil tüm mal ve hizmetler üretiminin, diğer yandan da meta durumuna gelen emek gücü dâhil tüm üretim faktörlerinin piyasaya bağımlılığın geçerli olduğu bir üretim tarzıdır. Böylece kapitalizm kendinden önceki üretim tarzlarından, üreticilerin üretim araçlarının elde edilmesinde piyasaya bağımlı olmalarıyla ayrılmaktadır. Kapitalizmde artı değere el koyanlar, kapitalizm öncesi yapılardaki benzerlerinin –örneğin feodalizmde derebeylerin- başvurduğu askeri, siyasi ve adli güç gibi doğrudan baskı yoluyla “ekonomi dışı” el koyma güçleri yerine piyasa mekanizmalarına dayanmak zorundadırlar. Piyasaya bağımlılık temelinde ayırt edilen bu sistem, rekabet ve kâr maksimizasyonuna ilişkin gerekliliklerin yaşamın temel kuralları olduğuna işaret eder¹. Bu kapsamda kapitalizm rekabet edebilmek için üretim maliyetlerinin düşürülmesi amacı doğrultusunda emek üretkenliğinin icat edilen teknik araçların devreye girmesiyle artırıldığı bir sistemdir. Başka bir deyişle kapitalizmde üretim faaliyetleri zorunlu bir biçimde rekabete dayalı olarak ve piyasaya bağımlı bir şekilde gerçekleşir.

Kapitalizm ile kapitalizm öncesi üretim yapıları arasında farkın anlaşılmasında kapitalizm öncesi ekonomilerde ticaretin mantığının açıklanması önem taşımaktadır. Ticaret, temel olarak gereksinim duyulan malların karşılıklı değişimidir. Değişim bir topluluğun içinde ya da komşu topluluklar arasında gerçekleşebilir ve bu basit mantık, malların doğrudan değişiminin yerini paranın aracılık ettiği meta dolaşımının aldığı yerde de işlemeye devam eder. Bu durumda, kendi başına kâr maksimizasyonu ya da rekabetçi bir üretim ihtiyacı doğmaz. Bu tür basit değişim

¹ Kapitalist piyasa ve bunun kapitalizm öncesi benzeri yapılardan farklarına ilişkin bk. Wood (2003). Belirtmekte fayda vardır ki Marxist görüşe göre kapitalist piyasanın kapitalizm öncesi yapılardaki “piyasa”dan farkını sermayenin mevcudiyeti teşkil etmektedir (Şahinöz, 2018). Dahası, kapitalizm öncesi yapılardaki parasal birikim -ki bunu servet olarak ifade etmek daha uygundur- tek başına sermayenin ortaya çıkmasına yeterli olmamıştır. Nitekim Marx (2009: 106-7), eski Roma ve Bizans’ta muazzam servet birikiminin tek başına sermayeyi ortaya çıkarmadığını çünkü üretim biçiminin sermayeyi ortaya çıkaracak şekilde çözülmesine yol açacak tarihsel şartların oluşmadığını belirtmektedir.

faaliyetlerinin ötesinde, bir piyasadan diğerine nakliye ya da onlar arasındaki arbitraj sürecinde kâr sağlamak (bir piyasada ucuza alıp diğerinde pahalıya satmak) şeklinde ayrı piyasalar arasında daha karmaşık işlemler vardır. Bu tür ticaretin basit ticaretten, en azından işin içine ticari kâr elde edilmesi girdiği ölçüde farklı olan bir mantığı olabilir. Bununla birlikte ticaretin tüm toplumu kapsamadığı kapitalizm öncesi toplumlarda geçimlik düzeyin üzerinde bir hayat tarzının tek görüldüğü yer olan pazarlarda geçimini ticari kâr elde ederek sağlayanlar da bulunmakla birlikte bunlar için üretim stratejilerinin kapitalist rekabet yönünde dönüşümü gerekli değildir. Bunun yanında bugün için piyasa aktörleri olarak adlandırabileceğimiz kişilerin sürekli olarak pazara bağlı olma zorunluluğu bulanmasa da devleti idare edenler pazarın işleyişini sürekli kılmak üzere aktörleri de kapsayan bazı düzenlemeleri yapmak zorundadırlar². Aksi takdirde kentlerde temel gıda maddeleri kıtlığının yol açacağı iktidarı tehdit edici siyasi oluşumlar ortaya çıkabilecek veya devletin finansman kaynağı olan vergilerin merkeze yeterli miktarda ve düzenli bir şekilde aktarımında sorunlar oluşabilecektir.

Diğer taraftan kapitalizm öncesi yapılarda iktidarlar açısından üretimde verimliliği artıracak değişikliklere gerek duyulmamıştır. Ticari rekabet geçerli olmakla birlikte bunun üretimle ilişkisi nakliyecilikte üstün durum, denizlere ve diğer nakliye yollarına hâkimiyet, tekелci imtiyazlar ve tipik olarak askeri güçle desteklenen arbitraj araçlarıyla sınırlı kalmıştır. Nakliyecilikte veya askeri üstünlük gibi ekonomi dışı bu avantajların bazıları teknolojik yeniliklerinden kaynaklanmış olmakla birlikte fiyata dayalı rekabet karşısında ayakta kalmak için üretim maliyetlerinin düşürülmesi gibi sistematik bir gereklilik söz konusu olmamıştır.

² Her ne kadar piyasa, kapitalizmden önceki zamanda da mevcut olsa da bu yapıları genel olarak “Pazar” olarak kavramsallaştırmak daha uygun olacaktır. Diğer taraftan piyasanın işleyişine ilişkin teoriler pazarın işleyişinin açıklanmasında yararlı olmakla birlikte buradan tüm zaman ve mekânlar için geçerli evrensel teorilere ulaşılamamaktadır. Buna sebep her şeyden önce pazarın ne bir piyasa formu ne de piyasaya bir alternatif olduğu, ikinci olarak ise tarihsel olarak söylenecek olursa modern piyasanın öncüsü olduğudur (Özveren, 2007). Pazarın, kapitalizm öncesi toplumların üretim tarzlarının kapitalizmden farklı niteliklerinin bir yansıması olduğu kabul edilebilir (Polanyi, 1977).

Kapitalizme geçişle birlikte emek üretkenliğinin artırılmasına yönelik olarak sürekli ve sistematik bir dönüşüm gerçekleşmiş ve bu dönüşümü gerçekleştirebilenler elde ettikleri birikimi (sermayeyi) yeniden kârlı alanlara yönlendirebilme olanağına sahip olmuşlardır. Söz konusu dönüşümle birlikte kapitalizm ile kapitalizm öncesi yapılarıdaki “piyasa” farkını sermayenin elde ediliş ve kullanılış biçimi teşkil eder hale gelmiştir: Kapitalizmde, emek faktörü, kendini yeniden üretebilmek için “zorunlu” olarak piyasada emek gücünü satmakta, kapitalist, üretim sürecinde ortaya çıkan artı değeri parasal kâra yani sermayeye dönüştürmektedir. Kapitalizm öncesi yapılarıdaki “piyasa”da da takas şeklinde ya da para kullanılarak değişim yapıldığından bahsetmek mümkün olmakla birlikte buralarda kapitalist piyasadaki sermaye oluşumu söz konusu olmamıştır. Dahası, kapitalizm öncesi yapılarıdaki parasal birikim -ki bunu servet olarak ifade etmek daha uygundur- tek başına sermayenin ortaya çıkmasına yeterli olmamıştır. Bunun yanında özgür olan ve artık emeğine salt ekonomik araçlarla el konulan doğrudan üreticilerin tam mülksüzleştirilmesine dayanan hâkim el koyma tarzı sadece kapitalizmde vardır. Kapitalizm öncesi toplumlar ise askeri, siyasi ve adli güç vasıtasıyla gerçekleştirilen “ekonomi dışı” artı-değer sızdırma biçimleriyle yapılanmışlardır. Buna göre; doğrudan üreticiler bağılı bulundukları mülk sahiplerinin -örneğin feodalizmde derebeylerin- askeri, siyasi ve adli gücü karşısında, ürettikleri artı-değerin bir bölümünden rant ya da vergi biçiminde vazgeçmeye zorlanmaktadırlar. Oysa kapitalizmde doğrudan üreticiler mülksüzleşmiş olup üretim araçlarına ve kendi yeniden üretimleri için gerekli mallara tek erişim yolu ücret karşılığında emek güçlerini satmalarıdır ki bu sayede kapitalistler önceki üretim biçimlerinden farklı olarak baskı olmaksızın doğrudan artı emeğe el koyabilmektedirler. Üreticilerle artığa el koyanlar arasındaki bu ilişkiye ise piyasa aracılık etmektedir.

Toplumların içinde bulundukları maddi sistemlerin mevcudiyeti ve dönüşüm sürecine ilişkin olarak önemli bir faktör zihniyettir. Buna göre toplumların benimsemiş olduğu iktisadi zihniyet ve maddi koşullar arasında bir ilişki bulunur. Söz konusu ilişkinin kavramsallaştırılmasında iki yaklaşım bulunmaktadır. İlki Marx ve Engels’in ortaya

koydukları tarihsel maddeci yaklaşım olup üretim ilişkilerini öne çıkarır ve mekanik olmamakla birlikte zihniyetin üretim ilişkileri kalıbını yansıttığını kabul eder. Buna göre toplumlarda artığa el koyma mekanizmasının karakteristiğini ilgili toplumun içerisinde bulunduğu üretim ilişkileri şekillendirmekte olup bu mekanizmanın ilgili toplum için “doğal” kabul edilen dinsel inanışlar vb. temelinde şekillenen bir zihniyet yanı da bulunmaktadır. İkinci yaklaşım ise Alman Tarihsel Okulu çizgisini izleyen Weber ve Sombart’ın görüşleri çerçevesinde şekillenmiş olup zihniyeti öne çıkarır ve zihniyetin özerk ya da bağımsız olarak maddi koşulları belirlediğini kabul eder. Bu kapsamda kapitalizmin doğuşunu Weber Protestan ahlakına, Sombart ise Yahudiliğin gereklerine bağlarken Ülgener, Osmanlı Devleti’nde kapitalist girişimci tipinin ortaya çıkamamasında İslam dininin etkili olduğunu kabul eder.

Kapitalizm öncesi toplumlarda sosyoekonomik hayatın unsurları, genel olarak birbirlerinden bağımsız durumdadırlar. Bu toplumlarda üretim ilişkilerinde toplumun bazı bireysel parçaları otarşıktır ve bunların devletle bağları neredeyse hiç yoktur ki bu durum toplumun genel ifadesidir; diğer taraftan diğer parçalar ekonomik olarak parazittir ve yalnızca devlet aygıtı aracılığıyla var olabilirler. Sınıf ilişkileri kapitalizmden önce hanedanlar (estates), kastlar (castes) ve diğer sosyal gruplar olarak maskelenmiştir -ki bu gruplar legal nitelikte olup devlet imtiyazlarının bir sonucu olarak büyümüş ve güçlenmişlerdir. Kapitalizm öncesi üretim tarzlarında doğrulanabilir ekonomik gerçekler açık bir forma sahip olmayıp legal ve dinsel kategorilerle iç içe geçmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı toplumu için merkezi otoritenin üretilen artığa el koymasındaki meşruiyeti Osmanlı yöneticilerinin mevcut düzeni kutsal saymalarına ya da dinin gereği olarak görmelerine bağlanabilir. Ayrıca Osmanlı üreticilerinin üretim faaliyetlerine yabancılaşmadıkları fakat artığın yeniden dağıtım sürecine yabancılaştıkları ileri sürülebilir. Bu hususun açıklamasını elde edilen iktisadi artığın yeniden dağıtım noktasında üreticilerin, iktisadi zihniyetin sonucu olarak artığın yeniden dağıtımını kutsal (dinin gereği) saymaları şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Kapitalizm öncesi toplumlarda benzer iktisadi zihniyet ilkeleri geçerlidir. Bu toplumların kapitalist toplumlardan en temel farkının piyasa sisteminin ikincil bir rolde olması dolayısıyla böylesi toplumlar için geçerli iktisadi zihniyet ilkelerini “piyasa harici iktisadi zihniyet ilkeleri” olarak nitelendirmek mümkündür³. Nitekim Mehmet Genç kapitalizm öncesi bir iktisadi zihniyet yapısına sahip olan Osmanlı Devleti için yaptığı analizde bazı iktisadi zihniyet ilkeleri bulunduğunu ortaya koymuştur. Bunlar sırasıyla iaşe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleridir. İaşe ilkesi “iktisadi faaliyete tüketici açısından bakılarak ilk üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir devlet müdahaleciliğiyle piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması” olarak tanımlanabilir. Gelenekçilik ilkesi “iktisadi ilişkilerde daima kurulu düzenin korunması ve geleneksel olarak kabul edilmiş kuralların gözetilmesi” olarak kabul edilebilir. Son olarak fiskalizm ilkesi “iktisadi faaliyetlerde devlet gelirleri yönünden bu gelirlerin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin engellenmesi amacının güdülmesi” şeklinde ifade edilebilir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti için Klasik Dönem’de⁴ geçerli olduğu kabul edilen iktisadi zihniyet ilkelerinin maddi koşullar üzerindeki tesirleri ve Osmanlı Devleti’nde maddi koşulların değişimi/direnci sorunsalı araştırılacaktır. İnceleme diğer zanaatlara göre daha piyasa merkezli olma özelliğine sahip Bursa ipek sektörü özelinde yoğunlaşacaktır.

Çalışmada “karşılaştırmalı yöntem” kullanılmıştır. Bu kapsamda hem Orta Çağ’da ve XIX. Yüzyıl’da Batı Avrupa ile Osmanlı Devleti ekonomik yapıları bakımından hem de Osmanlı Devleti Klasik Dönem ile XIX. Yüzyıl ekonomik yapıları bakımından – XIX. Yüzyıl Bursa ipek sektörü özelinde- karşılaştırılarak incelenmiştir. Osmanlı

³ Kapitalizm öncesi toplumlardaki iktisadi zihniyete ilişkin olarak kapitalist iktisadi zihniyete ilişkin olarak yapılan “homo economicus” benzeri bir kavramsallaştırma teorik olarak ortaya konulmamıştır. Bununla birlikte bu konudaki önermelerin ilk olarak Marx tarafından sistemleştirildiği görülmektedir.

⁴ Klasik Dönem olarak XV. Yüzyıl ile XVIII. Yüzyıl arası dönem kastedilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’ne egemen olan yapıların zihniyet, iktisadi kurumlar, dinamikler ve çelişkileriyle birlikte en açık biçimde XVI. Yüzyıl incelenerek anlaşılabilirliği belirtilmektedir (Yurtseven, 2009; Pamuk, 2010; İnalçık, 2013).

Devleti'nde loncaların (zanaat üretiminin) ihtiyacı olan ham maddelerin tedarik edilmesiyle bağlantılı olarak tedarikçiler tımar sistemine bağımlı üreticiler (köylüler) olduğundan inceleme zanaatlara dayalı üretimin yanında tarımsal üretimi de kapsamaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde kapitalizm öncesi toplumlar için geçerli olduğu kabul edilen genel iktisadi zihniyet ilkeleri açıklanacaktır. Bu kapsamda önce Genç'in Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem için geçerli olduğunu kabul ettiği iktisadi zihniyet ilkelerine ilişkin görüşleri incelenecek, daha sonra Marx'ın konuya ilişkin görüşlerine yer verilecektir. Bu bölümde son olarak Genç'in görüşleri çerçevesinde Klasik Dönem'de Osmanlı imalatı (zanaatları ve loncaları) ile Osmanlı tarımının yapısal özellikleri Batı Avrupa deneyimi ile karşılaştırmalı olarak incelenecektir. İkinci bölümde ise XIX. Yüzyıl'da Osmanlı imalatı ile Genç'in Osmanlı Devleti için öngördüğü iktisadi zihniyet ilkelerinde yaşanan değişim Bursa ipek sektörü özelinde incelenip zihniyet ilkelerinde yaşanan değişim çerçevesinde Osmanlı zanaatları hakkında teorik çıkarımlarda bulunulacaktır.

1. BÖLÜM

İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE KLASİK DÖNEM OSMANLI İMALATI VE TARIMI

Bu bölümde kapitalizm öncesi üretim yapısı özellikleri gösteren Osmanlı Devleti'nde geçerli olan iktisadi zihniyetin temel ilkeleri çerçevesinde Klasik Dönem Osmanlı imalatı (zanaat üretimi) ve tarımı incelenecektir.

Kapitalizm öncesi toplumlarda ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde kapitalist anlamda bir piyasadan bahsetmek mümkün olmadığından öncelikle bu toplumlarda piyasa işlevi gören yapıların genel özellikleri anlatılacaktır. Daha sonra zihniyet ve iktisadi zihniyet kavramlarına ilişkin açıklamalara yer verilecektir. Buradan amaçlanan Osmanlı imalatının örgütsel organizasyonu loncalar ile Osmanlı tarımının ekonomik organizasyonu tımar⁵ sistemi ve bu yapılarda yer alan Osmanlı insanının iktisadi güdülerinin ortaya konulmasıdır.

1.1. KAPİTALİZM ÖNCESİ PİYASA: PAZARLAR ÖRNEĞİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE PİYASA

Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamıyla piyasadan söz edilememektedir. Yılmaz (2012)'in ifadesiyle Osmanlı Devleti'nde “piyasanın karşıtı pazar” geçerli olmuştur. Aslı Farsça bâzâr olan “pazar”ın sözlük anlamı “alıcı ve satıcıların ticaret için belli zamanlarda toplandıkları üstü açık kamu alanı”dır. Anlam genişlemesiyle kentin bir plana göre düzenlenmiş geleneksel iş bölgesini, caddesini, sokağını veya bunun belli zanaatkârlarca işletilen dükkânlar kümesinin oluşturduğu kesimini ifade eder hale gelmiştir. Pazarlar haftada bir kurulduğu gibi, belli bir yerde yılın belli

⁵ Tarihçilerin çoğu “tımar” kavramını tercih etse de bu çalışmada Türkçe ses uyumu bakımından bugün daha yaygın kullanıldığı için “tımar” kavramı kullanılmıştır.

dönemlerinde kurulan, özellikle uzak mesafelerden getirilen malların alınıp satıldığı büyük pazarlar için Türkçe’de Grekçe asıllı panayır kullanılırken, yılda bir defa kurulan daha büyük panayırlara ise “fuar” denmiştir (Küpeli, 1999: 490; Kallek, 2007).

Ortaçağ’da Arap ülkelerinde pazarların genel özelliklerine bakarak Orta Doğu⁶’da modernite öncesi piyasalara ilişkin bilgiler edinebilmekteyiz: Büyük kentlerin varlığı, Orta Doğu’nun bir ucundan öbür ucuna uzanan ve kervanlarla birbirine bağlanan pazarlar zincirine dayalı olmuştur. Büyük pazarların iki temel özelliğinin olduğu görülmektedir: Bunlar bir yandan halkın ihtiyaçlarının karşılanması için getirilen ürünlerin toplandığı yerler ve diğer yandan bölgedeki küçük pazarlar ağının toptan satış merkezleri olmuşlardır. Diğer taraftan pazarlarda devlet görevlileri ve iktisadî sahipleri aynı vergi olarak topladıkları malları satmışlar veya başka ihtiyaç maddeleriyle değiştirmişler, köylüler ise nakdi vergilerini ödemek üzere ihtiyaç fazlası mallarını paraya çevirmişlerdir.

Günümüz ölçülerıyla değerlendirildiğinde Ortaçağ’da Orta Doğu’da piyasa ekonomisinden farklı olarak bir klasik “pazar” ekonomisinin hâkimiyetinden söz edilebilir. Buradaki temel farklılık işleyiş süreçlerinden ziyade bunları düzenli bir bütüne dönüştüren ilke ve yöntemlere ilişkindir (Kallek, 2007; Özveren, 2007).

Böylece Ortaçağ’da Orta Doğu’da pazarların genel özelliklerinden hareketle kapitalizm öncesi toplumlar için bazı sonuçlar çıkarılabilir: İlk olarak pazar kamusal nitelikte olmasıyla piyasadan farklılaşmaktadır. İkinci olarak kapitalist piyasanın süreklilik özelliğini içermemesi yönüyle eksik bir piyasa olarak nitelenebilir. Bu nitelermeyi yaparken daha çok ham madde tedariki yapılması ve büyük hacimli

⁶ Bu çalışmada Orta Doğu, Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan yerlerle sınırlı olarak kullanılmıştır. Dar anlamda Orta Doğu (Çetinsaya, 2007) Doğu Akdeniz’e kıyısı olan ülkelerle (Yunanistan hariç) bunlara komşu olan ülkeleri ifade etmektedir. Geniş anlamda ise Orta Doğu’nun içeriği değişiklik göstermektedir. Bunun nedeni Orta Doğu’nun coğrafi olmaktan ziyade siyasi bir içeriğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır (İdrisoğlu, 2010). Bu kapsamda Charles Issawi, aksini belirtmedikçe dar anlamda “Orta-doğu” olarak nitelenen bölgeye ek olarak Kuzey Afrika’yı da anlamaktadır. “Kuzey Afrika”dan kastettiği ise Mısır’ın batısında kalan bölgedir. Kuzey Afrika’yı hariç tuttuğunda ise “Orta Doğu” olarak bugünkü Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan, İsrail, Ürdün, Suudi Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Umman, Yemen, Mısır ve Sudan’ı içine alan bir bölgeyi anlamaktadır (Ermiş, 2003).

işlemlere konu olmalarıyla panayır ve fuarları dikkate almaktayız. Başka bir fark malların homojen nitelikte olmamasıdır. Bunların dışında kapitalizm öncesi yapılarda üretim faktörlerinin piyasaya bağımlılığı söz konusu olmamıştır. Bu kapsamda kapitalizm öncesi yapılarda köylülerin “pazar”a bağımlılığının sadece nakdi vergilerini ödemek üzere ihtiyaç fazlası mallarını paraya çevirmeleriyle sınırlı oluşunu bu çalışmanın sınırlılığı içinde yeterli görmekteyiz.

Osmanlı Devleti’nde daha Osman Gazi zamanında pazarların kurulduğu bilinmektedir. Bununla birlikte bu pazarlar çoğunlukla haftada bir defa ve genellikle de ibadet dolayısıyla halkın yoğun şekilde toplandığı Cuma günleri kurulmakta idiler. Osmanlı pazarlarında köylü tüketim mallarını tedarik ettiği gibi kanunnamelerde belirtildiği şekilde mahsullerini buralara taşıma mükellefiyetini de yerine getirmiştir (Küpeli, 1999: 490-1). Köylünün pazarlara getirdiği mahsuller aynı zamanda zanaatkâr için ham madde niteliği de taşımıştır.

Osmanlı pazarlarında ticarete konu olan mallar vergiye tabi tutulmuştur. Pazarlarda tahsil edilen vergiler genellikle bâc adıyla anılmıştır⁷. Diğer taraftan Osmanlı kayıtlarına göre pazara getirilmeksizin yapılan küçük çaplı alışverişler vergiye konu edilmemiştir. Bu sebeple tahsildarlar ve mahalli idareciler malların pazarlara indirilmesine özel bir önem vermişlerdir. Köy köy dolaşıp satış yapan çerçiler ve bakkallar da vergi vermemiş ancak pazarda tezgâh açarlarsa vergi alınmıştır. Ayrıca kadınların köylerden getirip sattıkları gıda maddeleriyle ilgili de vergilendirme yapılmamakla birlikte hafta boyunca pazarda satış yapanlardan vergi alınmıştır (Özcan, 2007).

Burada belirtilmesi gereken bir başka nokta Osmanlı pazarları her ne kadar tüketim ihtiyacını karşılasalar da panayırlardan yapı ve karakteristik yönlerden farklı olmalarıdır. Pazarlar bir kent, kasaba veya birkaç köy ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduklarından sayıca küçük bir kitlenin değişim içinde bulunması

⁷ Bunun yanında duhûliye ve hurûciye, avâid resmi, gümrük rûsûmu, damga, ihtisab ve kantar vezni rûsûmu, ruhsâtiye resmi, duhan resmi gibi vergiler alınmaktaydı. Bilhassa arziye, pazarbaşılık ve resm-i dellâliyye gibi vergiler dikkat çekmektedir. Panayırlarda da pazarbaşı görev yapmakta ve bâc-ı bâzâr, ihtisab ve kantar resmi alınmaktaydı (Özcan, 2007).

yönüyle panayırlara göre ticaret hacimleri daha küçüktür. Buna karşı panayırlar yerli ve yabancı çok sayıda tüccarın katılımıyla kurulan büyük hacimli ticaret yerleri olmuşlardır. Bu kapsamda panayırların organizasyonunun merkezi idarece sağlandığı, pazarların ise yerel idarelerin kontrolünce gerçekleştirildiği belirtilebilir. Bununla birlikte her ikisi de çoğunlukla kırsal kesim ihtiyaçlarına yönelik olarak kırsal yerleşim merkezleri civarında kurulmuşlardır. Panayırlar kent dışında kurularak yerli zanaatkâr korunmuş ve böylece kentin ticari dengesinin bozulması önlenmiştir. Panayırların tarihlerinin belirlenmesinde yöredeki diğer panayırlar da göz önüne alınarak panayırlar arasındaki ticari bağların arttırılması amaçlanmış ve tüccarların bir panayırdan diğerine gidebilmesine imkân sağlanmıştır⁸ (Küpeli, 1999: 491; Özcan, 2007).

Özellikle kırsal kesimlerde ticari faaliyetler haftalık pazarlarda yürütülmüştür. Sipahiler aynı olarak aldıkları oşür vb. mahsulleri bu tür pazarlarda satmışlardır. Bu pazarlarda gündelik ihtiyaçlar, ev eşyası ve özellikle dayanıksız tüketim malları arz edilmiştir. Kanunnamelerde, köylülerin aynı olarak ödemekle yükümlü oldukları tahılları en yakın pazara taşınması istenmiştir. Pazara getirilen ham maddelerin kalitesine dikkat edilmiş, yerel zanaatkârla üreticilerin ihtiyacının karşılanmasına öncelik verilmiş ve artan miktar tüccarlar vasıtasıyla başka yerlere nakledilmiştir. Yakın yerleşim yerlerinde kurulan pazarların da farklı günlerde olmasına ve civardaki iltizam ve vakıf gelirlerine zarar verilmemesine dikkat edilmiştir. Köylülerle göçebelerin ihtiyaçları yanında ordunun geçtiği yol güzergâhları ile kaleler, kervansaraylar ve büyük kentlerin iaşesi pazar kurulacak yerlerin belirlenmesinde diğer etkenler olmuştur.

⁸ Osmanlı panayırlarından birisi Gönen Hacı İsa Panayırı'dır. Kuruluşu XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısına tarihlendirilen (Küpeli, 1999: 493) ve her yılın Haziran ayında üç-beş gün süren bu panayırda Gönen ve çevresindeki kazaların ihtiyaçları karşılanmıştır. Ağırlıklı olarak hayvan değişimi gerçekleştirilmiştir. Çevre insanı ile Rumeli'den Siroz, Anadolu'dan ise Bursa, Tokat, İzmir, Manisa, Denizli, Şam, Halep gibi vilayetlerden pek çok tüccarın buraya geldiği belirtilmektedir. Değişim konusu mallar Halep eşyası, Tokat'tan ham halat, Şam'dan muhtelif emtia, İstanbul'dan ipekli şalaki ve çiçekli şâli gibi dokumalar olmuştur (Küpeli, 1999: 494).

Osmanlı Devleti'nde XVI. Yüzyıl sonlarına kadar kaynaklarda çoğunlukla pazar sözcüğü geçerken daha sonra çarşı sözcüğü ön plana çıkmıştır. Çarşı, yerleşik esnafın faaliyet gösterdiği dükkânların toplandığı yerlerle kapalı alışveriş mekânlarını ifade eder hale gelmiştir. Çarşılara mimari yapıları ve fonksiyonlarına göre kapalı çarşı, bedesten ve arasta gibi isimler verilmiştir (Özcan, 2007).

Bu çerçevede “piyasa karşıtı pazar” anlamında Osmanlı Devleti'nde kentlerde esnaf dükkânlarının toplandığı yerlerle kapalı alışveriş mekânları olarak çarşı ile kırsalda kısa süreli ve periyodik oluşturulan panayır ve fuarlardan bahsetmek mümkündür.

Yukarıda anlatılanlardan Osmanlı Devleti için bazı sonuçlar ortaya çıkmaktadır: Hem çarşı hem de pazarlar ve panayırlar kadim (geleneksel) uygulamalar olarak devletin kontrolünde olmuş, halk tüketim mallarını ve loncalar ham maddelerini tedarik etmişler (iaşelerini sağlamışlar) ve buradaki işlemler vergilendirilmiştir. Osmanlı çarşılarında devletin kontrolü loncalar kanalıyla sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde kentlerde pazarlar devlet eliyle düzenlenmiş ve muhtesib aracılığıyla sürekli kontrol altında tutulmuştur. Muhtesib, pazara ulaşan malların fiyat ve kalitesini denetlemiş ve düzenlemiştir. Bu “piyasa” düzenlemesinin aşağıda açıklanacak olan gelenekçilik ilkesine dayandığı görülmektedir. Bu kapsamda Osmanlı toplumunda, yetersiz üretimin tüketicinin daha yüksek fiyatlar ödemesine, aşırı üretimin ise zanaatkârın düşük fiyatlar yüzünden haksızlığa uğramasına yol açtığı ve dolayısıyla “piyasa” düzenlemelerinin hem tüketicinin hem de üreticinin yararına olduğu geleneksel olarak bilinmektedir (İnalcık, 2009: 90).

Burada Osmanlı Devleti'nde “piyasanın karşıtı pazar”da loncaların (zanaat üretiminin) ihtiyacı olan ham maddelerin de tedarik edilmesiyle bağlantılı olarak başka bir sonuca daha ulaşabilmekteyiz: Tedarikçiler tımar sistemine bağımlı üreticiler (köylüler) olduğundan bu anlamda Osmanlı imalat üretimi (loncaları) ile Osmanlı tarımı arasında bir bütünleşik ilişki geçerli olmuştur.

Diğer taraftan tüm kapitalizm öncesi yapılarda olduğu gibi Osmanlı “piyasa karşıtı pazar”ında devletin müdahalesi bazı ilkelere dayalı olarak gerçekleşmiştir. Bu ilkeleri

iktisadi zihniyet ilkeleri olarak adlandırabiliriz. İlerleyen bölümlerde zihniyet ve iktisadi zihniyet kavramları açıklanıp söz konusu iktisadi zihniyet ilkeleri incelenecektir.

1.2. “ZİHNİYET” MESELESİ

Günlük yaşantısında birey, kendini ve dış dünyayı kendine özgü bir biçimde algılar ve ona göre eylemde bulunur. Bunu yaparken tamamen pratik amaçlarla “bilgi stokları” inşa eder. Bu bilgi stokları kuşaktan kuşağa aktarılır. Toplum tarafından kabul edilen, kuşaktan kuşağa aktarılarak gelen ve birey tarafından içselleştirilerek eyleme dökülen bu bilgi stokları (kolektif şuur ve sağduyu bilgileri) zihniyet olarak ifade edilen olgunun tanımlanmasına yardımcı olan ifadeler toplamıdır (Aygül, 2014: 39).

Söz konusu bilgi stokları tarih boyunca çevre, iklim, nüfus, din, politika ve diğer faktörlerin birikiminden oluşmuştur.

Zihniyetin yansıması konusunda bazı ölçütlerden bahsedilmektedir. Öncelikle belirtilmelidir ki günlük yaşantıda karşılaşılan her durumu zihniyetin bir yansıması olarak görmek doğru değildir. Bu bakımdan zihniyette esas olan husus, kuşaktan kuşağa aktarılarak gelmiş olması (süreklilik) ve toplum tarafından yaşanıyor (eylem) olmasıdır. Böylece zihniyet ile ilgili olarak belirtilmesi gereken iki özellik ortaya çıkmaktadır: İlk olarak zihniyet, içinde yaşanan toplumun görünen yüzüdür. Diğer bir deyişle, zihinsel yapılarla toplumsal yapılar bağdaşıktırlar; hem birbirlerini destekler hem de birbirlerini doğururlar. İkinci olarak zihniyet, aynı zamanda eyleme dönüşmüş davranışlar şeklinde de kendini ifade eder. Bu anlamda Weber ve

Sombart'ın zihniyet unsurlarından dini öne çıkardıkları ve hatta kapitalizmin ortaya çıkış ve gelişme sürecini dine dayandırdıkları belirtilebilir⁹.

İktisat zihniyetinin belirleyicileri bağlamında bazı analizlerin yapılması uygun olacaktır. Bu kapsamda öncelikle gündelik yaşamda bireyin eylemlerini yönlendiren ahlak ve zihniyet farklılıkları belirtilmelidir (Aygül, 2014: 44-5).

Toplumsal yaşamda bireylerin ve grupların tutum ve davranışlarının nasıl olması gerektiğini belirleyen ve yaptırımlarla desteklenen kurallar bütünü olarak tanımlandığında norm kavramı ahlak kavramıyla aynı anlamda kullanılmış olmaktadır. Dahası ahlak neyin doğru veya yanlış olduğunun ayırt edilmesini, neyin iyi ve kötü olduğunun bilinmesini, bireyin yapması gereken veya yapmaması gereken tutum ve davranışları ve son olarak diğer bireylerden yapılması beklenen veya yapılmaması istenen tutum ve davranışları kapsamaktadır. Bununla birlikte ahlaki ilkelerin kolay biçimde değişmezliği, sorgulanamazlığı ve eleştirilemezliği günlük yaşantısını devam ettiren birey için her zaman kabul edilebilir gerçeklikler olarak görülmemesine neden olmaktadır. Bu yüzden reelde bir normun veya ahlaki ilkenin toplumsal yaşamla ne kadar uyum içinde olduğu sorgulanabilir. Bu sorgulama bizi zihniyet kavramına yöneltmektedir (Aygül, 2014: 45). Başka deyişle burada, yukarıdaki iki ölçüt kullanılmaktadır yani bir norm (burada ahlak kuralı) toplumun görünen yüzü olabilir fakat bunun pratikte (reelde) eyleme dönüşmüş davranış şeklini alması gerekir. Eyleme dönüşmüş bir davranış şeklini almışsa, bunu zihniyetin yansıması olarak kabul edebiliriz.

Böylece salt ahlaki ilkelerin toplumsal yaşamda merkezi bir rol oynadığını söylemek güçtür. Aynı durum dini ve felsefi doktrinler için de geçerlidir. Tüm bunlarda meşruiyet zeminine oturtulmuş olsun veya olmasın norm ve reel arasında uyum veya çatışmanın tam karşılığı toplumsal süreçlerin ortaya çıkardığı zihniyetin karşılığıdır. Dolayısıyla iki kavramın elden geldiğince ayırt edilmesi gerekir: İlki norm olarak iktisat ahlakı; diğeri kişinin gerçek davranışında sürdürdüğü değer ve inançların

⁹ Bu anlamda Ülgener (2006a: 7) bu faktörlerin tek bir tanım olarak ifadesinin neredeyse imkânsız olması nedeniyle zihniyet araştırmasında “belli bir bakış açısından hareketle” bir faktörü seçtiğini belirtmektedir: Din.

toplamı olan iktisat zihniyetidir (Aygül, 2014: 46). Böylece iktisat ahlakının norm olduğu, “olan”ın ise zihniyetin yansıması olduğu söylenilebilir. Bu bağlamda Klasik iktisatta iktisadi bireyin tipolojisi olan “homo economicus”un iktisat ahlakı olduğu belirtilebilir.

İşte norm ile reel arasındaki uyum veya çatışma tam da bu noktada düğümlenmektedir. Her ne kadar günlük hayatlarında bireyler ekonomik yönelimli etkinliklerini ahlaki öğretilere dayandırarak meşrulaştırmaya çalışsalar da, çoğu kez farkında olarak veya olmayarak kendilerinden de bir şeyler katma ihtiyacını hissederler. Bu noktada iktisadi zihniyet yalnız içe dönük bir his ve duygu boyutundan ibaret değildir; nitekim kapitalist zihniyet dış dünya ile ilişkisiz ve sadece içe dönük bir duyuş ve inanıştan ibaret olmayıp, olsa olsa etik yanı ile telkin yoluyla kendini bir takım hareket ve davranış normları halinde açıklayan bir hayat tarzının ifadesidir. İktisadi hayatla bunu belirleyen ve içinde zeka, karakter özellikleri, amaç ve eğilimler, değer yargıları, ekonomik bir sisteme ait insanın davranışını belirleyen ve düzenleyen bütün insani yetenekler ve ruhsal etkinliklerin yer aldığı iktisadi zihniyet zıtlaşmaktadır (Sombart, 2011: 15; Aygül, 2014: 47-8). Böylece zihniyet konusunda subjektif bir boyut bulunmakla birlikte görünenin iktisadi hayat, görünmeyenin zihniyet olduğu ve bu bağlamda –belirsizlik anlamında- iktisadi hayatın zihniyetin “kendinden küçük bir gölgesi” olduğu açık bir şekilde söylenebilir.

Yukarıda satır aralarında yer verilen zihniyet tanımları ve açıklamalarından yola çıkarak iktisadi zihniyet “toplum tarafından kabul edilen, kuşaktan kuşağa aktarılacak gelen ve birey tarafından içselleştirilerek eyleme dökülen bilgi stoklarının iktisadi hayata yansıtılan kısmı” şeklinde tanımlanabilir. Her tarihsel dönemin kendine özgü iktisadi yapılanmaları olduğu düşünülerek, tarihsel dönemlere göre sınıflandırılmış bir iktisadi zihniyetten bahsedilebilir. Böylece her dönemde farklı zihniyetlere sahip olan bireylerin varlığı da kabul edilebilir çünkü iktisadi hayatı tüm zamanlar için tek bir zihniyetin yönlendirdiği kabul edilemez. Zira kapitalizm öncesi toplumdaki bir köylü ile modern bir bankacı, zanaatkâr ile bir girişimci arasında (dönemsel, mesleksi, hatta çocuklukla yaşlılık gibi) bireysel iktisadi zihniyet farkları vardır.

Bununla birlikte derece farklılıklarına inmeden ve belli bir zihniyetten ziyade egemen olan zihniyetin belirlenmesi -belirli bir tarihsel dönemin iktisadi yapısını belirleyen iktisadi sistemler içinde farklı zihniyetlere sahip bireyler söz konusu olsa da- olgusal olarak konunun incelenebilmesi için gereklilik arz etmektedir. Böylece her tarihsel dönemin kendine özgü bir iktisadi yapısının olduğu ve dolayısıyla her iktisadi yapının da kendine özgü bir iktisadi zihniyetinin –tinsel nitelikleri- bulunduğu söylenilebilir. Dolayısıyla tarihsel dönemler, üretim tarzlarına göre şekillenmekte ve buna paralel olarak iktisadi zihniyet de bir tarihsel dönemden diğerine değişebilmektedir (Sombart, 2011: 16-8; Aygöl, 2014: 49-51).

Ülgener (2006b: 17)'e göre iktisadi zihniyet, ekonomik faaliyetlerinde “gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı”dır. Burada “gerçek davranışında sürdürdüğü” ifadesiyle anlatılmak istenen söz konusu değer ve inançların içe dönük bir ideal ve özleyiş tablosunda kalmayıp belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiili ve elle tutulur bir gerçeklik kazanmış olmasıdır.

Toplumların benimsemiş olduğu iktisadi zihniyet ve maddi koşullar arasında bir ilişki bulunur. Söz konusu ilişkinin kavramsallaştırılmasında iki yaklaşım bulunmaktadır. İlki Marx ve Engels'in ortaya koydukları tarihsel maddeci yaklaşım olup üretim ilişkilerini öne çıkarır ve mekanik olmamakla birlikte zihniyetin üretim ilişkileri kalıbını yansıttığını kabul eder. Buna göre toplumlarda artığa el koyma mekanizmasının karakteristiğini ilgili toplumun içerisinde bulunduğu üretim ilişkileri şekillendirmekte olup bu mekanizmanın ilgili toplum için “doğal” kabul edilen dinsel inanışlar vb. temelinde şekillenen bir zihniyet yanı da bulunmaktadır. İkinci yaklaşım ise Alman Tarihsel Okulu çizgisini izleyen Weber ve Sombart'ın görüşleri çerçevesinde şekillenmiş olup zihniyeti öne çıkarır ve zihniyetin özerk ya da bağımsız olarak maddi koşulları belirlediğini kabul eder. Bu kapsamda kapitalizmin doğuşunu Weber Protestan ahlakına, Sombart ise Yahudiliğin gereklerine bağlarken Ülgener, Osmanlı Devleti'nde kapitalist girişimci tipinin ortaya çıkamamasında İslam dininin etkili olduğunu kabul eder.

Marxist yaklaşıma göre tarihi şartlar itibarıyla toplumun maddi koşulları –ki bu, maddi yaşamın üretim tarzı olarak kavramsallaştırılmaktadır- ilgili toplumun zihniyetini belirler. Marx (2011: 39-40) bu konuda, kendi tarih yöntemi olan tarihsel materyalizmin tanımını bağlamında şunları söyler:

“...Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesiyle örtüşür. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç biçimleriyle örtüşen bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel yaşam sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerinin belirli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde devindikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, çok ya da az bir hızla altüst eder. Bu gibi altüst oluşların incelenmesinde, daima, iktisadi üretim koşullarının maddi altüst oluşu ile –ki, bu, bilimsel bakımdan kesin olarak saptanabilir-, hukuksal, siyasal, dinsel, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca, insanların bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri ideolojik biçimleri ayırdetmek gerekir. Nasıl ki, bir kimse hakkında, kendisi için taşıdığı fikre dayanılarak bir hüküm verilmezse, böyle bir altüst oluş dönemi hakkında da, bu dönemin kendi kendini değerlendirmesi gözönünde tutularak, bir hükme varılamaz; tam tersine, bu değerlendirmeleri maddi yaşamın çelişkileriyle, toplumsal üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çatışmayla açıklamak gerekir...”

Belirtmekte fayda vardır ki Marxist yaklaşıma göre toplumun maddi koşullarının ilgili toplumun zihniyetini belirlemesi mekanik bir niteliği sahip değildir yani toplumun maddi koşulları o toplumun zihniyetini belirlediği gibi zihniyet, maddi koşulların değişimini engelleyici ya da yönlendirici bir niteliğe de sahiptir¹⁰. Marx ve Engels (2015: 61-2) bunun açıklamasını ideoloji kavramını kullanarak yapmaktadırlar:

¹⁰ Bunun yanında, Tosh (2013: 163-4)’un da belirttiği üzere maddi koşullar (ekonomik altyapının) ile zihniyet (üstyapı) arasındaki ilişki kaba bir determinist model değildir. İlk olarak üretici güçler üretim araçlarıyla ve emekçinin kol gücüyle sınırlı tutulmaz; teknik hüneler ve bilimsel bilgi de bunlara dâhildir. İkinci olarak siyaset ve ideolojinin, Marx’ın bakışından ancak ekonomik altyapıyla ilişkili olarak kavranabileceği açık olmakla birlikte Marx, ters yöndeki etkiler için de pay bırakmıştır. Bu anlamda örneğin, önceden mülkiyet hakları ve yasal yükümlülüklerin belirlendiği bir çatı oluşturmaksızın hiçbir ekonomik ilişki sistemi kurulamaz yani üstyapı, üretim ilişkilerini yansıtmakla kalmaz, bunları geçerli ve mümkün kılma işlevi de görür. Son olarak, Marx, ekonomik olmayan bütün faaliyetlerin bu altyapıya göre belirlendiğini de öne sürmemiştir. Böylece ekonomik altyapının, üstyapı unsurlarını ayrıntılarına varıncaya dek belirlemediğini ancak kısıtlayıcı koşullar koyduğunu söylemek, muhtemelen Marx’ın düşüncesinin özüne daha uygun olacaktır. Nitekim Engels (2000) bu noktayı ısrarla vurgulamıştır: “...Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte en *sonunda* belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu asla ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse bunu ekonomik etken biricik belirleyici etkendir diye bozarsa, bu önermeyi anlamsız, soyut, saçma bir söze dönüştürüyor demektir. Ekonomik durum temeldir, ama üstyapının çeşitli

...Tarih, her biri kendinden önce gelen kuşaklar tarafından kendisine aktarılmış olan malzemeleri, sermayeleri, üretici güçleri kullanan farklı kuşakların ardarda gelişinden başka bir şey değildir; bu bakımdan, her kuşak, demek ki, bir yandan geleneksel faaliyeti tümüyle değişmiş olan koşullar içinde sürdürür, ve öte yandan, tümüyle değişik bir faaliyetle eski koşulları değiştirir; bu, kurgu yoluyla öyle çarpıtılabilir ki, daha sonraki tarih önceki tarihin amacı haline getirilir, örneğin, Amerika'nın keşfine, Fransız devriminin patlamasına yardım etme amacı atfedilir; dolayısıyla, böylece tarih kendine özgü amaçlar edinir ve 'diğer kişiler gibi bir kişi ... haline gelir, oysa geçmiş tarihin, 'belirleme', 'amaç', 'tohum', 'fikir' gibi terimlerle belirtilmesi, daha önceki tarihin bir soyutlamasından, daha önceki tarihin yakın tarih üzerinde meydana getirdiği aktif etkinin soyutlamasından başka bir şey değildir..."

Burada ideoloji vasıtasıyla yani kurgu yoluyla çarpıtarak "sonraki tarihi önceki tarihin amacı haline getiren" iktidar sahipleridir (Marx ve Engels, 2015: 72-3):

"...Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle, toplumun egemen *maddi* gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen *zihinsel* güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumdadırlar ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır.Egemen sınıfı meydana getiren bireyler, başka şeyler yanında, bir bilince de sahiptirler ve sonuç olarak düşünürler; bu bireyler, bir sınıf olarak egemen oldukça ve tarihsel çağı bütün genişliğince belirledikçe, elbette ki, bu bireyler sınıflarının bütün genişliğince egemendirler ve öteki şeyler bakımından olduğu kadar, düşünürler, fikir üreticileri olarak da egemendirler ve kendi çağlarının düşüncelerinin üretimi ve dağıtımını düzenlerler; o halde onların düşünceleri, çağlarının egemen düşünceleridir..."

İktidar sahiplerinin ideoloji vasıtasıyla zihniyetin maddi koşullarını belirleyici kılmaları üç aşamalı bir süreçte gerçekleşir (Marx ve Engels, 2015: 75-6):

"1-Fikirleri, ampirik nedenlerle maddi bireyler olarak ve bizzat bu insanların ampirik koşullar içinde, egemen olan insanlardan, bu insanların kendilerinden ayırmak ve sonuç olarak tarihe egemen olanların fikirler ya da yanılsamalar olduğunu kabul etmek.

2-Fikirlerin bu egemenliğine, bir düzen getirmek, birbirini izleyen egemen fikirler arasına mistik bir bağ koymak gerekir, ve buna, fikirleri 'kavramın kendi kendini belirlemeleri' olarak kavramakla ulaşılır. (Bu, düşüncelerin kendi ampirik temelleriyle birbirlerine gerçekten bağlı bulunması olgusu, bu ikinci işi olanaklı kılar; bundan başka, *arı* ve *yalın* düşünceler olarak anlaşıldıklarından, bu düşünceler, kendinden farklılaşmalar haline, bizzat düşünce üreten ayrımlar haline gelirler.)

3-Bu 'kendini belirleyen kavram'ı, mistik görünümünden soyamak için, o, bir kişi -'özbilinç'- haline dönüştürülür, ya da büsbütün materyalist görünmek için, ondan tarihte 'kavram'ı temsil eden, yani kendileri de tarih yapımcıları olarak, 'gardiyanlar komitesi' olarak, egemenler olarak, 'düşünürler'i, 'filozoflar'ı, ideologları temsil eden bir kişiler dizisi yaratılır. Bir çırpıda tarihin bütün materyalist öğeleri çıkarılıp atıldı ve böylece artık kurgu alanında rahatça doludizgin at koşturulabilir..."

öğeleri ... de tarihsel savaşımaların gidişinde etkilerini gösterirler ve birçok durumda özellikle onların *biçimini* belirlerler..."

Bu açıklamalar Osmanlı iktisadi zihniyetinde ifadesini adalet dairesi¹¹ kapsamında bulmuştur. Buna göre; Osmanlı Devleti'nde üretim ilişkileri sonucu belirlenen artı değere devlet tarafından el konulması adaletin gereğidir ve bu gereklilik ideolojik olarak statüleri meşrulaştıran dinsel temele dayandırılmaktadır.

Ülgener (1940: 358, 9 no.lu dipnot), iktisadi zihniyet ile maddi koşullar arasındaki ilişkiye ilişkin şunları söylemektedir:

“...ekonomi zihniyeti mefhumunun, ... ekonomi ideolojisiyle karıştırılması doğru olmayacağına ... işaret etmeliyiz. İdeoloji, ilk bakışta mahz hakikatin ifadesi olduğu zannedilmekle beraber, fiiliyatta ekseriya muayyen bir zümrenin menfaat ve ideallerini tahakkuk ettirmek için ileri sürülmüş bir fikir tarzıdır; bu manada komünist yahut faşist ilh... ekonomi ideolojilerinden bahsedilebilir. Zihniyet ise, uzun asırların üstüste yığıldığı ve muayyen zümrelerin şahsî arzu ve ideallerinden müstakil olarak tahteşuurda tamamen insiyaki hale getirdiği fikirlerin heyeti umumiyesidir; ekonomi zihniyeti bu suretle kendisini, arkasına ekseriya haris menfaatlerin gizlendiği idelerden, yani ideolojilerden kolaylıkla ayırt eder. Gerçi ideolojiler, ortaya atıldıktan kısa bir zaman sonra serî bir muvaffakiyet iddiasıyla, şümül sahalarını muayyen ve mahdud zümrelerin hususî fikir istikametine münhasır bırakmak istemezler ve kendilerini geniş kitlelerin samimiyetle benimsediği yerleşik bir zihniyet olarak tanıtmaya çalışırlar. İdeoloji ile zihniyet arasında müteakıl tesirler büsbütün inkâr edilmemekle beraber, her ikisinin kısa bir zamanda birbirile birleştiğini zannetmek, fikrî ve manevî hayatın batî istihalelerini pek basit telâkki etmek demek olur...”

¹¹ Osmanlı yöneticilerinin zihniyetinin anlaşılmasında “nizam-ı alem”, “adalet”, “erkan-ı erbaa (dört direk)”, “kanun-ı kadim” ve “emanetleri ehline vermek” kavramları öne çıkmaktadır. Nizam-ı alem, dünyanın düzeni anlamına gelmekte olup bu kavram ile Osmanlı yöneticileri esas itibarıyla ülkelerindeki kamu düzenini kastetmişlerdir. Adalet, gelenekten alınan bir kavram olup bir yönetim felsefesidir. Şöyle ki esasen nizam-ı alem ancak adaletle sağlanabilirdi. Osmanlı literatüründe “daire-i adliye” yani “adalet dairesi” denilen bu kavram dairesel bir döngü biçiminde açıklanmıştır: Adalet, dünyanın kurtuluşunu sağlar; dünya, duvarı devlet olan bir bağdır; devleti düzenleyen şeriatır; hükümdar olmadan şeriat korunamaz; askersiz hükümdar duruma hâkim olamaz; mal olmadan hükümdar asker toplayamaz; malı toplayacak olan halktır; halkı padişaha kul eden ise adalettir. Adalet dairesinin birbirine bağlı temel kavramlarını şöyle ifade etmek gerekir: Mülk (devlet, egemenlik, hükümdarlık)-Asker-Hazine-Reaya-Adalet. Bu bağlamda, iktidar ile adalet arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcuttu ve iktidarın keyfî bir şekilde kullanılması gayrimeşru addedilirdi. Erkan-ı erbaa, toplumu oluşturduğu varsayılan dört ana sınıfın temel fonksiyonlarını ve bunların birbirleri ile ilişkilerini açıklar: İlim ehli, savaşılar, tüccar-esnaf-zanaatkarlar ve çiftçiler. Bu dört sınıfın karşılıklı yardımlaşması ile oluşan denge siyasi hayatın güvenliğini sağlayabilir. Böyle bir toplum tasavvuru her sınıfın kendi yerinde tutulmasını, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesini gerektiriyordu; herhangi bir meslek grubuna kanuna aykırı bir şekilde dışarıdan bir kimsenin nizam-ı alemin bozulmasının sebepleri arasında sayılırdı. Kanun-ı kadim, Osmanlı yönetim sisteminde merkezi yere sahip iki temel kavramla ilintilidir. Bu iki kavram şeriat ve kanundur. Burada söz konusu olan kanun, hükümdarın yasama hakkının bir ürünüdür fakat bunun kökeni geleneğe dayanır. Bir başka deyişle bu, öteden beri, uygulanan kuralların kanunlaştırılmasıdır. Buna, şartlara göre yeni bir şekil verilebilse de temelde geleneğe, örfe uyulmuştur. Buna da kanun-ı kadim denmiş ve şöyle açıklanmıştır: “Kadim oldur ki ne zaman başladığını kimse hatırlamaz”. Osmanlı padişahları geleneklere, kanun-ı kadime önem vermekle beraber şartlara göre bu gelenek ve kanunlarda değişiklikler yapmaktan geri kalmamışlardır. Emanetleri ehline vermek ise devlet yönetiminde aşağı kimselerin (edani) yüksek makamlara getirilmeyerek liyakat ve ehliyetin esas alınması, rüşvet ve kayırma ile hak etmeyen kişilerin makamlara getirilmemesidir (Öz, 1999).

Görüldüğü gibi Ülgener (1940), “yanlış bilinç” anlamında ideolojinin¹², üretim ilişkilerinin meşrulaştırılmasındaki işlevini kabul etmekle birlikte adeta bilinçaltına yerleşmiş durumdaki zihniyete göre belli zümrelerin menfaatlerine hizmet etmesi yönüyle daha dar kapsamlı olduğunu vurgulamaktadır. Bu açıklamalar, ideolojinin üretim ilişkilerinin yanlış bilinç yaratılması yoluyla meşrulaştırılmasına hizmet ettiği şeklindeki Marxist görüşün başka şekilde ifadesidir (Jakubowski, 1936; Marx ve Engels, 2015). Osmanlı iktisadi zihniyetinde adalet dairesi bu kapsamda değerlendirildiğinde, üretim ilişkileri sonucu belirlenen artı değere el konulması adaletin gereğidir ve bu gereklilik ideolojik olarak statüleri meşrulaştıran dinsel temele dayandırılmaktadır.

Ülgener (2006a), Osmanlı toplumunun kapitalizm öncesi bir iktisadi zihniyet yapısında bulunmasını İslam diniyle açıklarken, Weber, zihniyetin bir unsuru olarak din ile iktisat arasında kurduğu ilişkiyle kapitalizmin doğuşunu açıklamıştır¹³. Burada Weber’in vurgusu, Hristiyanlık dininde yaşanan reformasyonun da etkisiyle Batı Avrupa insanında kapitalist zihniyet yönünde dönüşüm yaşanmasıdır. Weber’e göre kapitalist zihniyet, genel olarak sanıldığı gibi sınırsız bir kazanma ve sömürme hırsı değildir zira öylesi tarihin her döneminde görülmüştür. Reformasyonun sonucu olarak Batı Avrupa için yeni olan “Tanrı’nın isteğine yönelik olarak” “bu dünyadaki yaşama biçiminin öte dünyadan bakarak” düzenli bir meslek çatısı altında rasyonel-metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi haline getirmiş, tüketim ve gösterişten çok tutumluluk ve hesaplılık tarafı ağır basan insan tipinin

¹² Jakubowski (1936) gibi “yanlış bilinç” anlamında kullandığımız “ideoloji” kavramı, ilk kez Fransız Devrimi sonrasında yazılmış Fransızca metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Fransız materyalistler kendi felsefelerini ve ideallerini tanımlamak üzere ideoloji kavramını kullanmaya başlamışlardır. Bu filozoflar, düşünce (idea) biliminin (logos) tam tercümesi olarak idéologie, bu bilimle uğraşmaları nedeniyle kendilerini adlandırmak üzere de idéologues kavramlarını tercih etmişlerdir. İdeoloji kavramıyla karşılaşması önerilen düşünce biliminin amacı ise, düşüncelerin doğal kökenlerini araştırmak, yanılsamaları ve yanılgıları açığa çıkartarak topluma ilişkin doğruları toplumsal reformların hizmetine sunmak olmuştur. Bununla birlikte olumlu bir anlama sahip kavram, daha sonra Napolyon’un ideologlara yönelik eleştirileriyle olumsuz bir vurguyla kullanılmaya başlanılmıştır (Çelik, 2005: 27-8).

¹³ Bununla birlikte Weber (2011: 249)’e göre Protestanlık’ın olduğu yerlerde istisnasız kapitalist zihniyetin var olduğu söylenemez çünkü bunların ilişkisi karmaşık tarihsel olguların birbiriyle nedensel olarak bağlanış biçimleri içinde anlaşılabilir.

ortaya çıkmasıdır¹⁴. Burada bu dünyadaki yaşama biçiminin de öte dünyadan bakarak akılcı hale getirilmesinde riyazetçi Protestanlık'ın meslek kavramının etkisi olmuştur (Ülgener, 2006a: 12; Weber, 2011: 140-1). Bu anlamda Weber, bir yanda bu düzenli yaşama tutkusu ile diğer yanda Protestanlık'ın (Luther kolu hariç) metodik-riyazetçi¹⁵ kanadı olan Calvinizm ve bununla aynı çizgide olmak üzere Püritanizm¹⁶ arasında bir yakınlıktan bahsetmektedir (Ülgener, 2006a: 12).

Weber'in zihniyetin bir unsuru olarak din (Protestanlık) ile iktisat arasında kurduğu ilişkiyle kapitalizmin doğuşu açıklamasının bir benzerini Sombart Yahudilik'le yapmıştır. Sombart'a göre XVI. Yüzyıl'dan itibaren kapitalizmin ortaya çıkışında Yahudiler'in iktisadi zihniyeti etkili olmuştur. Sombart, Yahudiler'in dininin gündelik hayatın tüm düşünce ve eylemlerine varana dek ve bu arada rasyonellik dâhil kapitalist zihniyeti içinde barındırdığını, bu zihniyetin kapitalizmin doğuşuna yol açan gelişmelerle birlikte bir noktada kapitalizmi doğurduğunu kabul etmektedir. Ayrıca Sombart'a göre Püritenlik aslında Yahudi zihniyetinden etkilenmiştir¹⁷ (Sombart, 2005; Sombart, 2011).

Weber ve Sombart'ın yukarıda açıklanan görüşlerinden hareketle Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışında dönemin Avrupa insanında mevcut rasyonelliği de barındıran iktisadi zihniyetin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki rasyonellik Ortodoks İktisat'ın kabul ettiği anlamda rasyonelliktir. Osmanlı iktisadi zihniyetinde

¹⁴ “Ben ısrarla, reformasyonun yalnızca kapitalist ruhu, ‘ya da gerçekten’ (ekonomik düzen olarak) kapitalizmi yarattığı şeklindeki ‘budalaca’ tezlerin olabilirliğini reddettim; çünkü önemli kapitalist işletme biçimleri reformasyondan çok daha önce de vardı.” (Weber, 2011: 248).

¹⁵ Riyazetin sözlük anlamı “yabani bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek; egzersiz yapmak” iken tasavvufi anlamı “nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşru arzularından mahrum etmektir.” Riyazetin esasını nefsin yeme, içme ve cinsel arzularının, mal-mülk, makam-mevki ve şan-şöhret gibi dünyevi istek ve tutkularının kontrol edilebilmesi için bir yandan yeme, içme, uyuma ve konuşmanın azaltılarak zaruret ve ihtiyaç halleriyle sınırlandırılması, diğer taraftan nefsin zor işlere koşulması ve nefsin zafiyeti karşısında uyanık olunması teşkil etmektedir (Uludağ, 2008). Dolayısıyla riyazetçi, adeta dünyanın kötülüklerinden kaçmaktadır. Diğer taraftan Calvinizm'in metodik-riyazetçiliğinde, kötülüklerinden dolayı dünyadan kaçmak yerine bu kötülüklerin disiplinli bir nefis terbiyesi ile göğüslenerek alt edilebileceği zihniyeti geçerlidir. Böylece Ülgener (2006a)'ın metodik-riyazetçi kavramında “metodik” ibaresi disiplini ifade etmektedir.

¹⁶ Calvinizm, Cenevre merkezli olmakla birlikte yayılmış ve İngiltere'de diğer Protestan kolları ile birlikte Püritanizm'in doğuşuna yol açmıştır. Calvinizm ve Püritanizm iş ve meslek ahlakındaki ortak görüşleri ile o gün bugün biri diğerinin yerine kullanılagelmıştır (Ülgener, 2006a: 12, 7 no.lu dipnot).

¹⁷ Sombart'ın kapitalizm ve Yahudilik arasında kurduğu bağla ilgili bir inceleme için bk. Öz (2013).

ise bu anlamda değil de “Osmanlı rasyonelliği” diyebileceğimiz türden bir rasyonellik geçerli olmuştur. Hem iki tür rasyonellik arasındaki farklılığın hem de “Osmanlı rasyonelliği”nin anlaşılabilmesi için bazı ilave açıklamalarda bulunmak yerinde olacaktır.

Batı düşüncesinde Aristoteles’ten beri insanın doğasına ilişkin geleneksel tanımlamaya göre insan logos (akıl) sahibi bir varlıktır. Bununla birlikte Batı geleneğinde bu tanım Latince ratio kavramı ile ifade edilmiştir. Bu, insanın rasyonel (ratio) bir varlık olması demektir. İnsanın rasyonel varlık olduğunu söylemekle, akıl (logos) sahibi varlık olduğunu söylemek arasında önemsiz sayılamayacak bir fark vardır. Ratio kavramı, logostan farklı olarak hesaplama yetisi olarak kavranmaktadır. İnsanın rasyonel bir varlık olarak tanımlanması sürecine, daha sonra “ekonomik varlık” (homo economicus) olarak tanımlanması eşlik etmiştir (Yılmaz, 2009: 17; Aykutalp ve Çelik, 2017). Weber (2012) ise iktisadi anlamda biçimsel rasyonellik ve ötsel rasyonellik olmak üzere iki tür rasyonalite tanımlamıştır. Biçimsel rasyonelikte, iktisadi davranışta teknik olarak mümkün bir şekilde nicel hesaplama yapılabilirken, ötsel rasyonelikte iktisadi davranış mutlak değerlerden oluşan (geçmiş, mevcut ya da gelecek) bazı ölçütlere göre değerlendirilmektedir. Dolayısıyla ötsel rasyonellik kavramı çok fazla belirsizlik içermektedir. Şöyle ki bunlarda iktisadi davranış için teknik olarak en yeterli metotlarla yapılan hesaplama yeterli olmamakta aynı zamanda ahlaki, siyasi, faydacı, hedonist (hazcı), feodal, eşitlikçi ya da başka bir mutlak ölçüt uygulanmakta ve iktisadi davranışın sonuçları –bunlar doğru hesaplama anlamında biçimsel olarak rasyonel olsa da- bu değerlere göre ölçülmektedir. Bu tür rasyonellik için neredeyse sonsuz sayıda olası değer ölçütleri vardır. Bütün bu yaklaşımlar parasal açıdan hesaplamanın biçimsel rasyonelliğini ikinci dereceden önemli ve hatta özellikle modern hesaplama şeklinin sonuçlarıyla ilgili bir şey söylenmeden önce bile görece mutlak hedeflerine temelde zıt görebilmektedir (Weber, 2012: 199-201).

Buradan şu sonuca ulaşmaktayız: Osmanlı yöneticilerinin iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesindeki iktisadi davranışları Weber (2012)’in ötsel rasyonelliği anlamında

rasyoneldir¹⁸. Biz buna kısaca Osmanlı rasyonalitesi diyebiliriz. Belirtmekte yarar gördüğümüz başka bir nokta kapitalist çağda olmamıza rağmen kapitalizm öncesi toplumların bilgisine sahip olmamız gerektiğidir. Öyle ki Osmanlı rasyonalitesinin ancak kapitalizm öncesi toplum bilgisiyle anlaşılabilirliğini düşünmekteyiz. Kuhn'un dediği gibi (2003: 60) “Zamanını doldurmuş kuramların, sırf bir kenara atıldıkları için, ilkece bilimsel olmadıkları söylenemez.”¹⁹

1.3. OSMANLI İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİ

Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem için bugünkü anlamı ile içeriği, hedefleri ve devlet teşkilatlanmasında münhasıran bu işle görevli organları bakımından bir iktisat politikası uygulamasından bahsetmek kolay değildir. Devlet, birçok iktisadi fonksiyon görmüştür ve bunların yerine getirilmesinde çeşitli hedefler tespit etmiştir. Bununla birlikte bu fonksiyon ve hedefler hiçbir zaman sırf iktisadi bir nitelik taşımamış, çoğunlukla siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedeflerle iç içe geçmiş bir karmaşıklık içinde bulunmuşlardır. Bunun açık bir belirtisi iktisadi nitelikte karar alan veya uygulayan organların bürokrasi içindeki fonksiyonları itibarıyla tamamen iktisat-dışı alanlarda görevli olmalarıdır. Kazasker, kadı, defterdar, darphane nazırı, gümrük emini, divan beylikçisi gibi görevlilerin farklı fonksiyonları arasında yer alan iktisadi kararlar hiçbir zaman bu görevlilerin asli fonksiyonları olmamıştır (Genç, 2012a: 45-6).

¹⁸ Kula (1985) da bu anlamda rasyonaliteden bahsetmektedir.

¹⁹ Son olarak Osmanlı Klasik Dönemi'nin kendine göre bir iktisadi rasyonalitesi olmakla birlikte bu rasyonalitenin XIX. Yüzyıl'da daha yeni olan “kapitalist” rasyonaliteye karşı çözülmekte gecikme yaşadığı söylenebilir ki ayrıntılı olarak çalışmanın ikinci bölümünde açıklanacaktır.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde iktisat zihniyet bakımından 1500-1800 döneminde etkili olduğu görünen üç ana ilkeden bahsedilmektedir²⁰: İaşe, fiskalizm ve gelenekçilik (Genç, 2012a: 47).

1.3.1. İaşe (Provizyonizm) İlkesi

İktisadi faaliyete üretici ve tüketici olmak üzere iki açıdan bakmak mümkündür. Üretici açısından iktisadi faaliyette asıl amaç kâr elde edilmesidir. Buna göre üretici mal ve hizmetleri en düşük maliyetle üretip/satın alıp en yüksek fiyatla satmak için iktisadi faaliyette bulunur. Tüketici açısından iktisadi faaliyetin amacı ise mal ve hizmetlerin ucuza, kaliteli ve bol miktarda elde edilmesidir. Üretici için mal ve hizmetin bolluğu ve kalitesi birinci derecede önemli değildir; önemli olan yüksek fiyata satarak çok kâr elde edilmesidir. Çok kâr elde edilmesi için çok miktarda mal ve hizmet satılması her zaman için geçerli değildir. Şöyle ki mal ve hizmetin bolluğu fiyatı ve dolayısıyla kârı düşürebilir. Tüketici için ise bolluk ve ucuzluk her zaman arzulan bir durumdur.

İaşe ilkesi iktisadi faaliyete tüketici açısından bakmaktadır. Buna göre iaşe ilkesi “iktisadi faaliyete tüketici açısından bakılarak insanların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla üretilen mal ve hizmetlerin mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması yani piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması” şeklinde tanımlanabilir.

Bu ilkenin uzun süre geçerli kalabilmesini sağlayan bazı objektif şartlar bulunmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır:

²⁰ Genç'in araştırmalarına “Sanayi Devrimi karşısında Osmanlı sanayisinin konumunu ve değişmelerini analiz etmek” üzere başladığı ve sonuçta kendi modeline ulaştığı belirtilmektedir (Yılmaz, 2003).

-Ekonomide genel olarak verimlilik düşük düzeydedir ve artırılması son derece zordur.

-Mevcut durumu değiştirmeye yönelik müdahalelerin verimliliği artırıcı olmaktan çok düşürücü etki yapması çok daha kuvvetli bir ihtimaldir.

-Ulaşım çok zor ve pahalıdır.

Bu şartların geçerli olduğu bir çağda toplum hayatı, sosyal düzenin korunması ve devlet faaliyetlerinin aksamadan yürütülebilmesi için iktisadi hayatı düzenlemekte iâşe ilkesine dayanılması zorunlu olmuştur (Genç, 2012a: 47-8). Genç (2012a)'in saydığı bu şartların kapitalizm öncesi toplumlarda ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde geçerli olduğu söylenebilir. Buna bağlı olarak iâşe ilkesi Osmanlı iktisadi zihniyetinde en önemli ilke olmuştur.

Yukarıda sayılan iâşe ilkesini zorunlu kılan objektif şartlar dışında siyasi bir şart olarak yiyecek kıtlığının yol açabileceği isyanlar da belirtilmelidir²¹. Söz konusu isyanlar özellikle İstanbul için büyük önem taşımıştır. Nitekim İstanbul'un iâşesiyle ilgili olarak Faroqi (2017: 193) şöyle demektedir:

“İstanbul birkaç yüz bin kişilik bir kentti ve Osmanlı padişahları ve vezirleri, bu büyüklükte nüfuslardan endişe duyan erken modern dönemin diğer hükümdarları gibi, başkente erzak tedariki için yalnızca piyasaya bel bağlamazlardı. Unutmamalı ki, iktidar merkezinin bu kadar yakınındaki kıtlıklar –ve bunların neden olabileceği yiyecek isyanları- padişah ve vezirlerin siyasi ve çoğu zaman da fiziki yaşamlarını tehlikeye atıyordu. Bundan dolayı buğday, arpa, kuru üzüm ve diğer gıda ürünleri ile temel ham maddeler kente devlet denetiminde getiriliyor ve idarenin kontrol ettiği fiyatlarda (narh) satılıyordu...”

²¹ Tüm kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de halkın iâşesinin temini önem arz etmiştir. Genç (2012a)'ten hareketle bu önemin iâşe ilkesi şeklinde Osmanlı iktisadi zihniyetinde karşılık bulduğu belirtilebilir. Genç (2012a)'ten önce de konu birçok yazar tarafından çalışılmıştır. Bunlar arasında Ülgener (2006c) öne çıkmaktadır. Gerçekten de kapitalizm öncesi toplumlarda halkın iâşesinin temininin ne kadar elzem olduğunu Osmanlı topraklarında 1591-1595 döneminde yaşanan, son 600 yılın en uzun süreli kuraklığından sonra 1596'da Anadolu'da yıkıcı Celâli İsyanları'nın patlak vermesinde görmekteyiz. Ayrıntılar için bk. Akdağ (1975), Griswold (2000), White (2013) ve Tabak (2015).

Bu ilkeyi geçerli kılabilmek için Osmanlı yönetimi malların ilk üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir müdahaleciliği benimsemiştir.

Osmanlı Devleti'nde iâşe ilkesi çerçevesinde tarımsal üretimdeki müdahalecilik mümkün olan en yüksek düzeyde üretimin gerçekleştirileceği düşüncesine dayalı olarak küçük ölçekli aile işletmesi merkezli olmuştur. Toprağın verimine göre 60 ila 150 dönüm arasında bir arazi tahsis edilen bu işletmelerin yaygın biçimde korunması başlıca hedeftir. Bunların parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere Osmanlı yönetimi tarım yapılan topraklarda özel mülkiyet hakkını kabul etmemiştir²². “Miri” adı verilen bu mülkiyet rejiminde toprak, çiftçilere babadan oğula geçecek şekilde kiralanmış sayılmıştır; alımı ve satımı sıkı bir şekilde kontrol altında tutulduğu gibi belirli şartlar haricinde vakfedilmesine ve bağışlanmasına da izin verilmemiştir. Çiftçilerin tarımsal üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde toprağı işlemeyen boş bırakmalarına veya toprağı terk edip başka yere göç etmelerine izin verilmemiştir. Bu düzenlemelerin en sıkı ve yüksek düzeyde gerçekleşeceği düşüncesiyle başlıca tüketim bölgesi olarak “kaza” kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde kaza, idari ve demografik açıdan merkezinde üç bin ila yirmi bin arasında bir nüfusa sahip kent ile bunun çevresindeki köylerden oluşan 40-60 km. çapında bir alanı kapsayan büyüklükte olmuştur. Tarımsal üretim yönünden öncelikle kazanın ihtiyaçlarının giderilmesi zorunlu tutulmuş, bundan sonra ihtiyaç fazlasının kaza dışına gönderilmesine izin verilmiştir.

Tarımsal ürünler ile ham maddeleri kaza merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak ise lonca tekeline bırakılmıştır. Osmanlı yönetimi bunu yaparken üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumak üzere her mal ve hizmet için ayrı ayrı loncalar halinde örgütlediği zanaatkârları –tarımsal üretimde çiftçi işletmelerinde olduğu gibi- belli ortalama büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki işyerlerine veya

²² Bu çalışmanın sınırlılığı içinde Osmanlı Devleti'nde toprak mülkiyeti rejimi ayrıntılı olarak açıklanmamıştır. Konuyla ilgili olarak bk. Barkan (1975), Genç (1975), Esmer (1976), Barkan (1980), Cin (1985), Berktaş (1989), Özyüksel (1997), Sönmez (1998), Kılıçbay (2010), İnalçık (2013) ve Akdağ (2014).

dükkânlara sahip ustalardan oluşan, eşitlikçi bir topluluk halinde faaliyet göstermelerini sağlayacak şekilde bir düzenlemeye tabi tutmuştur. Kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra kalanı ordu ve sarayın ihtiyaçlarını gidermek üzere tahsis edilmiştir. Nihai olarak kalan kısmın ise belirli iç gümrüklerin ödenmesi şartıyla tüccarlar tarafından ülkedeki ihtiyacı olan kentlere sevk edilmesine izin verilmiştir. Yurtiçi ihtiyacın tümü karşılandıktan sonra kalan ihraç edilebilmiştir (Genç, 2012a: 48-9).

Buradan iâşe ilkesinin uygulamaya geçirilmesiyle kaza düzeyinde hem tarımsal üretim-tüketim hem de tarım dışı üretim-tüketim dengesinin sağlanmasının amaçlandığı ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan iâşe ilkesi çerçevesinde; üretim faaliyetlerinin asli amacının ihracat olmayıp yurtiçi ihtiyaçların karşılanması olduğu anlaşılmaktadır. İhracat, yurtiçi ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan malların satılması anlamına gelmiştir. İhraç edilen malların bu nitelikte olması yönünde merkezi yönetim tarafından sıkı kontroller uygulanmıştır: Hangi maldan ne miktarda ihracat yapılabileceğinin her seferinde özel bir izinle belirlenmesi, ihracata yüksek gümrükler uygulanması gibi. Buna karşılık ithalat için herhangi bir sınırlama getirilmeyerek serbest bırakılmıştır çünkü ithalat, yurtiçinde ihtiyaç duyulup da ya hiç üretilmeyen ya da yeterli miktarda üretilmeyen malların tedariki anlamında arzu edilen bir faaliyet olarak görülmüştür. Bu çerçevede dış ticarete ihracat zorlaştırılmış ve kısıtlanmış, ithalat ise kolaylaştırılıp teşvik edilmiştir. Dolayısıyla dış ticarete himayecilik söz konusu olmamıştır. Dış ticarete yabancılara tanınan kapitülasyonları da, himayeci olmayan dış ticaret zihniyeti içinde düşünmek uygun olacaktır (Genç, 2012a: 49-50).

1.3.2. Gelenekçilik İlkesi

Bu ilke “sosyal ve iktisadi ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengelerin ve eğilimlerin mümkün olduğu kadar korunması, değişme eğilimlerinin engellenmesi ve ortaya herhangi bir değişme çıktığı takdirde yeniden eski dengeye dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırma iradesinin hâkim olması” şeklinde tanımlanmaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi iaşe ilkesi çerçevesinde tarımda, zanaatta ve ticarete yapılan düzenlemelerle üretim-tüketim dengesinin sağlanması amaçlanmıştır. Bu dengenin bozulması, kıtlığa bağlı iktisadi bunalım tehlikesi anlamına gelmektedir. Zira arzda küçük miktarda bir daralma ya da tüketimde küçük miktarda bir artış, zamanın ulaşım imkânlarının yetersizliği karşısında kolayca kıtlığa dönüşebilmektedir. Dolayısıyla dengenin korunmasında yalnız tüketimin değil üretimin de kontrol altında tutulması gerekmiştir çünkü üretim faktörlerinin kıt olduğu ve miktarlarının kolayca artırılmadığı bir ekonomik yapıda belli bir malın üretiminin artırılabilmesi ancak gerekli ilave üretim faktörünün diğer alanlardan çekilip o malın üretimine kaydırılmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu durumda ilave üretim faktörünün çekildiği malın üretimi azalacak ve dolayısıyla bu malda kıtlık ortaya çıkacaktır. Bu nedenle uzun deneyimlerle oluşmuş üretim yapısının değişmeden kalmasına özen gösterilmiştir. Böylece zanaatkârların²³ dükkânlarının sayısı

²³ Bu çalışmayla ilgili yapılan okumalarda Osmanlı toplumunda zanaat, sanat ve esnaf kavramlarının aynı anlama gelmek üzere kullanıldığını gördük. Zanaatkâr sözcüğü köken olarak Arapça şina’at ve Farsça kâr sözcüklerinin birleşmesinden gelmektedir (Zanaatkâr, t.y.). Sinaat sözcüğünün Türkçe karşılığı “zanaat”dır (Sinaat, t.y.). Zanaat sözcüğünün sözlük anlamı “El emeği gerektiren ve büyük ölçüde öğrenimle birlikte beceri ve deneyime dayanarak gerçekleştirilen küçük ölçekli üretim”dir (Zanaat, 2004). Kâr sözcüğünün sözlük anlamları olarak “Üretim faktörlerinden biri olan girişimcinin üretimden aldığı pay.” ve “Toplam gelir ile toplam maliyet arasındaki pozitif fark. Bu fark sıfır olduğunda normal kâr, sıfırdan büyük olduğunda normalüstü kâr olarak adlandırılır.” verilmektedir (Kâr, 2004). Bu bilgilerden zanaatkâr kavramı “El emeğiyle ve büyük ölçüde öğrenimle birlikte beceri ve deneyime dayanarak gerçekleştirdiği küçük ölçekli üretim sonucu yaptığı ürünleri -ki bunlar mal da olabilir hizmet de- kârla satışını yapan kimse.” şeklinde tanımlanabilir. Buradan da zanaatkârın kapitalizm öncesi toplumlarda var olabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Konuyla ilgili olarak Dallı (2017) sanat sözcüğünün köken olarak Arapça “imalat, işçilik, ustalık, hüner” anlamlarına gelen şan’at sözcüğünden, zanaat sözcüğünün de Arapça kökenli olup “imalat, işçilik, ustalık, hüner” anlamlarına gelen sina’at sözcüğünden türediğini, Osmanlı Devleti’nde zanaat ve sanat sözcüklerinin birlikte düşünülüp kullanıldığını gösteren kayıtlar bulunduğunu, bunlardan birinde sanatın “İhtiyacat-ı beşeriyeden birinin imali hususunda mümarese ile öğrenilen ve icra olunan iş: Dülgerlik, kuyumculuk, hakkaklık.” şeklinde tanımlandığını, Avrupa’da da bu iki sözcüğün XVIII. Yüzyıl’a gelene kadar birbirleri yerine kullanıldığını, bu

dondurulmuş, tarımsal işletmeler belli bir büyüklükte tutulmuş ve tarımsal işletmeyi bırakarak göç edilmesi yasaklanmıştır. Tüm bu düzenlemelerin değişmeden kalmasını sağlayan ise gelenekçilik ilkesi olmuştur.

Diğer taraftan gelenekçilik, iktisadi hayatta doğan ihtilafların çözülmesi noktasında da kendini göstermiştir. Nitekim XVI.-XVIII. Yüzyıllar boyunca kullanılan “kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” ifadesinde geçen “kadim”in açıklamasının bir kanunnamede “Kadim odur ki, onun öncesini kimse hatırlamaz.” şeklinde yapılmış olması gelenekçiliğin ilke olarak ne boyutta yerleşmiş olduğunu göstermektedir (Genç, 2012a: 50-1).

Son olarak iâşe ilkesinin gelenekçilik ilkesiyle bağlantılı olduğu belirtilmelidir. Bu bağlantı, iâşe ilkesinin daha önce açıkladığımız adalet dairesiyle yakından ilgili olması dolayısıyla kurulmaktadır: Halkın temel ihtiyaçlarında darlık yaşanırsa yani iâşe ilkesine uyulmazsa, halk kendi üretimlerini uygun bir şekilde sürdüremez, bunun sonucunda tüm sistem çöker çünkü bu durumda devlet yeterli vergiyi toplayamaz ve dolayısıyla adaleti gerçekleştiremez (Ermiş, 2014: 172).

1.3.3. Fiskalizm İlkesi

Fiskalizm kısaca “devlet gelirlerini mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemek” şeklinde tanımlanmaktadır.

yüzyılda geleneksel sanat kavramının güzel sanatlar (şiiir, resim, heykeltçilik, mimarlık, müzik) ile zanaatlar ve popüler sanatlar (ayakkabıcılık, nakışçılık, hikâye anlatıcılığı, popüler şarkılar vs.) olarak ikiye ayrıldığını ve böylece güzel sanatların esin ve deha ile ilgili bir hale gelirken sadece kullanım için üretmek ve eğlenmenin amaç olduğu zanaatların ve popüler sanatların icrası için beceri ve kuralların varlığının yeterli olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan bu çalışmayla ilgili olarak yapılan okumalarda zanaat ile ilgili fakat zanaat anlamında kullanılan başka bir kavramın el sanatları olduğunu gördük. El sanatları için “El tezgâhlarında bir yardımcı araç kullanarak yapılan işlerin hepsi.” tanımı verilmektedir (El sanatları, t.y.). Bu tanım öz tüketim için yapılan iş ile piyasa için yapılan işi ayırmakta belirsizliğe yol açmaktadır. Bu kapsamda Faroqhi (2008)’de bu belirsizliğe yol açacak bir kullanım söz konusudur. Bu karışıklığa yol açmamak için zanaatı ifade etmek üzere el sanatları kavramı kullanılmamıştır. Esnaf ise zanaatkârlar ile mal ve hizmet alım-satımıyla iştigal edenler anlamına gelmektedir (Kal’a, 1995). Dolayısıyla esnaf, zanaatkârdan daha geniş bir içeriğe sahiptir.

Devlet gelirlerinin esas fonksiyonu devlet harcamalarını karşılayacak fonun oluşturulması olduğu için fiskalizm dolaylı olarak harcamaları kısımaya yönelik çalışmaları da kapsar²⁴. Fiskalizm çerçevesinde başlıca hedef gelirlerin mümkün olduğu kadar arttırılması olsa da bu hedefe ulaşılmasında güçlüklerle karşılaşıldığında “harcamaların kısılması yönündeki faaliyetler netice itibari ile, gelirlerin arttırılmasına benzer bir etki yarattığı için, bu faaliyetleri de dolaylı bir uzantı veya negatif bir unsur olarak geniş anlamda fiskalizmin içinde” değerlendirmek gerekmektedir (Genç, 2012a: 52).

Böylece fiskalizm ilkesi çerçevesinde Osmanlı iktisadi zihniyetinde iktisadi faaliyete sadece devlete getireceği gelir (vergi, harç, haraç ve resim) kaynağı gözüyle bakıldığı söylenebilir.

Bu ilke gereği başlıca hedef olan gelirleri arttırma yönündeki çabalarda objektif ve subjektif olmak üzere başlıca iki grup zorluk söz konusu olmuştur:

-Ekonominin objektif şartlarından doğan zorluklar: Verimlilik ve dolayısıyla çıktı düzeyi düşüktür ve uzun vadede yükseltilmesi ne mümkündür ne de mümkün olabileceğine inanılmaktadır. Bunun yanında ulaşım çok zor ve pahalıdır. Diğer taraftan pazar için üretim düşük bir düzeyde yapılmaktadır yani ekonomide parasal ilişkiler sınırlıdır.

²⁴ Harcamaların kısılması yönündeki çalışmalar kapsamında miri mübayaa rejimi belirtilmektedir. Devletin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri piyasa fiyatının altında ve genellikle maliyetinin de altında bir fiyattan satın alması şeklinde uygulanan bu rejim XVIII. Yüzyıl’da özellikle savaş giderlerinin artışına paralel olarak büyük bir önem kazanmıştır. Tahmin edilebileceği üzere devlet, bu rejimi ithal mallarında uygulama imkânına sahip olamamıştır (Genç, 2012b: 91). Harcamaların kısılması yönündeki başka uygulamalar olarak nüzül ve sürsat belirtilebilir. Nüzül, Osmanlı Devleti’nde sefere giden ordunun yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere buğday ve arpa gibi hububattan alınan ayni vergiyi ifade etmektedir. Nüzül, savaş zamanlarında cepheye giden ve cepheden geri dönen ordunun iâşesini temin etmek için belli menzillerde istenen un ve arpanın hazırlanması gayesiyle ortaya çıkmıştır. Başlangıçta nüzül vergisi sadece savaş halinde ve olağanüstü durumlarda alınmak üzere ihdas edilmiştir. Bununla birlikte XVI. Yüzyıl’ın sonunda başlayan ve XVII. Yüzyıl’ın ilk çeyreğine kadar devam eden uzun savaşlar ve iç karışıklıkların doğurduğu zaruret nüzülü her yıl istenen bir vergi haline getirmiştir. XVI. Yüzyıl’ın sonundan itibaren ordudaki iâşe ihtiyacını belirli bir meblağ ödeyip karşılamaya yönelik “sürsat” denilen yeni bir vergi daha ortaya çıkmıştır. Sürsat mükellefiyeti nüzülden farklı olarak un ve arpanın yanında yağ, bal, koyun, ekmek, saman, ot, odun gibi maddeleri de kapsamıştır. Bu vergide mükellefler, sayılan maddeleri devletin belirlediği piyasanın altında bir fiyattan satmaya mecbur bırakılmıştır. Ayrıntılar için bk. İşbilir (2007).

Bu şartlar altında devletin üretimden nakit olarak alabileceği pay sınırlı düzeyde kalmakta ve arttırılması da son derece zorlaşmaktadır. Söz konusu payın arttırılabilmesinin yolu bu şartların değişmesi veya değiştirilmesinden geçmektedir. İlk iki şartın değiştirilmesinin imkânı son derece zor olmuştur. Esas itibarıyla teknolojinin değişmemesinden kaynaklı bu zorluk devletin bile bilinçli bir çabasıyla üstesinden gelemeyeceği bir nitelikte olmuştur (Genç, 2012a: 52-3). Zaten “kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” yaklaşımı teknolojik yenilikleri sınırlandırıcı bir nitelik taşımaktadır.

Devletin değiştirebileceği nitelikte zorluk olarak parasal ilişkiler belirtilmekte olup burada da ikinci grup zorluklar ortaya çıkmaktadır.

-Ekonominin subjektif şartlarından doğan zorluklar: Öncelikle iâşe ve gelenekçilik ilkelerinin parasal ilişkileri yani değişimi sınırlandırması belirtilebilir. Burada söz konusu olan; iki ilke ile parasal ilişkilerin mevcut düzeyi arasında karşılıklı bir dengenin kurulu olması gerektiğidir. Söz konusu dengeyi ilkelerde bir esneme veya parasal ilişkilerdeki bir değişme bozup krize yol açabileceğinden parasal ilişkileri hızla genişletecek bir değişmeye izin verilmemiştir (Genç, 2012a: 53). Burada zamanın iktisadi zihniyetinde değere bakışın kullanım değeri ağırlıklı olduğunu eklemek yerinde olacaktır. Genç (2012a)’in dengenin bir tarafına koyduğu iâşe ve gelenekçilik ilkeleri, değere bakışın kullanım değerini içerdiğini, diğer tarafına koyduğu parasal ilişkilerin ise değişim değerini kapsadığını göstermektedir. Böylece değer in değişim değeriyle belirlendiği parasal ilişkilerin genişlemesiyle, yukarıda belirtilen iâşe ve gelenekçilik ilkeleri çerçevesinde ifadesini bulan bir tehlike ortaya çıkabilecektir: Kıtılık²⁵.

İkinci olarak parasal ilişkilerin genişlemesiyle yalnızca iki ilke ile parasal ilişkilerin mevcut düzeyi arasında karşılıklı dengeyi değil, aynı zamanda sosyal-siyasal düzeni de bozabilecek merkezkaç güçler ortaya çıkabilecektir. Bu güçler, parasal ilişkilerin

²⁵ Bu konuda Ülgener (2006c: 83) İstanbul’da zahire fiyatı örneğini vermektedir. Osmanlı yönetimince iâşe ilkesi gereği İstanbul’da belirlenen zahire fiyatının, zahirenin maliyetinin altında kaldığı zamanlarda “müstahsilin mal tesliminden imtina etmesi şehirde vahim kıtlıklara yol açabilirdi.”

artmasına yani değişimin genişlemesine paralel olarak ticaretle uğraşıp zenginleşme imkânına sahip olabilirler. Bunu önlemek için en tipik olarak narh uygulamasıyla fiyat kontrolü yapılmıştır: Fiyatlar öyle tespit edilmiştir ki zanaatkâra ve tüccara tanınan normal kâr oranı %5 ila %15 oranları arasında değişmiş ve daha yüksek düzeyde kâr elde edilmesi ceza tehdidiyle engellenmiştir. Haliyle bu derece düşük kâr oranlarıyla sermayeyi büyütmek imkânı çok sınırlı düzeyde kalmıştır. Bunun yanında %15 ila %25 oranları arasındaki piyasa faiz oranı kâr oranının üzerinde olduğu için sermayenin zanaata ve ticarete kayması imkânı da son derece sınırlı düzeyde olmuştur. Böylece birikmiş fonlar yüksek gelirli askeri zümrenin tüketim veya yönetim giderlerini karşılamak için kredi olarak kullanılmıştır. Nitekim XVII. ve XVIII. Yüzyıllar'a ait kredi belgelerinin büyük çoğunluğunu bu tür kredilerin oluşturduğu, zanaatkâra ve tüccara yönelik kredi ilişkisine ise pek az rastlandığı belirtilmektedir.

Fiskalizm ilkesinin bu sınırlılıkları dolayısıyla Osmanlı iktisadi zihniyetinde her türlü iktisadi faaliyete sadece getireceği vergi geliri açısından bakılır hale gelinmiştir. Bununla birlikte süreçte diğer iki ilke ile sürekli dengelenme ve etkileşim içinde kalındığı belirtilmelidir (Genç, 2012a: 53-4).

Buraya kadar Genç (2012a)'in Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem için geçerli olduğunu kabul ettiği iktisadi zihniyet ilkeleri açıklanmıştır²⁶. Bu alt bölümün geri kalan kısmında Marx'ın kapitalizm öncesi toplumlara ilişkin iktisadi zihniyet ilkeleri genel olarak incelenip Genç (2012a)'in görüşleriyle karşılaştırılacaktır.

Osmanlı Devleti gibi ülkelerde kapitalizmin gecikme sebepleri, böylesi toplumların bizatihi kapitalizm öncesi yapılarının özelliklerinde bulunmaktadır. Ayrıntıları önceki alt bölümde açıklandığı üzere Genç (2012a), Osmanlı Devleti için bazı iktisadi zihniyet ilkeleri bulunduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte kapitalizm öncesi

²⁶ Zihniyet ve iktisadi zihniyeti tanımlamayan İnalçık (2009) da, Klasik Dönem'e ilişkin olarak Genç (2012a)'in belirttiği ilkelerden bahsetmekle birlikte söz konusu ilkelerle ilgili olarak Genç (2012a)'e herhangi bir atıf yapmamakta ve bunların Ortaçağ Doğu toplumlarına özgü ilkeler olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim İnalçık (2009: 89) şöyle demektedir: "...Osmanlı yönetiminin ekonomik önlemleri, Batı'daki gibi tutarlı ve sistematik bir teoriden değil, bütün diğer alanlarda olduğu gibi, çok daha basit biçimde, Orta Doğu toplumu ve kültürünün yüzyıllarca sınanmış gelenek ve uygulamalar mirasının devralınıp izlenmesinden kaynaklanıyordu..."

toplumlara ilişkin derinliğine analizler yapmış olan Marx'ın söz konusu ilkeleri çağrıştıran açıklamalarının bulunduğu tespitinden hareketle bu düşünürün konuyla ilgili saptamalarının kısaca açıklanmasında yarar bulunmaktadır.

Marx (2009), öncelikle Osmanlı Devleti gibi kapitalizm öncesi toplumlarda üretim tarzı değişikliğine karşı yapısal bir direnç bulunduğunu belirtmektedir. “Asya Tipi Üretim Tarzı” olarak da ifade edilen sosyoekonomik üretim ve bölüşüm organizasyonu için geçerli gördüğü²⁷ söz konusu direnci şöyle açıklamaktadır (Marx, 2009: 82-3):

“Bu, onun dayandığı temel ilkedir, yani bireyin topluluktan bağımsız olmayışından; üretim devresinin *self-sustaining* oluşundan, tarımla el zanaatlarının birliğinden vb. ileri gelir. Birey, toplulukla olan ilişkisini değiştirecek olursa, hem topluluğu ve hem de onun iktisadi önkoşulunu değiştirir ve temellerini yok eder; aynı biçimde, bu iktisadi önkoşulun kendi diyalektiği sonucu değişmesi –yoksullaşma, vb. Özellikle savaş ve istilanın etkisi...”

Bütün bu biçimlerde, birey ile topluluk arasında *veri olarak kabul edilen...birey için önceden saptanmış belirli, nesnel* bir varlığın *yeniden üretimi*, evrimin temelidir. Bu yüzden bu evrim daha baştan *sınırlıdır*, ama bu sınırlar bir kez aşıldı mı, çürüme ve çözülme başlar...”

²⁷ Osmanlı Devleti'nin üretim tarzı yönünden hangi üretim tarzına yakın olduğu konusunda çeşitli görüşler bulunmakla birlikte bunlardan Asya Tipi Üretim Tarzı diğerlerine nazaran Osmanlı iktisadi ve sosyal yapısına daha uygun gibi görünmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin çok geniş bir coğrafya üzerinde yayılmış olması beraberinde farklı bölgelerde değişik üretim ve bölüşüm ilişkilerinin varlığına sebep olmuştur. Bu bakımdan Osman Devleti'ni Asya Tipi Üretim Tarzı egemenliğinde farklı üretim tarzlarının (feodal vb.) var olduğu bir ülke olarak benimsemek daha yerinde olur. Dıvıçioğlu (2010), Osmanlı Devleti'nin üretim tarzının Asya Tipi Üretim Tarzı'na yakın olduğu üzerinde odaklanıp şöyle ifade etmektedir: Kapitalizm öncesi üretim tarzlarından biri olan Asya Tipi Üretim Tarzı diğerlerinden temel olarak mülkiyet ilişkileri açısından farklıdır. Bu farkı yaratan, üreticiler ile yaratılan artığı elde eden devlet arasındaki toprak üzerindeki mülkiyet hakkının bir işlevi olan ilişkidir: Üretici mülksüz olmakla –üretici yeniden üretimini sağlayan nesnel şartın yani toprağın sahibi bulunmamakla- birlikte toprak devlet tarafından bireyin tasarrufuna bırakılmıştır. Bununla birlikte üretici tarafından elde edilen artık devlete aittir. Devlet artık ürünü kamu işlerine tahsis etmekle görevli olup artığın bir kısmı devleti temsil edenlerin tüketimine de ayrılmıştır. Bunun yanında Asya Tipi Üretim Tarzı'nda üretici, kölelik üretim tarzındaki köleden ve feodal üretim tarzındaki serften farklı olarak hürdür. Bu çerçevede Osmanlı üretim tarzı özet olarak şöyledir: “Devlet, toprakların mülk sahibidir. Buna karşılık, köy topluluklarında yaşayan reaya, toprakları tasarruf eder. Devleti temsil eden hâkim sınıf sultan, asker ve ulema üçlüsünden oluşmuştur. Toprakların mülkiyeti devlete ait olduğundan, bu köy topluluklarında yaratılan artık-ürün devlete aittir. ...Osmanlı toplumunda devlet tarafından ele geçirilen artık-ürünün bir kısmı mutlaka kamu işlerine ve hizmetlerine tahsis edilmelidir...” (Dıvıçioğlu, 2010: 17-20, 54). Osmanlı Devleti'nin üretim tarzının tartışmasına ilişkin olarak ayrıca bk. Yerasimos (1980), Oyan (1998), Erdost (2005), Başkaya (2007), Şahinöz (2011), Kaymak ve Teoman (2016) ve Oyan (2016). Asya Tipi Üretim Tarzı için ayrıca bk. Wittfogel (1957) ve Hilav (1965). Haraççı üretim tarzı için ayrıca bk. Amin (2007).

Marx (2009)'ın bu açıklamalarını Genç (2012a; 2012b)'in gelenekçilik ilkesiyle benzer kabul etmek mümkündür. Marx (2009: 92) bu gelenekçiliği mülkiyet biçimlerinin değişmezliği üzerinden vurgulamaktadır:

“Üretim biçiminin kendisi ne denli geleneksel ise, yani mülk edinmenin gerçek süreci ne denli aynı kalırsa, mülkiyetin eski biçimleri, ve dolayısıyla bir bütün olarak topluluk da o denli değişmez olacaktır. (Ve bu geleneksel biçim, tarımda uzun bir süre, ve tarımla manüfaktürün birbirlerini doğuya özgü bir biçimde tamamladıkları durumda daha da uzun bir süre devam eder.) Topluluk üyelerinin kentsel bir topluluk ve kentsel bölgenin sahipleri olarak kolektif varlıklarından, özel mülk sahipleri olarak ayrı bir varlık edinmiş oldukları yerde, bireyin mülkiyetini, yani onu hem eşit statüye sahip bir yurttaş, bir topluluk üyesi yapan ve hem de bir mülk sahibi yapan ikili ilişkiyi yitirmesine yol açan koşullar da ortaya çıkmış olurlar. Doğulu biçimde bu yitirme, tümüyle dışsal etkiler dışında, hemen hiç olanaklı değildir, çünkü bireysel topluluk üyesi toplulukla, arasındaki (nesnel, iktisadi) bağı yitirmesine yol açabilecek ölçüde bağımsız bir ilişkiyi hiç bir zaman kurmaz. Bulunduğu yerde derin köklere sahiptir...”

Marx (2009) kapitalizme geçiş için bazı çözümlerden bahsederken de kapitalizm öncesi toplumlardaki gelenekçiliği ortaya koymaktadır. Sosyoekonomik açıdan toplumsal dönüşüm için; ilk olarak mülksüzleşme olmalıdır; bu hem topraksızlaşma hem de “insanın aletin sahibi olarak görüldüğü ilişkilerin çözülmesi”dir. “Toprak sahipliği, potansiyel olarak, hem ham maddeler üzerindeki ve hem de ilk iş aleti toprak ve onun kendiliğinden ürünleri üzerindeki mülkiyeti içerir”. “İnsanın aletin sahibi” olduğu lonca sisteminde alet üzerinde mülkiyeti sağlayan özel ustalık olduğu gibi “çalışma biçimi, çalışmanın örgütlenmesi ve iş aletleri ile birlikte, bir anlamda, kalıtsal” durumdadır. Her iki biçimde de üretici olarak yaşayabilmek için insanın tüketim araçlarına üretimden önce sahip olması gerekmektedir: Toprak sahibi olarak gerekli tüketim fonlarına doğrudan sahip görünürken zanaatkâr olarak aynı şeyleri miras yoluyla devralmış, kazanmış veya biriktirmiştir -zanaatı öğrenen çırak olarak ustasının sofrasından yemektedir, kalfa olarak ustasının tüketim fonlarına belli ölçüde ortaktır, bu, kalfanın mülkiyeti değilse de birlikte tasarruf etme hakkı lonca kuralları, gelenek tarafından güvence altına alınmıştır (Marx, 2009: 95-7).

Marx (2004: 47-8) kapitalizm öncesi toplumlarda görülen başka bir özellik olarak iktisadi faaliyetlerin amacının kullanım değeri elde edilmesi olduğunu belirtmekte ve kullanım değeri ile ilgili şu açıklamalarda bulunmaktadır:

“Demir, kağıt vb. gibi her yararlı şeye, ... nitelik ve nicelik açısından bakılabilir. Her yararlı şey, birçok özelliklerin bir bütünüdür ve bunun için çeşitli yönlerden yararlı olabilir...”

Bir şeyin yararlılığı, onu, bir kullanım-değeri haline getirir. Ama bu yararlılık, belirsiz bir şey değildir. Metanın fiziksel özellikleriyle sınırlı olduğu için, o, metadan ayrı bir varlığa sahip değildir. Demir olsun, buğday olsun ya da elmas olsun, bir meta, bu nedenle, maddi bir şey olduğu için, bir kullanım-değeridir, yararlı bir şeydir...

Kullanım-değeri ele alınırken, biz, her zaman, şu kadar düzine saat, şu kadar metre keten ya da şu kadar ton kömür gibi belirli niceliklerden söz ettiğimizi varsayabiliriz. ...Kullanım-değerleri, ancak kullanım ya da tüketim ile bir gerçek haline gelir: bunlar, ayrıca, toplumsal biçimi ne olursa olsun, her türlü servetin özünü oluşturlar...”

Buradan servetin birikmiş kullanım değerlerinden oluştuğu sonucu çıkmaktadır. Kapitalizm öncesi toplumlar da iktisadi faaliyetin amacı kullanım değeri elde edilmesi olduğundan üretimin amacı parasal anlamda servet biriktirmek olmayıp ancak somut bir meta formunda birikim elde etmek olarak ortaya çıkmaktadır. Marx (2009: 83-4) bu konuda şöyle demektedir:

“Eskiler arasında, en üretken toprak biçiminin vb. hangisi olduğu, en büyük serveti hangisinin yarattığı konusunda tek bir araştırmaya rastlamıyoruz. ... üretimin amacının servet olmadığı görülüyor. Tüm araştırmalar, en iyi yurttaşı hangi tür mülkiyetin yarattığı konusundadır. Kendi başına bir amaç olarak servet, yalnızca, ortaçağ toplumundaki Yahudiler gibi eski dünyanın gözeneklerinde yaşayan birkaç tüccar halk *-nakliye ticaretini* tekellerinde bulunduranlar arasında görülür. Servet, bir yandan, insanın özne olarak karşılaştığı ve ... maddi ürünlerde gerçekleşen bir şeydir. Öte yandan ise, bir değer olarak, egemenlik amacıyla değil, kişisel zevk vb. amacıyla başkalarının emekleri üzerinde kurduğu kaba kumandadır. İster bir şey olsun, ya da ister bireyin dışında kalan ve raslansal olarak onun yanında yer alan şey aracılığıyla gerçekleşen bir ilişki olsun, servet, bütün biçimlerde, bir nesne biçiminde ortaya çıkar.

Böylece (ne kadar dar ulusal, dinsel ya da siyasal bir tanımlama içinde olursa olsun) insanın her zaman üretimin amacı olarak görüldüğü eski anlayış, insanın amacının üretim, ve üretimin amacının da servet olduğu modern dünyanınkinden çok daha yüce bir görünüme sahiptir...”

Marx (2009)’ın kullanım değeri ve servete ilişkin yukarıdaki açıklamalarını Genç (2012a; 2012b)’in iâşe ilkesiyle özdeş kabul etmek olasıdır²⁸.

Diğer taraftan Marx (2009: 69-70), kapitalizm öncesi toplumlar da artığa el koyma mekanizmasının karakteristiğinin toplumun içerisinde bulunduğu üretim ilişkisinin

²⁸ Marx (2009: 114)’ın loncalara ilişkin şu açıklamalarını da iâşe ilkesi kapsamında değerlendirmekteyiz: “Kentsel zanaatların esas olarak değişime ve değişim-değerlerinin yaratılmasına dayanıyor olmasına karşın, üretimin doğrudan, temel amacı, *zenginleşme* ya da *değişim-değeri olarak değişim-değeri değil, zanaatçı olarak, zanaat ustası olarak var olmak*, dolayısıyla da kullanım-değeridir. Şu halde, üretim, her yerde, belirli bir tüketime, arz talebe tabidir ve genişlemesi yavaş olur...”

belirleyeni olduğunu ileri sürmekte ve bunun o toplumlar için “doğal” kabul edilen bir dinsel yanı bulunduğuna işaret etmektedir:

“...Örneğin Asyatik temel biçimlerin çoğunda olduğu gibi, bu ... *herkesi kapsayan birliğin ... tek mülk sahibi* olarak görünmesi; gerçek toplulukların ise yalnızca *mirasçı* mülk sahipleri olarak görünmesi olgusuyla pekâlâ bağdaşabilir. Gerçek mülk sahibi, ve ortak mülk sahipliğinin gerçek önkoşulu *birlik* olduğuna göre, bu birliğin çok sayıdaki tek tek gerçek topluluklardan ayrı ve onların üstünde bir şey olarak görünmesi pekâlâ olanaklıdır. Bu durumda birey *aslında* mülksüzdür; ya da mülk ... bütünü kucaklayan birliğin bireye belirli bir topluluk aracılığıyla ilettiği bir bağış olarak görünmektedir. Despot, burada, bütün sayısız alt toplulukların babası gibi, böylece de tümünün ortak birliğini gerçekleştiren biri olarak görünmektedir. Bundan çıkan sonuç şudur ki, artı-ürün ... bu en üst birliğe aittir. Dolayısıyla, Doğu despotizmi, mülkiyetin yasal olarak bulunmayışına yol açar görünmektedir...”

Bunun artı-emeğinin bir kısmı, sonuçta bir *kişi* olarak ortaya çıkan üst topluluğa aittir. Bu artı-emek, hem vergi vb. olarak, ve hem de birliğin, kısmen despotun, kısmen de tanrının, hayali kabilesel varlığının yüceltilmesine yönelik ortak çalışma olarak sağlanır...”

Marx (2009)’ın söz konusu mekanizmalara ilişkin açıklamalarından hareketle Marx’ın kapitalizm öncesi toplumlarda artığa el koyma mekanizmaları ile ilgili tespitlerinin Genç (2012a; 2012b)’in fiskalizm ilkesiyle benzer olduğu anlaşılmaktadır.

Marx (2009) ile Genç (2012a; 2012b)’in görüşlerinin karşılaştırılmasında sonuç olarak Marx (2009)’ın kapitalizm öncesi iktisadi zihniyet ilkeleriyle Genç (2012a; 2012b)’in Osmanlı toplumu için ortaya koyduğu iktisadi zihniyet ilkelerinin benzer olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Genç (2012a; 2012b)’in ortaya koyduğu iktisadi zihniyet ilkelerinin Osmanlı toplumuna özgü olmaktan ziyade kapitalizm öncesi toplumların genel özelliklerini yansıttığı kabul edilebilir.

1.4. İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE KLASİK DÖNEM OSMANLI İMALATI VE TARIMI

Osmanlı Devleti'nde üreticiler; tüccarlar, zanaatkârlar ve çiftçiler olup devlet esas olarak gruplarda yer alan herkesin yerinde kalmasını gözetmiş ve bu durumu sosyopolitik düzen için temel gereklilik addetmiştir. Bu kapsamda tüccarlar hariç üretici sınıf ayrı kanuni düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bu düzenlemelerle, hayatın zorunlu gereksinimlerini üreten çiftçi ve zanaatkârın üretim metotları ve kâr marjları sıkı bir şekilde kontrol altına alınmıştır ki böylece sosyopolitik düzenin korunması amaçlanmıştır (İnalcık, 1969: 97-8)²⁹. Bu haliyle Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı tipik olarak Orta Doğu devletlerinin gelenekçi sistemidir. Bu kapsamda Osmanlı yönetimi iktisadi zihniyetinde üretimde yalnızca lonca sistemine ve hisbeye³⁰ ve onun geleneksel prensiplerine –XIX. Yüzyıl'a kadar- bağlı kalmıştır ve kapitalizme yol açabilecek gelişmelere karşı durmuştur³¹ (İnalcık, 1969: 135-6).

²⁹ Osmanlı Devleti'nde tarımsal organizasyon modeli olarak Halil İnalcık tarafından ortaya atılan Çift-Hane Sistemi genel kabul görmektedir. İnalcık'tan önce Chayanov, kapitalist olmayan tarımsal ekonomilerin analiz edilmesi için teorik ve kavramsal çerçeveyi kurmaya çalışmıştır. Ayrıntılar için *bk.* Chayanov (1966) ve Orbay (2011). Belirtmekte yarar vardır ki Çift-Hane Sistemi tüm tarımsal üreticiler için yeknesak nitelik göstermemiş, reaya arasında çeltik üreticileri gibi bazı grupların yaptıkları hizmetler karşılığında özel statüleri olmuştur. Ayrıntılar için *bk.* İnalcık (1982).

³⁰ İhtisab da denilmekte olup hisbe ile ilgili açıklamalar, izleyen "Klasik Dönem'de Osmanlı loncaları" başlıklı alt bölümde yapılmıştır.

³¹ Cameron ve Neal (2003)'dan anlıyoruz ki Ortaçağ'da Avrupa'da az veya çok sürekli olarak tarım dışı üretimde (imalatta) teknolojik yenilikler (icatlar) gerçekleşmiştir ve bu yenilikler üretimde kullanılmıştır. Geç Ortaçağ'dan sonra bu yeniliklerin ifadesi makinelerin karmaşıklığı ve büyük hacimli olması bugün için fabrika diyebileceğimiz tarzda bir kurulumu gerektirmiştir ki bunlar imalathaneler olmuştur. Böylece en azından İngiltere tekstil imalatı sektöründe görüldüğü kadarıyla loncaların tedrici olarak gözden kayboldukları ve üretimin kırsal bölgelere taşındığı anlaşılmaktadır. Cameron ve Neal (2003)'ın belirttiği bu altyapı değişiklikleri yanında Batı Avrupa'da Ortaçağ sonlarında yaşanan Rönesans ve Reform hareketleriyle (Rönesans'ın aklın egemenliğini getirmesi ve Reform'un dinin egemenliğini sona erdirmesiyle) üstyapı ve dolayısıyla zihniyet de değişmiştir. Batı Avrupa'da Ortaçağ boyunca Hristiyanlık'ın toplum üzerindeki baskısı, Ortaçağ'ın sonlarına doğru "reform" hareketlerinin bir gerekçesi olmuştur. Reform sonucu ortaya çıkan Protestanlık, Ortaçağ'ın maddi dünyayı dışlayan zihniyetini değiştirerek dünyevi eylemlerin yerine getirilmesinin Tanrı'nın dileği olduğu şeklinde bir zihniyeti geçerli hale getirmiştir. Bu kapsamda Protestanlık her türlü akıl dışı ve metafizik unsuru dışlayarak akılcı, pozitivist ve seküler bir zihniyet geliştirmiştir. Bu zihniyetin gereği olarak, Protestanlık öncesinde hayıflanan ticaret yaparak kazanmak gibi parasal kazanç elde edilmesi niteliğindeki eylemler birer erdem olarak kabul edilir hale gelmiştir. Böylece Protestanlık'ın geliştirdiği bu zihniyet kapitalist zihniyeti oluşturmuştur (Salgar, 2014). Rönesans ise kısaca XV. ve XVI. Yüzyıllar'da İtalya'da yaşanan entelektüel ve

Osmanlı Devleti'nde hisbe kurallarıyla vurgunculuk, hile ve spekülasyon önlenerek halkın menfaatleri korunmuştur. Hisbe kurallarına bölgelerarası ticaret ve dolayısıyla tüccarlar tabi olmamış, loncalar ise tabi tutulmuştur. Bununla birlikte çeşitli zorunlu mallar için katı bir şekilde devlet kontrolü uygulanmıştır (İnalcık, 1969: 106).

Buna göre ilk olarak tüccarlar ve zanaatkârlar ile çiftçilerin bulundukları grupta kalmaları gözetildiğinden Osmanlı Devleti'nde ticaret sermayesinin (tüccar servetinin) tarımsal üretim merkezli zanaatlara uygulanması anlamında üretime nüfuz edemediği anlaşılmaktadır³². İkinci olarak İnalcık (1969)'ın açıkça belirttiği üzere Osmanlı iktisadi zihniyetinde gelenekçilik geçerli olmuştur çünkü toplumda

kültürel gelişmelerdir. Bu süreçte dini ve mistik bilgi karşısında akla dayalı bilginin önemi Batı Avrupa'da XVI. Yüzyıl'dan itibaren artmış ve Kilise'ye yönelik tepkiler oluşmuştur. Rönesans sürecinde, Ortaçağ boyunca yasaklanan keşif, çalışma ve tabiatı anlama çabaları merkezi konuma gelmiştir. Böylece dünyevi bir zihniyet ortaya çıkmıştır (Yaşar, 2011). İslam toplumlarında ise etkili olan tasavvuf zihniyeti insanları maddi dünyadan kopuk bir hayata yöneltmiştir. Bu kapsamda Osmanlı eğitim kurumları olan medreselerde Selçuklu dönemi geleneği sürdürülerek Gazali'nin temsil ettiği tasavvuf etkili olmuştur (Salgar, 2014). Bu durumu Genç (2012a)'ın gelenekçilik ilkesi çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde Batı Avrupa'daki gibi Rönesans ve Reform hareketlerinin gerçekleşmemesinin nedenini Genç (2012a)'ın gelenekçilik ilkesinin zihniyet değişimini engelleyici niteliğiyle açıklamanın mümkün olduğunu düşünmekteyiz. Ortaçağ Avrupa'sının iktisadi tarihi için bk. Heaton (2005), Gül (2013), Pirenne (2013) ve Pirenne (2014). Pirenne (2013; 2014), Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkışında kentleri öne çıkarmaktadır. Bunun eleştirisi için bk. Merrington (1984). Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta Avrupa'da kapitalizme yönelik gelişmede çitleme hareketidir. Kaymak (2010)'ın da belirttiği gibi genel olarak Avrupa'da kapitalizme geçişte model olarak İngiltere ve buradaki çitleme hareketi kabul edilmektedir. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Cipolla (1973b), Landes (1998), Wood (2003) ve Marx (2004). Küçük (2012) ise Avrupa'nın Ortaçağ'da yaşadığı büyük veba salgınının, zihniyet değişimine yol açarak kapitalist zihniyette insan tipini ortaya çıkardığını ima etmektedir. Bu salgınla ilgili olarak ayrıca bk. Boccaccio (1996), Genç (2011) ve Martin (2011). Sombart (2005) ve Weber (2011) de Avrupa'da kapitalizme geçişi zihniyet ekseninde açıklamaktadırlar; ilki Yahudilik'le ve ikincisi Protestanlık'la. Türkiye'de bu ekseninde Sabri Fehmi Ülgener ile Ahmet Güner Sayar öne çıkmaktadır. Ayrıntılar için bk. Sayar (2000), Sayar (2001), Ülgener (2006a) ve Ülgener (2006b). Türkiye'de diğer zihniyet çalışmaları için bk. Yılmaz (2012) ve Aygül (2014).

³² Osmanlı Devleti'nde ticaret sermayesinin üretime nüfuz edememesiyle bağlantılı olarak İnalcık (1969: 98) tereke defterlerine göre tüccarların kazandıklarını inci, değerli taşlar, lüks mallar, köleler, gayrimenkul veya hayvanlar şeklinde servet unsurlarına yatırdıklarını, parayı atıl bırakmayarak işe koştuklarını, bu anlamda en kârlı işin ticaret olduğunu belirtmektedir. Bu ifadelerin ticaret sermayesini tanımladığını düşünmekteyiz. Burada Osmanlı Devleti'nde ticaret sermayesi sahiplerinin kapitalist dönüşümü gerçekleştirememelerinde devletin müsadere uygulamalarının etkili olduğu kabul edilebilir. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Küçükömer (2012) ve Göztepe (2014). Benzer şekilde Çizakça (2013) da Osmanlı Devleti'nde sermaye birikiminin engeli ve dolayısıyla anonim şirketin ortaya çıkamaması sebebi olarak fiyat ve kâr kontrolleri, yüksek faiz oranları, mülkiyet hakkı kısıtlamaları ve müsadere uygulamalarını içeren "yüzyıllar boyunca değişmeyen Osmanlı ekonomi doktrini"ni görmektedir. Bunlar Genç (2012a)'ın zihniyet ilkeleri çerçevesinde değerlendirilebilir: Fiyat ve kâr kontrollerini gelenekçilik ve iâşe, mülkiyet hakkı kısıtlamalarını gelenekçilik ve müsadere uygulamalarını gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleri.

düzeni sağlamak üzere “her grubun yerinde kalmasını gözeten” üretimde lonca sistemi ve hisbenin geleneksel prensiplerine bağlı kalınmıştır. Son olarak iaşe ilkesi çerçevesinde, bölgelerarası ticarette ve dolayısıyla tüccarlar için bile, çeşitli zorunlu mallar için katı bir şekilde devlet kontrolü uygulanmıştır.

Sermaye oluşumu anlamında servet birikiminin kullanıldığı alanlar temel olarak bölgelerarası ticaret ve faizle borç verme olmuştur. Bu faaliyetlerle ilgilenenler ve yönetici sınıfın yüksek rütbelileri büyük servetler edinebilmişlerdir. Bunlardan askeri-yönetici sınıfın servet kaynakları tımar gelirleri ve çiftlikler olmuştur. Bu kaynaklardan edinilen servet müsadereye maruz kaldığından korunmak için servetler vakıf kurumlarına yatırılmıştır³³- dükkân, kervansaray ve hamam gibi kazanç getiren tesislere. Bununla birlikte vakıflar, gelirlerini üretici faaliyet için yatırıma yöneltmemeleri yönüyle tüketim kurumları olduğundan gerçek kapitalist girişim niteliğinde kabul edilmemektedir.

Osmanlı Devleti’nde kapitalist girişimci olarak adlandırılacaklar sadece tüccarlar ve sarraflardır. Bununla birlikte bunlar da müsadereye maruz kalmışlardır (İnalçık, 1969: 136-7).

Böylece Osmanlı Devleti’nde servet biriktirenlerin müsadereye maruz kalmalarıyla, gelenekçilikten dolayı kapitalizme geçilemediği çıkarımında bulunabilmekteyiz.

Yukarıda anlatılanlarla Osmanlı Devleti’nde tüccarlar özelinde üreticiler iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde genel olarak değerlendirilmiş olmaktadır. Bundan sonra, ilk olarak Klasik Dönem’de zanaatkârların loncalar şeklinde örgütlendikleri göz önünde bulundurularak Klasik Dönem Osmanlı loncalarına ilişkin açıklamalara

³³ Osmanlı hukuku müsadereye cevaz verirken vakıf mallarının ve taşınmazlarının müsadereyesine cevaz vermediğinden Osmanlı insanı servetlerinin müsadere edilmesinden kaçınmak için vakıflar kurmuşlardır. Bu noktada Osmanlı hukukunun vakıf mallarının ve taşınmazlarının müsadereyesine cevaz vermemesinin nedenlerinin vakıf gelirlerinden yararlanan gruplar ile Osmanlı hukuk temsilcileri ve uygulayıcılarının kimliğinde aranması gerekmektedir. Osmanlı Devleti’nde vakıf gelirlerinden yararlanan grupların başında kadıların dâhil olduğu ulema gelmektedir. XVII. Yüzyıl’da kurulan 313 vakfın toplam görevli sayısı 4.913 olup bunun 4.313’ü yani %88’i söz konusu vakıfların hizmetleri için ulemadan istihdam edilen kimselerdir. XVIII. Yüzyıl’da ise kurulan 324 vakfın toplam görevli sayısı 4.947 olup bunun 4.104’ü yani %83’ü ulemadan olmuştur. Aynı yüzyıllarda vakıf gelirlerinin sırasıyla %39’u ve %58’i din ve eğitim hizmetlerine harcanmak üzere ulamaya tahsis edilmiştir (Yüksel, 1992).

yer verilecektir. Daha sonra, yukarıda Osmanlı Devleti'nde "piyasanın karşıtı pazar"da loncaların (zanaat üretiminin) ihtiyacı olan ham maddelerin de tedarik edilmesiyle bağlantılı olarak tedarikçiler tımar sistemine bağımlı üreticiler (köylüler) olduğundan bu anlamda Osmanlı imalat üretimi (loncaları) ile Osmanlı tarımı arasında bir bütünleşik ilişki tespitine uygun olarak Klasik Dönem'de Osmanlı tarımsal yapısının özellikleriyle ilgili açıklamalar yapılacaktır.

1.4.1. Klasik Dönem'de Osmanlı Loncaları

Zanaatkâr loncaları, belirli bir mesleği karşılıklı kontrol ve yardım esasları çerçevesinde, hiyerarşik bir iş bölümüne dayalı olarak gerçekleştiren kesimlerin bir araya gelip oluşturdukları kentsel üretim örgütleridir. Baer (1970a)'e göre lonca bir meslek örgütü olmakla, fütüvvet³⁴ dâhil, Ortaçağ kentsel örgütlenmelerinden ayrılmaktadır. Belli bir bölgedeki kentsel ekonominin bir dalında iştigal eden tüm insanlar ekonomik bakımdan kısıtlayıcı uygulamalar, mali, yönetsel veya sosyal

³⁴ Fütüvvet, başlangıçta tasavvufi bir nitelik taşıırken XIII. Yüzyıl'dan itibaren sosyal, iktisadi ve siyasi nitelikte yapılanmaya dönüşmüş bir kurumdur (Uludağ, 1996). Fütüvvet sözcüğünün aslı olan "feta", Cahiliye Dönemi'nde Arap toplumunda hem cömert, misafirperver, yardımsever hem de asil ve şecaatli (yiğit) kişiyi ifade etmiştir. Bu anlamıyla İslami dönemde de kullanılmıştır. Bununla birlikte fütüvvet anlayışı İslam'ın farklı coğrafyalara yayılmasına paralel oralarda değişik kültürlerle karşılaşmasının sonucu olarak farklı yorumlanmıştır. Bu çerçevede Türk ve İran kültürünün içinde bulunduğu yeni siyasi ve dini ortam karşısında, X. ve XI. Yüzyıllar'da tasavvufun şekillenmesi ile birlikte ideal tip "feta"ya başka anlamlar da yüklenmeye başlanmıştır: Fevkalade dürüst, cömert, başkaları için çalışan, yardımsever, engin hoşgörü sahibi, kusurları bağışlayan, çok merhametli, Tanrı'dan korkan, iyi huylu, karıncayı bile incitmekten çekinen, kusursuz. İşte bu noktadan sonra "feta" denilen ideal tipin karşısına "ahi" denilen ideal tip çıkmıştır. Bir görüşe göre tasavvuf yoluna giren kişilerin birbirlerine kardeşim manasındaki Arapça "ahi" diye seslenmiş olabileceklerinden hareketle Anadolu'da kullanılan ahi sözcüğünün Arapça "kardeşim" sözcüğünden başka bir şey olmayacağıdır. Bu durum ahi sözcüğünün ortaya çıkışının Anadolu dışında daha X. ve XI. Yüzyıllar'da olduğunu göstermektedir. Tasavvufun şekillenmesi ile ideal tipi ifade etmek üzere "feta" ile "ahi" sözcüğü birlikte kullanılır olmuştur. Başka bir görüşe göre ise "ahi" sözcüğü Divanu Lugati't-Türk ve Atabetü'l-Hakayık gibi kaynaklarda geçen ve "eli açık, cömert" anlamlarına gelen Türkçe "akı" sözcüğünden gelmektedir. Şöyle ki "akı" sözcüğü, Türkçe'de çok görülen bir ses olayı olan k harfinin zamanla h harfiyle değişimiyle "ahi" şekline dönüşmüştür (Hacıgökmen, 2012). Böylece fütüvvet kavramının tarihi gelişiminin Cahiliye Dönemi'nde Arap toplumundaki feta tipinden İslami dönemde kurumlaşmış bir fütüvvet teşkilatına, bu teşkilatın sufilikle birleşerek tasavvufi bir nitelik kazanmasına, bu noktadan sonra da esnaf kesimiyle kaynaşp mesleki bir nitelik kazanmasıyla Ahilik kurumuna dönüşmesi şeklinde olduğu görülmektedir (Ocak, 1996).

fonksiyonlar olarak çeşitli amaçları bir ve aynı zamanda yerine getiren bir birim oluşturuyorsa, loncaların varlığından bahsetmek meşru hale gelmektedir. Başka bir koşul, söz konusu birimin üyeleri arasından seçilmiş bir görevli kadrosu ve bir başkanın mevcudiyetidir. Bunu özerklik koşulu olarak kabul etmek de mümkündür (Baer, 1970a: 11-12, 15). Osmanlı Devleti'nde ilk ortaya çıktıkları yer ve zaman kesin olarak bilinmemekle birlikte bu tanımlamaya uygun bir şekilde faaliyette bulunan loncaların küçük ya da büyük farlılıklarla da olsa XVI. Yüzyıl'dan itibaren tüm büyük kasaba ve kentlerde bulunduğu belirtilmektedir³⁵ (Yıldırım, 2000).

Osmanlı Devleti'nde bir lonca üyesinin usta olması kendi dalında en yüksek meslek basamağına erişmesi anlamına gelmiştir. Bununla birlikte lonca içinde sıradan usta ile seçkin usta arasında bir ayırım gözetilmiştir. Bu seçkin ustalar, loncanın emektarlarından oluşmuştur ki bunlara ihtiyarlar denmiştir. İhtiyarlar, Osmanlı yönetimince belirlenen yapılan işlerin niteliğine ilişkin ve uyulması zorunlu standartların uygulanmasında loncanın başkanıyla birlikte denetim yetkisine sahip, üye sayısı ve kuruluşu herhangi bir kurala bağlı olmayan, loncanın emektarlarından oluşmuş gayriresmî nitelikte bir çeşit danışma ve yürütme kurulu olmuştur.

Loncaların yönetim organının lonca heyeti olduğu anlaşılmaktadır. Heyet üyelerinin sayısı loncadan loncaya değişiklik göstermiştir: 1840'larda İstanbul'da loncalar bir başkan, onun vekili ve sayıları altıya varan ileri gelen lonca üyelerince yönetilirken sarraflar loncasında 1864 yılında heyet üye sayısının dört, Serez loncasında beş olduğu, XX. Yüzyıl'ın başlarında Ankara'daki debbağların lonca heyetinin ise on ya da on bir emektar lonca üyesinden oluştuğu belirtilmektedir. Lonca heyetinin görevleri; üyelerin birbirleriyle ilgili şikâyetleri görüşmek, üyeler arasındaki anlaşmazlıklarda hakemlik yapmak, lonca kurallarına uymayan (geleneksel buyruk

³⁵ Bununla birlikte Osmanlı loncalarının XVI. Yüzyıl'da varlığına ve etkililiğine ilişkin tartışmalar bir sonuca ulaşmamıştır. İstanbul ve Bursa'da ayrıntılı ve etkili bir lonca yapılanmasının varlığına karşın, ülkenin diğer bölgelerinden örnekler XVI. Yüzyıl'da loncalara ilişkin geniş kapsamlı genellemeler yapılmasını engellemektedir. Bu kapsamda Musul'da loncaların işleyiş kuralları XVI. Yüzyıl kayıtlarında geçmemektedir. Mevcut kayıtlarda geçen devletin piyasalar üzerinde denetimini gösterir birkaç öykücüğe bakıp da XVI. Yüzyıl'da Musul'da etkili ve işleyen bir lonca yapılanması bulunduğu sonucunun çıkarılmasının gerçekçi olmayacağı belirtilmektedir (Khoury, 2008: 44-5).

ve göreneklere aykırı davranan) üyeleri geçici bir süre için loncadan uzaklaştırmak (işlerini yürütmekten alıkoymak) ve loncanın genel mali durumunun kontrolünü ve denetimini yapmak (özellikle lonca fonunun hesaplarını ve bu fondan verilecek borçlarla ilgili kararları incelemek) olarak sayılmaktadır. Böylece heyetin, lonca içyapısını ve üyelerinin karşılıklı ilişkilerine dair her konuyu ele aldığı, loncanın temsil ilişkisine ise karışmadığı anlaşılmaktadır. Loncayı, resmi makamlar nezdinde ihtiyarların temsil ettiği belirtilmektedir (Baer, 1963: 106-7, 111-3). Bununla birlikte Pamuk (2010: 58), loncanın devletle olan ilişkilerini aşağıda açıklanacak kethüdanın yürüttüğünü belirtmektedir.

Loncaların, başkan dışında bazı görevlileri de olmuştur. Bunlardan biri yiğitbaşdır. Lonca başkanının başyardımcısı yiğitbaşı olarak adlandırılmıştır. Yiğitbaşı loncayla ilgili her konuda başkana yardımcı olmak ve başkanla lonca üyeleri arasında aracılık yapmakla görevlidir. Yiğitbaşı ileri gelen lonca üyeleri arasından ve yine onların oyuyla seçilmekle birlikte Osmanlı yönetimince onaylanmıştır. Böylece Osmanlı loncalarının özerk olmayıp Osmanlı yönetimine bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır (Baer, 1963: 108-10).

Lonca başkanını ifade etmek üzere şeyh, kethüda ve kâhya kavramları kullanılmıştır. Şeyh, ilk zamanlarda çoğunlukla törensel görevleri, kethüda ise loncanın maddi ve idari işlerini yürütmüştür. Zamanla fütüvvet gelenekleri unutulmuş ve şeyh seçimi zorunluluğu ortadan kalkarak bu makam silinip gitmiştir. Şeyhin yerine devletle lonca arasında arabuluculuk yapan kethüdanın nüfuzu artmıştır. Osmanlı Devleti'nde tüm kentlerde lonca başkanları, Şam hariç, üyeler arasından seçim yapılmaksızın, lonca emektarlarının tavsiyesi üzerine atanıp kadı tarafından onaylanmıştır. Şam'da ise atanma miras yoluyla gerçekleşmiş; uygun bir mirasçının bulunmadığı durumlarda lonca başkanı, lonca emektarları tarafından serbestçe seçilmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde loncaların merkezi yönetimin himayesi altında ve devlet organizasyonunun tamamlayıcı bir unsuru olarak geliştiğini göstermektedir. Osmanlı loncaları tabandan ve merkezi yönetimle bağ kurmadan oluşmuş örgütlenmeler olmadığı gibi merkezi yönetime karşı bir tutumun ifadesi de olmamışlardır. Zaten bu

kuruluşların başlıca amacı kent halkını denetim altında tutmak olduğundan lonca başkanlarının atanmalarının merkezi yönetimce onaylanması bu amaca hizmet etmiştir (Baer, 1963: 113,115-6).

Baer (1963: 105); Osmanlı loncalarında yapılan işin niteliğiyle ilgili kuralların Osmanlı yönetimince belirlendiği, lonca başkanlarının bu kurallara uyulup uyulmadığını takip ettikleri, aksi davranışta bulunanı lonca başkanlarının cezalandırmayarak Osmanlı yönetimine bildirdiği ve yönetimin de gerekli gördüğü tasarrufta bulunduğu bilgilerini vermektedir. Böylece Osmanlı loncalarının, Ortaçağ'daki Avrupa loncalarının tersine özerk olmadıkları anlaşılmaktadır³⁶.

Osmanlı loncalarının ihtisab uygulamalarına tabi olması, Ortaçağ'daki Avrupa loncalarının tersine özerk olmadığına başka bir göstergesi sayılabilir. Öyle ki Osmanlı yönetimi ihtisab veya hisbe³⁷ adı verilen düzenlemelerle loncaları ve böylece kent ekonomisini denetlemeye çalışmıştır. Bu kuralların saptanması ve uygulanmasında devlet loncalarla birlikte hareket etmiş, en önemli kararlar kadı tarafından lonca temsilcileriyle birlikte alınmıştır. Düzenlemeleri devlet adına muhtesib adlı görevli yürütmüştür. Muhtesib aynı zamanda loncalardan devlet adına vergi de toplamıştır.

İhtisab uygulamaları içinde en önemlisi kalite standartlarına ve fiyatlara ilişkin düzenlemeler olmuştur. Bu düzenlemelere narh adı verilmiştir. Narh uygulamalarıyla devlet fiyat artışları ve fiyat dalgalanmalarına karşı kent halkını korumayı ve böylece

³⁶ Ortaçağ Avrupa loncalarının özerklikleri anlamında öne çıkan nokta kent yönetimlerince de kabul edilen tüzük, yönetmelik ya da statü gibi adlar verilen lonca düzenlemeleridir. Avrupa'da XIII. Yüzyıl'dan itibaren etkilerinin artmasına bağlı olarak loncalar cari düzenlemelerini ortak bir formatta yazılı hale getirmeye başlayarak kent yönetiminin denetimine hazır bulundurmuşlardır. Lonca faaliyetleri ve doğasına ilişkin en iyi bilinen kaynak olan bu düzenlemelerde; seçim usulü, giriş ücretleri ve cezalarla bunların toplanması, teknik ve etik kurallara ilişkin ayrıntılar ve genel ilkeler tanımlanmıştır (Thrupp, 1965). Ortaçağ Avrupa lonca tarihi için ayrıca bk. Cipolla (1973a).

³⁷ Osmanlı sicilleri ve belgelerinde hisbe kavramı geçmemektedir. Bunun yerine başkent ve eyaletlerde, belirli tüccar ve zanaatkarlar ile ithal mallardan vergi ve harç toplayan devlet görevlisini ifade etmek üzere ihtisab kavramı kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ihtisab kurallarına ilişkin olarak ihtisab kanunnameleri yapılmıştır. Bunlarda vergileme ve denetim ile cezalandırmaya ilişkin konular düzenlenmiştir. Bilinen ilk ihtisab düzenlemesi XVI. Yüzyıl başlarına II. Beyazıt dönemine tarihlendirilmektedir. Bununla birlikte daha öncesinde bu çeşit düzenlemelerin yapılmadığı kesin olarak söylenilememektedir (Cahen ve Talbi, 1971; Mantran, 1971).

kentte toplumsal ve siyasal istikrarı sağlamayı amaçlamıştır. Bu amaçla zanaatkârlar sık sık teftiş edilip fiyatlar ve kullanılan ağırlıklar kontrol edilmiş, istifçi ve karaborsacılar izlenmiş, tedavüldeki çeşitli paraların değerleri saptanmıştır. Diğer taraftan loncalar kısmen narh uygulamalarını talep etmişlerdir çünkü bu uygulamalar sayesinde bazı zanaatkârın aşırı kâr elde etmesi ve zanaatkârlar arasında büyük farklılıkların ortaya çıkması engellenebilmiştir³⁸ (Pamuk, 2010: 63).

Bu anlatılanlardan, ihtisab uygulamaları kapsamında Osmanlı loncalarıyla zanaat üretiminin düzenlenerek kentlerin iâşesinin sağlanılmasına çalışıldığı ortaya çıkmaktadır³⁹. Böylece Osmanlı loncalarının işleyiş mekanizmasını iâşe ilkesi kapsamında değerlendirilmek olasıdır.

Osmanlı loncalarının erken dönem tarihlerine ilişkin olarak herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Hatta II. Mehmet döneminde loncaların izine rastlanılmadığı belirtilmektedir. En azından XV. Yüzyıl'ın ikinci yarısına kadar Osmanlı loncalarının üyelikleri, organizasyonu, yapısı veya herhangi bir fonksiyonuna dair bir bilgi bulunmamaktadır⁴⁰. XVI. Yüzyıl'da fütüvvetname literatürünün Osmanlı Devleti'nde çok zengin olmasına bakarak fütüvvet birliklerinden mesleki lonca sistemine bir dönüşüm yaşandığı anlaşılmaktadır⁴¹.

Eldeki bilgilere göre her loncanın işleri kethüda ve yiğitbaşı ünvanlı iki görevli ve görünüşe göre loncanın emektarlarından oluşan bir ihtiyarlar heyetiyle birlikte yürütülmüştür. Yiğitbaşı genel olarak devletin müdahalesi olmaksızın lonca emektarlarınca seçilirken, kethüdanın atanmasında devlet gittikçe söz sahibi

³⁸ İhtisab uygulamalarına ilişkin ayrıca bk. Kazıcı (1998), Erdoğan (2000) ve Hizmetli (2011).

³⁹ Osmanlı loncaları, ham maddeleri öncelikli alım hakkına sahip olmuşlardır. Ham maddelerin, üretildiği bölgedeki zanaatkârların ihtiyacının karşılanmasından sonra başka bölgelere gönderilmesine izin verilmiştir. Dolayısıyla üretildiği bölgenin ihtiyacını aşan üretim fazlası ham madde başka bölgelere gönderilebilmiştir. Dahası, üretim fazlasının öncelikle İstanbul'a gönderilme zorunluluğu bulunmuştur. Bu anlamda birçok bölge İstanbul'a ham madde sevk etmekle yükümlü kılınmıştır (Aynural, 1993: 358).

⁴⁰ Loncalara ilişkin o da XV. Yüzyıl'a ait çok az sayıda belge bulunmaktadır. Fütüvvetname olarak bu lonca belgelerinde esas olarak değinilen husus kesin olmamakla birlikte loncaların örgütsel yapılarıdır (Taeschner, 1965).

⁴¹ Fütüvvetin zanaatkârla bağlı olarak zaman içinde lonca düzeni haline geldiği hususu kesinlik taşımamaktadır. Bununla birlikte zanaatkârların fütüvvetle ilişkisi fütüvvetin taşıyıcısı fütüvvedâr Ahi anlamında Ahilik olmuştur (Taeschner, 1965).

olmuştur ve her hâlükârda seçimi kadının onayına tabi kılınmıştır. XVII. ve XVIII. Yüzyıllar'da Osmanlı loncalarının en önemli fonksiyonu devlete etkili bir kontrol aygıtı olarak hizmet etmek olmuştur. Haliyle böylesi bir yapının etki gücü sadece her bir lonca kendi faaliyet kolunda bir tekel olduğunda gerçekleşebilmiştir. Dolayısıyla hiç kimse loncanın izni olmaksızın bir dükkân açamamış ve mesleki faaliyette bulunamamış, belli bir faaliyette iştigal edecek zanaatkâr sayısı sınırlandırılmış ve lonca -dolayısıyla devlet- tarafından kontrol sağlanmıştır. Belirlenmiş suçlar ve kabahatlar, failin loncadan çıkarılması gibi (bu kimsenin zanaat veya mesleğini yapmasına engel olmak yoluyla) resmi yaptırımla cezalandırılmıştır (Baer, 1970a: 16-9). Pamuk (2010: 59) loncaların tekel niteliğiyle ilgili olarak gediklerden bahsetmektedir. Gedikler, ilgili zanaattaki işyeri, dükkân ve tezgâh sayılarını saptayıp bunların sayılarının artmasına izin vermezlerdi. Bu kapsamda lonca üyeleri diledikleri gibi dükkân açma veya üretime geçme haklarından yoksun olmuşlardır.

Diğer taraftan Osmanlı loncaları seferlerde orduya muharip olmayan personel sağlamasının yanında festival ve seremonilerde tören alayına katılmak ve üyeler arasındaki anlaşmazlıklarda kethüdanın arabuluculuk etmesi gibi sosyal fonksiyonları da yerine getirmiştir (Baer, 1970a: 19; Kal'a, 1995). Tabakoğlu (2000: 285) Osmanlı loncalarının sefer zamanlarında orduya kasap, ekmekçi, bakkal, berber, saraç, demirci, arabacı, nalbant, aşçı gibi muharip olmayan personel sağladığını ve bunlara "orducu zanaatkâr" denildiğini belirtmektedir. Orducu zanaatkâr, ordugâhta dükkân açıp askerin ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu faaliyetler için gerekli olan ve "ordu akçesi" denilen fon ilgili loncadan sağlanmıştır. Ordu akçesi" fiskalizm ilkesiyle bağlantılı bir vergi niteliğindedir. Osmanlı loncalarında üyeliğe kabul için temel şart olan bu vergiyi zanaatkârlar ödemiştir (Aktar, 1990: 144-5).

Osmanlı loncalarının tam bir gelişim göstermeleri yönetimin onayıyla, onun himayesi altında ve onun idari ve mali kararlarının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Osmanlı loncaları tepeden korunmuş ve entegre oldukları sistem temelden değil tepeden organize edilmiştir. Orta Doğu loncalarının çoğu karakteristik özellikleri kendi

tarihlerinin bu temel niteliğiyle çok yakından bağlantılı olmuştur. Osmanlı loncaları ortaya çıktıkları zamandan itibaren başkanları devlet tarafından atanmış ya da seçimleri resmi olarak onaylanmıştır. Loncaların başlıca fonksiyonu kent nüfusunun etkili bir şekilde kontrol edilmesi olmuştur ki bu devletin işgücü sağlamak, vergileme ve güvenlik amaçlarına hizmet etmiştir. Başka bir kontrol aygıtı olmadığı sürece devlet her ne zaman yeni bir iktisadi faaliyette çok sayıda insan iştegal ederse yeni bir lonca kurulmasını emretmiştir. Modern yönetim ve vergileme sistemleri zaman içinde geliştikçe devlet için işlevsiz hale gelmişler ve sonuçta ortadan kaybolmuşlardır (Baer, 1970a: 29-30). Pamuk (2010: 62)'a göre ise Osmanlı loncalarının devletle olan ilişkisi zamana göre değişiklik göstermiştir: Merkezi otoritenin gücünün sınırlı olduğu XIV. ve XV. Yüzyıllar'da loncalar daha özgür ve daha güçlü olmuştur. Merkezi otoritenin gücünün arttığı XVI. Yüzyıl'da ise devlet bir yandan lonca dışı rekabete karşı loncaları destekleyerek lonca kurallarının uygulanmasına ve geleneksel lonca hiyerarşisinin korunmasına önem verirken diğer yandan loncalar üzerindeki denetimini arttırmıştır. Loncalara sağlanan devlet desteği ve loncalar üzerindeki devlet denetimi başkentten uzaklaştıkça azalmış, taşra loncalarındaki devlet denetimi çok daha sınırlı kalmıştır.

Diğer taraftan loncalar sadece Osmanlı Devleti'nde değil dönemin Avrupa ülkelerinde de girişimciliğin önünü tıkamıştır. Bununla birlikte Avrupa'da tarihsel süreç içinde loncalar önemlerini kaybettiklerinden girişimciliğin önü açılmış ve kapitalist dönüşüm yönünde gelişmeler ortaya çıkmıştır. Klasik Dönem'de Osmanlı loncaları varlığını ve ekonomideki yerlerini korurken aynı dönemde Avrupa'da zanaatkâr loncaları tedrici olarak gerilemişlerdir. Bu dönemde Avrupa'da zanaatkâr loncaları tarihini model olarak İngiltere'deki gelişmeler yansıtmaktadır. İngiltere'de bu dönemde iki gelişme öne çıkmaktadır. İlki tüccar birliklerinin zanaatkâr loncalarını kendilerine bağlı hale getirmeleri ve ikincisi çitleme hareketidir. Her iki gelişme de İngiltere'deki zanaatkâr loncalarını gerileme yönünde etkilemiştir.

İngiltere'de daha XIII. Yüzyıl'ın ilk yarısında Londra, Winchester, Oxford, Marlborough, Beverly gibi kentlerde dokumacıların bureller denilen kaba dokunmuş

kumaş tüccarlarına ekonomik bakımdan bağımlı durumda olduğu görülmektedir. Bureller'ler, satın aldıkları yünü eğiricilere eğirtip dokumacılara dokutmuşlardır. Böylece bunların dokumacılarla bir çeşit işçi-işveren ilişkisi içinde oldukları açıktır. Bunlar aynı dönemde diğer kumaş tüccarlarıyla birlikte Kumaşçılar Kumpanyası'nda örgütlenmişler ve kent yönetimlerinde oligarşik bir güç haline gelmişlerdir. XIV. ve XV. Yüzyıllar'da bu gelişme devam etmiştir. Kentlerdeki bu güç yoğunlaşmasının başlıca etkisi zanaatkârları yerel pazarda perakende ticaretle sınırlandırmak ve bunların ürünlerinin esas pazarının yerel pazar olmadığı durumda da bunları dar bir tüccar birliğine bağımlı kılmak olmuştur. Dolayısıyla zanaatkârlar bunların şartlarıyla iş yapmakta zorunlu hale gelmişlerdir (Dobb, 1992: 94-5, 97).

İngiltere'de aynı dönemde benzer tekелci gelişmeler zanaatkâr loncalarında da ortaya çıkmıştır. Zanaatkârın yerel pazarda perakende ticaretle sınırlanması ve dış pazarlar için tüccar birliğine bağımlılığının sonucu olarak zanaatkâr loncalarında ustalığa geçiş zorlaştırıldığı gibi sayı sınırlamasına gidilmiştir. Nüfusun arttığı bir ortamda böylece bir proletarya kitlesi ortaya çıktığı gibi ücretler de düşmüştür. Aynı zamanda bu tüccar birlikleri kentteki zanaatkâr loncalarının yönetmeliklerinin geçerli olmadığı kırdaki zanaatkârlara da iş vermeye başlamışlardır (Dobb, 1992: 106-9). Cameron ve Neal (2003) bu süreçte yani Ortaçağ sonlarında İngiltere'de yünlü dokumacılığın kıra yönelmesi sürecinde loncaların tedrici olarak gözden kaybolduğunu belirtmektedirler.

Yukarıda belirtilen proletarya kitlesi, İngiltere'de aynı dönemde yaşanan çitleme sonucu toprak sahiplerinin ya ücretli ya da işsiz hale gelmeleriyle büyümüştür (Dobb, 1992: 114). Çitleme sonucu İngiltere'de kendine yeterli aile tarımı adım adım gerilemiş ve toplum kendi üretim ve tüketim araçlarını edinmek için piyasaya bağımlı hale gelmiştir. Toplumun piyasaya bağımlı hale gelmesi kapitalist gelişmenin önkoşulunu oluşturan iç pazarın gelişmesini sağlamıştır. Çitleme sonucu kırdaki üretim ilişkilerinin değişmesiyle (kırdaki serflik bağlarından kurtulmuş ucuz bir işgücü kitlesinin mevcudiyetiyle) özellikle XVII. Yüzyıl'dan itibaren kentlerdeki loncaların

sınırlamalarından kaçan tüccar kapitalistler yoğun bir şekilde kıra yönelmişlerdir (Kaymak, 2011).

Böylece XVII. Yüzyıl itibarıyla İngiltere’de loncaların önemi azalmıştır. Cipolla (2005)’ya göre bu kısmen krallığın zanaatkâr loncalarının kısıtlayıcı uygulamalarını onaylamamasından kaynaklanmakla birlikte her şeyden çok büyüyen ticaretten kaynaklanmıştır. Büyüyen ticaretten nemalanmasının sonucu olarak tüccar loncalarının zengin ve güçlü üyelerinin zanaatkâr loncalarının hammaddelerini de piyasalarını da kontrol eder hale gelmesiyle Londra’da zanaatkâr loncaları tüccar loncalarının hâkimiyetine girmişlerdir.

Avrupa loncaları ile kıyaslandığında Tabakoğlu (2000: 281)’na göre Osmanlı loncaları fütuvvet ve ahiliğin devamı kurumlardır. Şöyle ki Osmanlı Devleti fütuvvet ve ahilik geleneğine bağlı olmaları dolayısıyla zanaatkâr düzenini korumuştur⁴². Lonca düzeninin bağlı olduğu gelenek yoluyla kendi iç denetimini sağlıyor olması Osmanlı Devleti’nin işini kolaylaştırmıştır.

Daha önce belirttiğimiz üzere tüm kapitalizm öncesi yapılarda olduğu gibi Osmanlı “piyasa karşıtı pazar”ında devletin müdahale/kontrol araçlarından biri loncalar olmuştur. Kal’a (1995)’ya göre Osmanlı loncalarında Selçuklu döneminden kalma bir gelenek devam ettirilmiştir: Bu örgütlenmeler rekabet prensibi yerine karşılıklı kontrol ve yardımlaşma esasına dayandırılmıştır. Bu anlamda hiyerarşik bir yapılanma söz konusudur.

Osmanlı loncalarının Ahilik’in, Ahilik’in de fütuvvetin devamı olduğu genel olarak belirtiliyor olsa da belge yokluğundan dolayı bunun kesin olduğunu

⁴² Durgun (2009), Ortaçağ Avrupa lonca sistemiyle Anadolu’ya özgü Ahilik kurumunu karşılaştırarak aralarında sosyoekonomik ve dinsel benzerlikler bulunmakla birlikte ikisi arasında hem ortaya çıkış hem de işlevsellik açısından farklılıklar bulunduğunu belirtmektedir. Bu anlamda Ortaçağ Avrupa loncaları o dönemde ortaya çıkmış, hukuki olarak tanımlanmış ve toplumun bütününe yayılmış geniş organizasyonel yapının bir parçası, Ahilik ise Anadolu’daki o dönemdeki siyasi kargaşa ve merkezi otoritenin zayıflığına bağlı gelişen, daha kısa bir dönem için işlev gören gönüllü sosyal organizasyon olmuştur. Benzer şekilde Baer (1970b)’e göre de XIII. ve XIV. Yüzyıllar’da Anadolu’da yayılmış Ahi hareketi, üyeleri ağırlıklı olarak zanaatkârlardan oluşmuş olsa da mesleki türden bir organizasyon olmamıştır. Waley ve Dean (2014), Ortaçağ İtalyan Şehir Cumhuriyetleri’yle ilgili olarak Durgun (2009)’a benzer bilgiler vermektedir.

söyleyemiyoruz⁴³. Bununla birlikte konumuzla ilgili olarak Osmanlı zanaatkârlarında Ahilik'ten gelen örnek tip davranışların gözetildiğini belirtebiliriz. Buna göre ahi denilen kişiden beklenen ahlaki ve dini davranışları anlatan bazı kitaplar Osmanlı döneminde lonca üyelerince kopyalanarak çoğaltılmış olmalıdır. Fütüvvetname denilen ve “bir gence yakışan” davranışları anlatan bu kitaplarda tasvir edilen üyeliğe kabul töreninde yeni üyeye kuşak kuşatılmakta ve törendeki herkes kişinin sözünde ve işinde kendisine hâkim olmasının önemini teyit etmektedir. Bunun yanında fütüvvetnamelerde dile getirilen toplumsal ahlak anlayışıyla girişimciliği, rekabetçiliği ve kâr elde etmek için çalışmayı dünyevi bir kibir olarak aşağılayan bir zihniyet gelişmiştir (Faroqhi, 2017: 79, 99). Ayrıca Ahilik geleneğinde zanaatkâr ahinin mesleğini kimden öğrendiği (el aldığı) ve meslek intisabının hangi ataya dayandığı büyük önem taşımıştır. Mesleki intisabı olmayan zanaatkârın zanaatında kutsiyet ve bereket olmayacağına inanılmıştır. Bu nedenle her zanaat bir ulu kişiye dayandırılmıştır. Bu zihniyet, tarih boyunca ahiler arasında geçerli olmuştur. Bu itibarla ahiler mesleki intisaplarını belirtme ihtiyacını duymuşlardır (Hacıgökmen, 2012: 276).

Gelenekçilik, teknik ilerlemenin önünü aldığı gibi teknik ilerleme yönündeki güdülerini de törpülemiştir. Bu kapsamda Ahi Evren'in kayınpederi Kirmani'nin mesleki intisapla ilgili bir menkıbesinin belirtilmesi uygun olacaktır. Bu menkıbe Kirmani'nin Malatya'daki halifesi Şeyh Fahrüddin Hasan'ın zaviyesine su temin etmek için yaptırdığı kuyuyla ilgilidir. Buna göre; kuyuyu görüp çok beğenen Kirmani kuyuyu

⁴³ Hacıgökmen (2012: 265), Ahilik'in kökenini Cahiliye Dönemi'ne kadar inen, sonrasında İslam dünyasında da kabul gören ve Abbasi halifesi Nasır (1179-1225) tarafından siyasi hâkimiyetini pekiştireceği düşüncesiyle tek merkezde topladığı fütüvvet organizasyonuna dayandırmaktadır. Faroqhi (2017: 99) ise Ahiler'in loncalarla doğrudan bağlantılı olduklarına ilişkin bir kanıt bulunmadığını belirtmektedir. Ahilik'in yaşadığı dönemin tanığı İbn Battuta (2014), Anadolu seyahatinde gezdiği kentlerde loncalardan bahsetmemektedir. Örneğin Denizli'de zanaatkârların Ahiler olduğu, bunların Ramazan Bayramı'nda kendi mesleklerini gösteren bayraklarıyla törene katıldıkları ve Konya'da her zanaat gurubunun çarşıda belli bir yerde toplandığını anlatmakla birlikte loncalardan bahsetmemektedir. Bunun yanında seyyah Bursa'da iken Orhan Bey padişahtır ve yine bu kentte herhangi bir lonca örgütlenmesinden bahsetmemektedir. Diğer taraftan eserin dönemin tanınmış alimlerinden İbn Cüzey el-Kelbî tarafından kaleme alındığı ve adı geçen gezginin anlattıklarını neredeyse aynen aktarmakla birlikte kendinden eklemeler de yaptığı belirtilmektedir (Çakmakçı, 2006). Aykut (1999) ise, eserin mukaddimesinin İbn Cüzey el-Kelbî tarafından kaleme alındığından bahisle aksini belirtmektedir.

yapan ustaya bu zanaatı kimden öğrendiğini sormuş, usta kendi icadı olduğunu ifade edince Kirmani hemen kuyuyu doldurtmuş, kendisine bu davranışın sebebi sorulunca “bir usta mesleğini, ustasından öğrenmemişse yani intisabı yoksa meydana getirdiği eserde kutsiyet ve haysiyet olamaz” demiştir (Hacıgökmen, 2012: 276). Böylece “ıcat”ta yani yenilikte kutsiyet ve haysiyet olmaz, kutsiyeti ve haysiyeti olan ustadan (gelenekten) gelir, şeklinde Osmanlı insanının zihniyetinde maddeye “ölü” bakışın Ahilik’ten geldiğini ve bunun da gelenekçilik ilkesi kapsamında değerlendirilebileceğini söyleyebiliriz.

Genç (2007)’e göre Osmanlı loncaları devletin ekonomik ve sosyal hayata ilişkin çoğu görevini üzerine almıştır. Aksi takdirde bu küçük organizasyonların görevlerinin yürütülmesi pahalı ve daha az etkili devasa bir bürokrasi gerektirecekti. Açıktır ki bunun etkinliği daha düşük olacaktı. Bu kapsamda 1,5 milyonluk nüfusa sahip İstanbul’un mali işlerle sorumlu devlet görevlisi sayısının 200 kadar olduğu, daha sonra XIX. Yüzyıl’ın ikinci yarısında kent nüfusu fazla değişmemişken loncaların gerileyip önemleri zayıflayarak bu sayının azaldığı belirtilmektedir (Genç, 2007). Böylece Osmanlı yöneticilerinin iktisadi zihniyetinde tımar sistemi gibi loncaları da kadim bir uygulama olarak gördüğü sonucu ortaya çıkmaktadır⁴⁴.

Yukarıda anlatılanlardan Osmanlı loncalarının; zanaatkârlar arasında fütüvvet ve ahilik geleneklerine bağlılık ve tımar sisteminde olduğu gibi bürokrasi maliyetlerini düşürmesi yönleriyle gelenekçilik, ihtisab uygulamaları kapsamında loncalar kanalıyla zanaat üretiminin düzenlenerek kentlerin iâşesinin sağlanılmasına

⁴⁴ “...tımarın kökenini tamamen yeni bir sosyo-ekonomik örgütlenme modelinin doğuşu olarak görmek yerine, mevcut organizasyonların dönemin koşullarına göre yeniden biçimlendirilmesinden doğduğunu kabul etmek daha uygun olacaktır...” (Şahinöz ve Teoman, 2002: 69). Aytekin (2015: 30-1) de benzer şekilde tımar sisteminin Osmanlı Devleti’ne özgü olmadığını belirtmektedir. Buna göre; tımar sistemi kapitalizm öncesi tüm toplumsal yapılarda tarımsal artığa el koyma yöntemlerinden biridir. Bu çerçevede sipahi feodal soyludur. Şöyle ki merkezi devletin sipahi üzerindeki kontrolü onu sıradan bir memura indirecek düzeyde olmadığı gibi merkezi otoriteyi taşrada temsil eden subaşı ve kadının sipahi üzerindeki baskı unsuru niteliği onu köylüyü disiplin altında tutmada elleri kolları bağlı bir hale getirmemiştir, tımarlılık kan bağı yoluyla edinilebilen bir statü olmuştur. Nitekim “hassa çiftliği, konağı ve cebeli”leri sipahinin soylu bir sınıfa dâhil olduğunu çağrıştırmaktadır.

çalışılması yönüyle iâşe ve ordu akçesi gibi vergilerin toplanması yönüyle fiskalizm ilkelerinin tam bir uygulaması olduğunu benimsemek uygun olacaktır⁴⁵.

1.4.2. Klasik Dönem’de Osmanlı Zanaatları

Bu başlık altında Klasik Dönem’de Osmanlı zanaatları üretim merkezleriyle ve zihniyet ilkeleri çerçevesinde incelenecektir. Bunun yanında söz konusu zanaat üretim merkezlerinde ilgili zanaatın ham madde üretimi de yapılıyorsa bu durum ayrıca belirtilecektir.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta Osmanlı kadı sicillerinde zanaatkârlarla ilgili oldukça çok sayıda kayıt bulunmakla birlikte konuyla ilgili sayısal bilginin oldukça yetersiz düzeyde olduğudur. Bunun yanında kapitalizm öncesi toplumlarda sıklıkla görüldüğü gibi bilgiler üretimden çok dağıtım süreçleriyle ilgilidir (Faroqhi, 2002: 168).

⁴⁵ Nitekim Faroqhi (2017: 22) dolaylı olarak Osmanlı loncalarını hem iâşe hem de gelenekçilik ilkelerinin bir uygulaması olarak kabul etmektedir: “Osmanlı tarihçileri merkezi yetkililerin, savaşların ve padişahların inşaat projelerinin asgari maliyette gerçekleştirilmesi amacıyla, fiyatların düşük olduğu, istikrarlı bir piyasa hedeflediklerini defalarca göstermişlerdir. Özellikle de büyük ve dik başlı başkent İstanbul söz konusu olduğunda, kentli tüketicinin korunması da ciddi bir kaygı konusuydu: Netice itibarıyla, kıtlıklardan kaynaklanan hoşnutsuzluk hem hükümdarlar hem de vezirler için tehlikeliydi. Devletin düşük fiyata yeterli erzak temin etmeye öncelik vermesine ‘iâşe ilkesi’ adı verilmiştir. Bu nedenle zanaatkârlar, pazar denetçisi ve diğer memurlarca sıkı bir şekilde kontrol edilirdi. Teamül egemendi, çünkü padişahın memurlarının gözünde ‘eski gelenek’ (âdet-i kadime) olarak kabul edilebilecek her şeyin değeri yüksekti...” Bu çalışmanın sınırlılığı içinde Osmanlı loncaları ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Bununla birlikte XVI. Yüzyıl Bursa ipek sektöründeki lonca örgütlenmesinin anlatıldığı ve Osmanlı loncaları için bir model niteliğindeki makale için bk. İnalçık (1969).

1.4.2.1. Dokumacılık

Klasik Dönem’de Osmanlı Devleti’nde zanaat üretimi şeklinde yürütülen dokumacılık faaliyetleri başta ipekli dokumacılık olmak üzere pamuklu dokumacılık, yünlü dokumacılık ve diğer dokumacılık (kenevir ve keçi kılından çuval ve benzeri kaba bezler ve keçi kılından at örtüsü ve yem torbası ile at kılından çuval üretimi) olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde Klasik Dönem’de, İran’dan gelen ham ipeğin işlendiği ipek dokumacılığı merkezleri Bursa, İstanbul, Amasya, Tokat, Mardin, Diyarbakir, Halep ve Sakız olmuştur (Şimşirgil, 1995; Tabakoğlu, 2000; Faroqhi, 2008; İnalçık, 2009: 270; Kıvrım ve Elmacı, 2011; Tekin, 2013; Faroqhi, 2014: 179). Bu kentler arasında Bursa öne çıkmaktadır (İnalçık, 2009: 270; Kıvrım ve Elmacı, 2011). Daha az önemde olmak üzere ipek üretimi/dokumacılığı yapılan yerler ise Kıbrıs (Özkul, 2010), Bilecik (Faroqhi, 2014), Mora (Tabakoğlu, 2000), Lübnan (Çelik, 2016), Şam (Çelik, 2016), Edirne (Şahin, 2006) ve Musul (Şahin, 2006) olmuştur.

Klasik Dönem’de Bursa ipekli dokumacı zanaatkârlarının loncalar şeklinde örgütlendiği görülmektedir. Kendi aralarından seçtikleri birkaç tecrübeli ustadan oluşan ve ehl-i hibre adı verilen bir kurul; dokunan ipekli kumaşların üretim standardı, atkı ve çözgü ipliklerinin sıklığı, desen biçimleri, işçilik ücreti, satış fiyatı ve kâr oranı gibi üretim ve satış sürecini temelden etkileyen standardı belirlediği gibi çalışanlara karşı ustaların çıkarlarını korumakla da görevli olmuştur. İşyeri sahipleri de çalıştırdıkları işçileri ehl-i hibreye kaydettirmek zorunluluğu içinde olmuşlardır. Ayrıca ustasıyla ihtilafa düşen kalfa ehl-i hibrenin izni olmadan başka bir işyerinde işe başlayamamıştır. Bunun yanında işyeri sahipleri kabul etmiş olsalar bile ehl-i hibre ehil olmayan kimselerin dokumacı olarak istihdam edilmesine izin vermemiştir. Böylece ehl-i hibrenin emek gücünün hareketliliğini kısıtlayıcı ve loncaların kendi içine kapanık üretim yapısını güçlendirici işlevlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı loncalarında üyeliğe kabul için temel şart olarak zanaatkârlar ordu akçesi adıyla devlete vergi ödemiştir. Diğer bir özellik kervanlarla İran’dan getirilen ham

ipeğin, lonca görevlisi yiğitbaşı tarafından herkesin gözü önünde satın alınıp lonca ustaları arasında pay edilmesi olmuştur. Bu sayede bir zanaatkârın ham maddenin tümünü satın alarak karaborsa yapması engellenmiştir (Aktar, 1990: 145, 150). Böylece Klasik Dönem’de Bursa ipekli loncalarının daha önce açıklanan üç ilkenin tam bir uygulaması olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan fiskalizm ilkesi çerçevesinde Klasik Dönem’de Bursa ipek sektöründe değerlendirebilecek başka bir husus mizan-ı harir (ipek kantarı) vergisidir. Bu kapsamda İnalçık (2009: 278), mukataa değeri olarak 1487’de 6 milyon akçe, 1508’de 5,45 milyon akçe, 1512’de 7,35 milyon akçe, 1513’de 7,3 milyon akçe, 1521’de 2,1 milyon akçe, 1523’de 3 milyon akçe, 1531’de 3,1 milyon akçe, 1540’da 2,9 milyon akçe, 1542’de 3,8 milyon akçe, 1557’de 4,2 milyon akçe, 1558’de 4,1 milyon akçe, 1577’de 2,38 milyon akçe, 1598’de 4,55 milyon akçe, 1606’da 5,2 milyon akçe ve 1638’de 3,12 milyon akçe bilgilerini vermektedir⁴⁶.

Bursa dışında Osmanlı ipek sektörüne ilişkin bilgiler çok ender niteliktedir. Bu konuda Amasya’daki mizan-ı harire ilişkin veriler bulunmaktadır. Bu kentte 1552 yılında mizan-ı harir mukataasını üstlenmiş olan mültezimin ödediği bedel 40.000 akçe olmuştur. 1576 yılı için 45.000 akçe olan bu bedel 171.000 akçe olan kentin aynı yıl gelirlerinin %26’sına karşılık gelmiştir. Bununla birlikte Amasya’ya gelen ipeğin bir kısmı daha önce Tokat’ta vergilendirildiğinden, sahiplerine %50 indirim yapıldığı bilinmektedir (Kıvrım ve Elmacı, 2011: 718; Faroqhi, 2014: 179). Mizanda tartılan ipeğin hepsinin Amasya’da işlenip işlenmediği kesin olarak saptanamamakla birlikte (Faroqhi, 2014: 179), Amasya’da ipek dokumacılığı zanaatının bulunduğunu söyleyebiliriz. Daha büyük önemi olan Tokat mizanının 1553 yılı mukataa değeri 77.000, sonraki yıl ise 161.039 akçe olarak belirtilmektedir. Bunun dışında Batı Anadolu ipek sektörüne ilişkin sayısal olmayan bazı bilgiler bulunmaktadır. Bursa’da yapılan değerli kumaş üretiminin yayıldığı yerlerden Bilecik’te sırma işlemeli bir tür

⁴⁶ Klasik Dönem’de Bursa ipek sektörünün gelişimi için ayrıca bk. Faroqhi (2008). Bunun yanında XVI. Yüzyıl’da Avrupa’da baş gösteren enflasyonun; Osmanlı ekonomisine etkileri ve Bursa ipek sektöründe yol açtığı maliyet yapısı değişiklikleri için bk. Barkan (1964), Çizakça (1978) ve Akıncı (1986).

kadife olan zerbaft da dokunmuştur. Zerbaft zanaatkârının düşük nitelikte üretim yapmaları dolayısıyla kadiya şikâyetinde bulunulmuş, devam ettirmeleri halinde dokumacıların daha kolay denetlenebilecekleri Bursa'ya gönderilmesi düşünülmüştür (Faroqhi, 2014: 179-80). Başka bir ham ipek üretim yeri Kıbrıs olmuştur. Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyıl'dan itibaren dut ağacı yetiştirilmesinin önem kazanmasıyla adada ipek üretimi yapıldığı belirtilmektedir: XVII. Yüzyıl'da yılda 8.000 okka, XVIII. Yüzyıl'da yılda 13.000 okka (Özkul, 2010). Diğer bir üretim bölgesi bugünkü Lübnan olmuştur. 1528 yılında Beyrut'ta mizan-ı harir ve dellaliye (gümrüklere getirilen ipekten alınan vergi) olarak 10.000 akçe elde edilmiştir. Bu bölgede diğer önemli merkezler Sayda ve Trablusşam olmuştur. Trablusşam'daki mizan-ı harirden 1519'da 25.000 akçe, 1571'de 80.000 akçe gelir elde edilmiştir. Lübnan'a yakın Şam da başka bir ipek merkezi olmuştur. Burada ham ipek üreticiliği yapılmamış, Lübnan'dan getirilen ham ipek işlenerek satışa hazır hale getirilmiştir (Çelik, 2016). Başka bir üretim bölgesi olan Mora'da da ipek üretimi yapıldığı ve Bursa ipekli dokumacılığını ham madde yönünden beslediği belirtilmektedir (Tabakoğlu, 2000). XV. Yüzyıl'ın ikinci yarısı ile XVI. Yüzyıl'da ipekçiler çarşısı bulunan Tokat başka bir üretim merkezi olmuştur. Tokat'ta bu dönemde hem ham ipek üretilmiş hem de İran'dan ham ipek ithalatı yapılmıştır. Ayrıca ipekli dokumacılık faaliyetinin de söz konusu olduğu bu kentte 1550, 1554 ve 1574 yıllarında mizan-ı harir mukataasının yıllık 266.666 akçe olduğu belirtilmektedir (Şimşirgil, 1995). İpekli dokumacılığı gelişmiş olmakla birlikte ham maddenin Bursa ve Tokat'tan geldiği Halep de önemli bir merkez olarak belirtilmektedir (Tekin, 2013). Daha az bilgi sahibi olabildiğimiz yerlerden Edirne'de ipek üretimi ve ipekli dokumacılık, Musul'da ise ipekli dokumacılık (Şahin, 2006) faaliyetleri gerçekleştirilmiştir.

Klasik Dönem'de Osmanlı ülkesinde dokumacılık zanaatında pamuk ve pamuk ipliği ihracatının sürekli yasak olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ordunun çadır talebinin yanı sıra donanmanın yelken gereksinimi olmuştur (Faroqhi, 2014: 157-8). Bu yasaklama, iâşe ilkesinin bir uygulaması olarak değerlendirilebilir. Dokumacılık zanaatında iâşe ilkesiyle bağlantılı başka bir uygulama tersanenin kendir ihtiyacı

olmuştur. Tersanenin kendir ihtiyacı kısmen Kıbrıs ve Trakya yöreleriyle Aydın ve Saruhan vilayetlerinden karşılanmıştır fakat esas kendir kaynağı Samsun yöresi olmuştur. Tersanenin ihtiyacının düzenli bir şekilde sağlanabilmesi için Samsun ve Terme yakınlarındaki kendir haslarının ahalisi düzenli olarak kendir teslim etmekle yükümlü tutulmuşlardır (Faroqhi, 2014: 162-3).

Dokumacılık zanaatıyla ilgili olarak başka bir husus ham pamuk ve işlenmiş ürün ticaretinin büyük kentlerde yoğunlaşmasıdır. Kayseri’de Bayram Paşa Vakfı’na ait Kapan Hanı’nda pamuk kantarlarının, Ankara’da Pamuk Hanı diye bilinen bir yapının bulunduğu belirtilmektedir. Anadolu’nun çeşitli kentlerinde de çoğu pamuktan eğrilmiş olan iplik satışı yapılan çarşıların bulunduğu anlaşılmaktadır: Sivas ve Mardin gibi. Mardin’de önemli miktarda pamuk ipliği üretilmiş olmalı ki 1573-74 yılında merkezi yönetim buraya kapan⁴⁷ yerleştirmiş ve kullanımını zorunlu kılmıştır (Faroqhi, 2014: 168). Klasik Dönem’de önemli Osmanlı kentlerinde ham pamuk ve işlenmiş ürünler için kapanların varlığı, fiskalizm ilkesinin bir uygulaması olarak kabul edilebilir.

Yünlü kumaş dokumacılığı da Klasik Dönem Osmanlı dokumacılık zanaatında önemli bir yerdedir; öyle ki yünlü, kilim ve halı dışında ham yün de önemli bir iç ve dış ticaret kalemi olmuştur. En azından XVI. Yüzyıl’ın ikinci yarısında ham yün ihracatının yasak olmadığı belirtilmektedir. Yalnızca aşırı boyutlarda ihracat nedeniyle yöre zanaatkârları ham madde sıkıntısı çektiklerinde onları koruyacak

⁴⁷ Osmanlı Devleti’nde büyük kentlerin özellikle hububat türünden ihtiyaç maddelerinin toptan alınıp satıldığı yere kapan denmiştir. Sözlükte “büyük terazi, kantar” anlamına gelen sözcüğün Latince “campana”dan Farsça’ya, buradan kabbân şeklinde Arapça’ya geçtiği, Türkçe’ye ise kapan olarak girdiği öne sürülür. Kapan kavramı Osmanlı Devleti’nde genel olarak un kapanı, bal kapanı, yağ kapanı gibi satılan malın adıyla birlikte kullanılarak büyük tartı aleti anlamından çıkıp günümüz toptancı hallerine veya tahıl borsalarına benzeyen yerlerin adı olmuştur. Osmanlı Devleti’nde un, yağ ve baldan başka tahıl, kahve, tütün, ipek, pamuk, kumaş ve çeşitli dokumalar üreticiden satın alınarak başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerdeki kapanlara getirilmiş, buralarda kadı nâibinin (yardımcısının) gözetiminde zanaatkâr temsilcilerinin de hazır bulunmasıyla mallar tartılıp ağırlık, kalite ve çeşidine göre vergi ve narha tâbi tutulduktan ve fiyatları belirlendikten sonra zanaatkâr aracılığıyla tüketiciye arz edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde yaptırılan cami, medrese, imaret gibi vakıf müesseselerinin masraflarını karşılamak üzere bunların yanlarına kapanlar da inşa ettirilmiştir. Orhan Bey zamanında Bursa’da tartı işlerinin yapıldığı Emir Hanı ile Ulucami’nin batı tarafında Kapan Hanı adlı yapıların bulunduğu bilinmektedir. Önemli gelir kaynaklarından olan kapanlardaki işlemler önceleri devlet adına emin, nâib, kethüda gibi memurlar tarafından yürütülürken zamanla ortaya çıkan mali krizler yüzünden kapanlar iltizama verilmeye başlanmıştır. Ayrıntılar için bk. Aynural (2001).

yasaklar uygulanmıştır. Örneğin Manisalı velense dokumacılarının İstanbul'dan bir ferman alarak ham madde kaynaklarını korumaya çalıştıkları bilinmektedir (Faroqhi, 2014: 171-3). Başka bir örnekte 1492 yılında İspanya'dan ayrılıp Selanik'e yerleşen ve yeniçeri üniformaları kumaşları dokutulan Yahudi dokumacılara ham yün alımları için öncelik hakkı verilmiş, diğer tüccarlar ancak Selanikli dokumacıların gereksinimlerine yetecek miktarı almalarından sonra ham yün alabilmişlerdir⁴⁸ (Faroqhi, 2002: 168). Bu suretle daha önce belirttiğimiz böylesi yasakların iaşe ilkesine bağlanılabileceği tespitimiz yünlü dokumacılığı bağlamında da desteklenmiş olmaktadır.

Buraya kadar ihracat yasaklarının iaşe ilkesi çerçevesinde uygulamalar olduğu belirtilmişti. Buna göre ihracat yasaklarının aynı zamanda loncaların yararına düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Bu sayede ihracat yasaklanarak yerli zanaatkârın yani ilgili lonca üyelerinin ham madde tedariki sağlanmıştır. Bunun yanında ihracat yasaklarının loncalardan devlete gelir sağlanmasının bir aracı olduğu ve dolayısıyla fiskalizm ilkesi çerçevesinde uygulamalar olduğu söylenebilir. Burada iaşe ilkesiyle bağlantılı belirtilmesi gereken özel bir uygulama XVI. Yüzyıl boyunca Ankara'da bir bolluk havası oluşmasına katkısı olan, başlıca müşterisi Venedikli, Leh ve İngiliz tüccarları olan, canlı bir tiftikten kumaş (sof) ihracatıdır. Tiftiğin Anadolu dışında hiçbir yerde bulunmayan bir tür keçiden elde edilmesine bağlı olarak gerçekleşen bu canlılığı, yerel ihtiyacın fazlasının ihracatı anlamında iaşe ilkesinin bir uygulaması olarak kabul etmekteyiz.

Hayvan kılılarından çeşitli bezlerin üretiminde de zihniyet ilkelerinin uygulandığını görmek mümkündür. Klasik Dönem'de Anadolu'nun çeşitli yörelerinde kenevir ve keçi kılından çuval ve benzeri kaba bezlerin yapıldığı bilinmektedir. Bazı kentler bu üretim faaliyetinde uzmanlaşmışlardır. Çuval bezi üretilmeyen Bursa'nın ihtiyacı bu

⁴⁸ Osmanlı yöneticilerinin gözünde Yahudiler ekonomik açıdan etkin ve siyasal açıdan güvenilir bir unsur olmuşlardır. Bu anlamda Kıbrıs'ın Venedikliler'den alındığı yıllarda (1571 sonrası), kutsal topraklardaki Safed'e gitmekte olan Selanikli Yahudiler'in adada alıkonularak yerleştirilmesinde, Osmanlı yöneticilerince adadaki tebaanın çoğunluğunu oluşturan Hristiyanlar'ın tersine Yahudiler'in Bizans'ın ihtişamına özlem duymadıklarının ya da Osmanlı yönetiminden kurtulma arzularının bulunmadığının bilindiği belirtilmektedir (Lewis, 2011c).

işte uzmanlaşmış Karasi vilayetindeki Balıkesir'den getirilerek karşılanırken Bursa'nın doğusunda ormanlık ve dağlık bir bölgedeki Göynük kasabası ise keçi kılından at örtüsü ve yem torbası yapımında uzmanlaşmıştır. Daha büyük kentlerde olduğu gibi burada da zanaatın loncaların denetiminde olduğu, loncaların ehli-hibrenin yanı sıra yiğitbaşı ve kethüda adlı yöneticilerinin bulunduğu belirtilmektedir. Kayıtlarda Edincik, Manyas, Mihaliç (Karacabey) ve Erdek kazalarından keçi kılı elde edildiği bilgisi yer almakta ve buna dayalı olarak bu işin Bursa yöresindeki tüm köylerde de yapıldığı tahmin edilmektedir. Birgi ve Bayındır bölgesinde kapanda tartılması gerekli mallar arasında keçi kılının da sayılır olmasından burada keçi kılı üretiminin önemli bir üretim faaliyet olduğu anlaşılmaktadır. Keçi kılından çuval bezi yapımının ise Anadolu'da yaygın olduğu ve pek çok kentte bu işle uğraşan zanaatkârlara ayrılmış özel sokaklar bulunduğu belirtilmektedir. En azından Güney Anadolu'da keçi kılı yanında at kılının da çuval yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ordunun ihtiyaç duyduğu çuvalların tedarikine ilişkin Adana kadı ve sancakbeyine yazılmış bir ferman dan at kılından ve başka maddelerden yapılmış çuvalların yakındaki Üzeyir sancağından sağlanabildiğini öğrenmekteyiz (Faroqhi, 2014: 173-4).

Böylece Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nde keçi kılından at örtüsü, yem torbası ve çuval bezi yapımı zanaatının hemen hemen tüm büyük kentlerde lonca denetiminde olduğu, Birgi ve Bayındır bölgesinde keçi kılı kapanı bulunduğu ve ordunun ihtiyacı çuvalların –Adana kadı ve sancakbeyine yazılmış bir ferman bilgisine dayanarak- tedariki için zaman zaman ferman çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar, Osmanlı iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde şöyle ifade edilebilir: Lonca denetimi her üç ilkenin uygulaması iken kapan fiskalizmin ve ordunun çuval ihtiyacı için ferman çıkarılması iâşe ilkesinin uygulamasıdır.

Klasik Dönem'de Osmanlı ülkesinde dokumacılık zanaatıyla ilgili son husus dokuma üretimi yapılan yerlerde boyahanelerin de bulunmasıdır. Boyahane kimi zaman gerçek bir işyeri kimi zaman bir mali birim anlamında kullanılmıştır. Buralarda vergileme söz konusu olmuş ve iltizama verilmişlerdir (Faroqhi, 2014: 182-9).

Boyahanelerde vergilemenin söz konusu olması ve buraların iltizama verilmesi fiskalizm ilkesinin bir uygulamasıdır.

1.4.2.2. Dericilik

Osmanlı ülkesinde dericilik Klasik Dönem’de Selçuklu döneminden beri gelişmiş durumdadır. Derici zanaatkârına debbağ denmiştir (Tabakoğlu, 2000: 225). Debbağların loncalar şeklinde örgütlendikleri anlaşılmaktadır. İstanbul ve Manisa debbağ loncalarının başkanlarından “ahi baba” diye söz edildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte XVI. ve XVII. Yüzyıllar’a ilişkin belgelerde Anadolu ve Balkan kentlerinde tüm debbağları kapsayan bir örgütün varlığına ilişkin bir kanıt bulunmadığı anlaşılmaktadır (Faroqhi, 2014: 193-4).

Klasik Dönem’de Osmanlı Devleti’nde dericilik zanaatında iaşe ilkesi uygulamalarına ilişkin şunlar belirtilebilir: 1600 yılında saray için çalışan ayakkabıcıların genel olarak sadece sahtiyan kullandığı ve saray için alınan ayakkabılar arasında Manisa sahtiyanından yapılanların bulunduğu belirtilmektedir (Faroqhi, 2014: 199-200). Konya, Akşehir ve Seydişehir’de üretilen sahtiyan ve meşinin önemli miktarı yine İstanbul’a gönderilmiştir⁴⁹. İstanbul’da deri kıtlığı baş gösterdiğinde bu yörelerin kadılarına başkentin ihtiyacını karşılamakla yükümlü oldukları hatırlatılmıştır. XVI. Yüzyıl’da deri ticaretinde ardiye işlevi gören Sinop ve Samsun limanlarındaki kadı ve

⁴⁹ Belgelerde sahtiyan, meşin ve gön olmak üzere üç deri çeşidinden bahsedilmektedir. “Tabaklanarak boyanmış ve cilalanmış genellikle keçi derisi” (Sahtiyan, t.y.) olan sahtiyan pahalı ayakkabı yapımında kullanılmıştır. Sözlük anlamı genel olarak deri ile aynı olmasına karşın meşin ile 1600 dolaylarında görece olarak ucuz bir deri çeşidi kastedildiği anlaşılmaktadır. 1600 yılında sarayın ısmarladığı bir çift terliğin Manisa sahtiyanından yapılması halinde 40, meşinden yapılması halinde ise 25 akçe ödendiği belirtilmektedir. Gönün anlamı daha belirsiz olup kaba bir deri türü olduğu kabul edilmektedir. XV. Yüzyıl sonu ve XVI. Yüzyıl başlarına ilişkin İstanbul narh listelerinde su sığırı gönünden yapılmış ayakkabılar da yer almıştır. Sığır derisinden gön yapımında Makedonya’daki Yenice-i Karasu kentinin uzmanlaştığı belirtilmektedir (Faroqhi, 2014: 199-200).

gümrük görevlilerine İstanbul dışında hiçbir yere sahtiyan ve meşin gönderilmemesini sağlamakla yükümlü oldukları bildirilmiştir. Sahtiyan ve meşinin ihracatı da Osmanlı ülkesinin başka vilayetlerine satılması da yasaklanmıştır (Faroghi, 2014: 206-8).

Diğer taraftan Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nde Anadolu'ya yakın yerlerde de deri ticaretinin gelişmiş olduğu görülmektedir. XVII. Yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı ülkesinin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Halep'te özel sahtiyan kapanlarının bulunduğu belirtilmektedir. O dönemde Venedikli bir tüccar Fransa ve Hollanda'ya ihraç edilen farklı deri türlerinden söz ettiğinden Halep'teki kapanın ihracat için kullanılıyor olduğu tahmin edilmektedir (Faroghi, 2014: 206). Bununla birlikte, yukarıda sahtiyan ve meşin ihracatının yasak olduğu bilgisi dikkate alındığında Halep'teki ihracatın gön deri olması ya da Halep'in sahtiyan ve meşin ihracatını kapsar şekilde özerk olması muhtemeldir. Böylece Halep'teki özel sahtiyan kapanları fiskalizm, Faroghi (2014)'in bu kapanların ihracat için kullanıldığı bilgisine dayanılarak da iaşe ilkesi uygulamalarının birer örneği durumundadır.

1.4.2.3. Madencilik

Klasik Dönem'de Osmanlı ülkesinde para sisteminin ve ordunun gereklerine paralel olarak madencilik gelişmiştir (Tabakoğlu, 2000: 231).

Madencilik zanaatkârları maden üretimi yapılan merkezlerde bulunduğu gibi uzak kentlerde de faaliyet göstermişlerdir. Böylece kaynak sınırlılığına rağmen ayrıntılı bir şekilde ele alınması her zaman mümkün olmayan iç ticaretin pek çok büyük kenti madencilik merkezlerine bağladığı varsayılabilir. Bu tür ilişkiler en açık biçimde İstanbul örneğinde görülmektedir. Bununla birlikte önemli miktarlarda işlenmemiş maden Anadolu kentlerindeki zanaatkâr atölyelerine ulaşmış olmalıdır.

XVI. Yüzyıl'da Anadolu'daki madencilik merkezleri arasında hakkında en çok belge bulunanı olarak belirtilen Küre madenleri Osmanlı yönetiminin denetiminde olmuştur. XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından sonra Osmanlı yönetiminin çeşitli madenlerin işletmesini iltizama çıkardığı bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı yönetiminin Küre'de üretilen bakırın tümünü istediği zamanların da olduğu belirtilmektedir. 1582 yılı tahrir defterine göre Küre madenlerinden yılda 26.228 men (302.147 kg) saf bakır elde edilmiştir. 1530-1582 yılları arasında Küre'de çıkarılan bakırın değeri 2.255.381 akçeden 2.752.940 akçeye çıkmıştır yani %22 artmıştır. XV. Yüzyıl tahrir defterinde Küre'de bakır eşya zanaatkârlarından hiç söz edilmemekle birlikte kayıtlarda geçen haddadların (demircilerin) aslında bakırcı olduğu düşünülmektedir. XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısında ise Küre'ye bakır işleyen zanaatkârların yerleştiği, Osmanlı yönetimi için bakır ibrik yapan-onaran ibrikçilerin varlığı belirtilmektedir (ibriklere barutun üretim sürecinde kullanılan güherçile konurdu). Buradan Osmanlı yönetiminin Küre zanaatkârlarına epeyce iş verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim sadece bir örnekte, üç ustanın 7.976 vukiye (10.209 kg) bakır kullanarak 47 yeni ibrik ve 17 ibrik altı yapma işini aldığı görülmektedir (Faroghi, 2014: 214, 218, 221-2).

O dönemde Osmanlı yönetiminin talebinin yanı sıra halkın da bakırdan eşyaya yönelik bir talebi söz konusudur. Bunun bir nedeni dönemin insanının bakır kap kacağa gerektiğinde satılabilecek bir tür yedek akçe gözüyle bakmasıdır. XVIII. Yüzyıl'da övgüye değer bulunan Tokat bakırcılarının ham maddelerinin önemli bir kısmını ve köy bakırcılarının da zaman zaman devlete verilmeyen bakırı Küre'den aldıkları görülmektedir. Bunun dışında Sivas ve Amasya bakırcılarının bakırı Küre'den aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı yönetiminin doğuya bakır taşıyan kervanlara bu değerli madenin İran'a ihraç edilmesi ihtimaline karşı her zaman kuşkuyla yaklaşmasından dolayı bakır almak isteyen bakırcılar Küre kadısına kendi kentlerinin kadılarından aldıkları belgeleri sunarak iyi niyetlerini kanıtlamakla zorunlu tutulmuşlardır. Bu yapılsa dahi Sivas, Amasya ya da Tokat'a dönmeden önce aldıklarını İstanbul'a taşımaya zorlanabildikleri ve araç-gereç ve atölye

bulamamalarından dolayı muhtemelen İstanbul'a getirdikleri bakırı yine burada sattıkları belirtilmektedir (Faroqhi, 2014: 223).

Böylece Klasik Dönem'de madenciliğin devlet denetiminde olduğu, iltizama verildiği ve ihracatın yasak olduğu gibi üretimin bazı dönemlerde tamamının devletçe kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Küre madenleri temel alınarak Klasik Dönem'de Osmanlı madencilik sektöründe de diğer sektörlerde olduğu gibi iâşe ve fiskalizm ilkelerinin uygulandığını söyleyebilmekteyiz⁵⁰.

Yukarıda anlatılanlardan Klasik Dönem'de Osmanlı zanaat üretiminin zihniyet ilkeleri çerçevesinde yürütüldüğü ortaya çıkmaktadır.

1.4.3. Loncaların Ham Madde Tedarikçisi Olarak Klasik Dönem Osmanlı Tarımsal Yapısının İktisadi Zihniyet İlkeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Klasik Dönem Osmanlı tarımı çağdaşı diğer toplumsal örgütlenmelere benzer biçimde kapitalizm öncesi toplumların taşıdığı sosyoekonomik özellikleri gösterir. Bu bağlamda Klasik Dönem Osmanlı tarımını, Asya Tipi Üretim Tarzı temelinde bölge bazında feodal üretim ilişkilerini içinde barındıran bir tarımsal örgütlenme yapısı olarak tanımlamak mümkündür. Bu tanımlamaya uygun olarak bu alt bölümde Klasik Dönem Osmanlı tarımı genel özellikleriyle açıklanıp Osmanlı iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde değerlendirilecektir. Diğer taraftan, yukarıda belirttiğimiz Osmanlı Devleti'nde "piyasanın karşıtı pazar"da loncaların (zanaat üretiminin) ihtiyacı olan

⁵⁰ Demir madenciliğine ilişkin olarak çok sayıda Osmanlı belgesi bulunmakla birlikte bunların çoğunda hemen hemen yalnızca gülle, gemi demiri ile ordu ve donanma gereçlerinden söz edilmektedir. Devletin dışındaki taleple ilgili olarak, yalnızca Bulgaristan'daki Samakov madenlerine ilişkin olarak bahsedilmektedir. Bu nedenle, Osmanlı iktisat tarihi araştırmalarının bugünkü düzeyinde, işlenmemiş demir ve demir eşya ticaretinin Anadolu kentlerinin gelişmesindeki etkisinin belirlenmesinin imkânsız olduğu belirtilmektedir (Faroqhi, 2014: 225). Dolayısıyla Klasik Dönem'de demir madenciliğinde kesin olarak söyleyebileceğimiz iâşe ilkesinin uygulandığıdır.

ham maddelerin de tedarik edilmesiyle bağlantılı olarak tedarikçilerin tımar sistemine bağımlı üreticiler (köylüler) olduğu göz önünde bulundurularak Osmanlı imalat üretimi (loncaları) ile Osmanlı tarımı arasında bir bütünleşik ilişkinin varlığı tespiti de bu alt bölüme yer verilmesinin bir başka nedenidir.

1.4.3.1.Osmanlı Tarımının Temel Özellikleri

Bu alt başlık altında XVI. Yüzyıl'da Osmanlı tarımı, tarımsal üretim faktörleri olan hane halkı emeği ve toprak yönlerinden incelenecektir.

Bu yüzyılda Anadolu ve İstanbul'un nüfusu hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte nüfusun hızla artarak 5-6 milyondan 8-9 milyona kadar yükseldiği tahmin edilmektedir. Kabaca, bu nüfusun %90'ına yakınının kırsal alanlarda yaşadığı söylenilebilir. Kırsal nüfusun bir bölümü de yerleşik tarımla uğraşmayan göçebe olarak yaşayanlardan oluşmaktadır. XVI. Yüzyıl'da tarımla uğraşan nüfusun ekilebilir toprak miktarıyla karşılaştırıldığında kıt üretim faktörü olduğu anlaşılmaktadır (Pamuk, 2010: 37). Söz konusu kıtlık ekilebilir toprakların tamamının kullanılmadığı bir duruma yol açmaktadır.

Arz cephesinden görünüm bu şekilde iken tarımsal ürünlere yönelik talebin de yeterli olmadığı görülmektedir.

Talep yetersizliğinde, ulaştırma imkânlarının yetersiz kalması nedeniyle özellikle iç bölgelerde uzak pazarlar için tarımsal üretim yapılamaması etkili olmuştur. İç bölgelerde tarımsal ürün (hububat) taşımacılığı develerle yapılmakta ve oldukça pahalıya mal olmakta idi. XVI. Yüzyıl'da yarım milyonu aşan nüfusuyla Anadolu'daki diğer kentlerin tümünü gölgede bırakan İstanbul'un hububat ihtiyacının büyük bir bölümü deniz yoluyla Balkanlar'dan ve Ege kıyılarından sağlanmıştır. Bu durumda,

İç Anadolu'nun bugün hububat tarımına çok elverişli geniş ve iç pazarı besleyen topraklarının ancak sınırlı ölçülerde üretime açıldığı, bu bölgede yaşayan kırsal nüfusun kendi tüketimleri ile bir miktar da yerel pazarlar için üretim yapmakta olduğu söylenilebilir (Pamuk, 2010: 37-8).

Bunun yanında, devletin toprak rejiminin dayandığı mülkiyet anlayışı Anadolu'da büyük işletmelerin yaygınlaşmasını engellemiş ve üzerinde üretim yapılan topraklar büyük oranda hane emeğinin kullanıldığı küçük ve orta ölçekli köylü işletmeleri tarafından ekilmiştir (Pamuk, 2010: 38).

“Tımar Sistemi” başlıklı alt bölümde ayrıntılı şekilde açıklanacağı üzere iktisadi açıdan üretimde devamlılığı sağlamak⁵¹ merkezli temel hedefin yanı sıra devlet aile işletmeciliğini kendi otoritesinin varlığını ve devamını korumak adına merkezkaç güçlerin gelişimini engellediği için desteklemiştir.

Kapitalizm öncesi toplum ölçütleri kullanılarak değerlendirme yapıldığında XVI. Yüzyıl Osmanlı köylerinin kapalı ve kendi kendilerine yeterli birimler oluşturmadığı söylenebilir. Bu bağlamda XVI. Yüzyıl'da Osmanlı kırlarıyla kentleri arasında önemli bağlar kurulmuştur. Bu bağın kurulmasında, bir yandan köylünün devlete ödediği vergilerin bir bölümünün nakdi olarak toplanması sonucu, köylü hanelerinin ürünlerinin belirli bir bölümünü pazara götürüp satma zorunluluğu etkili olurken diğer yandan kentlerin, çevrelerindeki köylerle ekonomik yönden nispeten bütünleşmiş olmaları etkili olmuştur. Bu bütünlük içinde İstanbul, Bursa, Kayseri, Konya, Tokat ve Amasya gibi kentlerin çevresindeki köyler meyve ve sebze ile et, süt gibi hayvancılık ürünlerinde uzmanlaşırken bu köylerde yaşayanlar tüketim ihtiyaçlarını büyük ölçüde kent pazarlarından karşılamışlardır (Pamuk, 2010: 38-9).

Yukarıda anlatılanlara göre XVI. Yüzyıl'da Osmanlı ülkesinde kırsal üretici kentteki zanaatkârın ham madde tedarikçisi konumundadır. Bu anlamda zanaatkârın ve

⁵¹ Osmanlı Devleti'nde tarımda aile işletmeciliğinin desteklenmesinin sebeplerine ilişkin ayrıca bk. Barkan (1980), Kılıçbay (2010) ve İnalçık (2013).

kırsal üreticinin birbirleriyle ticaret yaptığı yerler Anadolu'nun çoğu yerinde düzenli olarak kurulan pazarlar olmuştur.

XVI. Yüzyıl öncesinde ve sonrasında Osmanlı kırlarıyla kentleri arasında iktisadi bütünlüğe yalnızca yerleşik tarımla uğraşanlar değil göçebe olarak yaşayanlar da Anadolu'nun çoğu yerinde düzenli olarak kurulan pazarları kullanmaları yoluyla dâhildirler⁵². Nitekim yerel pazarların sık kurulduğu yerlerden biri de göçerlerin yazlık yaylaları olmuştur. Bu pazarlara gelen tüccarlar bir yandan reayanın ve sipahinin getirdiği hububat ve diğer tarımsal ürünleri kentlerde satmak üzere toplarken, öte yandan kentlerdeki zanaatkârların ürettiği mamul malları satışa sunmuşlardır. Osmanlı ülkesinden tarımsal ürünler ithal etmek isteyen Avrupalı tüccarlar da bu pazarlardan görece daha büyük olanlara gelerek mal toplamışlardır. Bunun yanında maaşlarını nakdi olarak alan devlet memurları da yerel pazarlara gelerek ihtiyaçlarını karşılamışlardır (Pamuk, 2010: 39).

1.4.3.2.Tımar Sistemi

Yerleşik tarıma dayalı ve fetihçi tüm toplumlarda egemen kesimler için temel sorun tarımsal üretimin bir bölümünün üreticilerden nasıl çekilip alınacağı başka bir deyişle tarımsal artığa nasıl el konulacağı ve bu artığın bir bölümüyle de bir ordunun nasıl kurulup nasıl besleneceği ile ilgilidir. Kapitalizm öncesi toplumlarda para kullanımının çok sınırlı kalması nedeniyle tarımsal artığın toprak kirası veya vergi biçiminde tarımsal üreticilerden nakit olarak toplanması çok zordur. Öte yandan bu toplumlarda teknolojik olanakların da sınırlı kalması nedeniyle artığın ürün olarak toplanması,

⁵² XVI. Yüzyıl öncesinde ve sonrasında Anadolu'da kırsal nüfusun önemli bir bölümü Kürt ve Türkmen aşiretleridir. Bunların çoğunluğu göçebe olarak yaşamış ve geçimlerini yerleşik tarımdan değil hayvancılık ve benzeri faaliyetlerden sağlamışlardır. Bizatihi Osmanlı Devleti sayımlarına göre XVI. Yüzyıl'da göçerler Anadolu nüfusunun yaklaşık 1/5'ini teşkil etmişlerdir (Pamuk, 2010: 39).

pazara taşınarak paraya çevrilmesi ve sonra da devlet görevlilerine maaş olarak dağıtılması da aynı derecede güçtür. İşte bu koşullarda her toplum, egemen sınıfın kendi yapıları ve tarihsel özellikleri çerçevesinde bu meseleye bir çözüm getirmeye çalışmıştır. Osmanlı toplumunun özgül koşullarında söz konusu meseleye getirilen çözüm tımar sistemi olmuştur⁵³.

Tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde tüm mülkün envanteri yapılmış durumdadır. Bu yerlerin fethedilmesinden sonra vergi geliri sağlayabilecek tüm mal ve insan kaynaklarının sayımı yapılarak tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Bu anlamda yalnızca tarımsal topraklar değil, kentlerdeki imalathaneler, pazar yerleri, limanlar, değirmenler ve gümrük kapıları da bu defterlere işlenmiştir. Daha sonra, bu kaynaklar sağlayacakları yıllık gelirin miktarına göre dirlik adı verilen irili ufaklı birimlere ayrılmıştır. En fazla gelir sağlayan dirliklere has, orta büyüklüktekilere zeamet ve sayıca büyük çoğunluğu oluşturan küçük dirliklere ise tımar adı verilmiştir. Has ve zeametlerin geliri padişahın kendisine veya maaşlarına karşılık olmak üzere yüksek devlet memurlarına ayrılmıştır. Tımarlar ise bir beratla birlikte sipahilere dağıtılmıştır (Pamuk, 2010: 42). Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nde tahrir işleri bir nevi mali planlama niteliği taşımaktadır.

Tımar sisteminin başka bir özelliği de küçük aile işletmelerine dayalı olmasıdır. Bu özellik, küçük aile işletmelerine dayanan bir tarımsal yapının merkezi devletin vergi toplayabilmesini kolaylaştırması bakımından önem taşımaktadır.

⁵³ Bununla birlikte tımar sisteminin tümüyle Osmanlı devlet yöneticileri tarafından geliştirildiği söylenilemez. Tımar sisteminin tarihsel kökenleri batı Asya'da ve özellikle İran'daki toprak rejimlerine, Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin iktâ sistemine ve Bizans'ın pronoiasına dayanmaktadır (Pamuk, 2010: 41). Tımar, İslam hukukundaki "katı'a" ve Bizans'taki "stratitikon ktima" kurumlarına da benzemektedir (Sönmez, 1998: 266). Osmanlı Devleti'nde tarımsal artığın çekilmesi tımar sistemi kapsamında gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte tımar Osmanlı Devleti'ne özgü bir sistem olmayıp eklektik/sentez nitelik taşımaktadır. Şöyle ki Osmanlı yönetimi tımar sistemi yoluyla Bizans feodalitesinin hükmettiği serf, küçük köylü, maraba gibi unsurlarla iş birliği yaparak aslında bir sentez oluşturmuştur. Osmanlı tımar sisteminin eklektikliği bağlamında, söz konusu sistemin tüm ülke toprakları içinde yeknesak/standart bir uygulama olmaması, Doğu Anadolu'da Kürt aşiretlerinin yaygın olarak bulunduğu sancakların bir bölümünde olsun, Bağdad ve Basra vilayetleriyle Mısır, Rodos, Kıbrıs ve Girit'te olsun buralarda tımar sisteminin istisnalarının bulunması belirtilebilir (Barkan, 1980; Pamuk, 2010).

Tımarı meydana getiren temel öge toprak ve üzerinde oturanlarla birlikte, “köy”lerdir (Sönmez, 1998: 266). Tımarlar veya daha büyük dirlikler, mülkiyeti devlete ait olan ve miri arazi olarak adlandırılan topraklarda kurulan bir veya birden fazla köyden oluşmuştur. Tımar topraklarının dağılımı ise şu şekilde gerçekleşmiştir: Tımar toprakları, sipahiye küçük bir hassa çiftliği bırakıldıktan sonra kalanı aile çiftliklerine bölünmüştür. Tarımsal üretimin gerçekleştirilmesiyle ki belirli vergi gelirlerinin toplanabiliyor ve bir sipahi ordusunun beslenebiliyor olması merkezi devletin varlık sebebi olmuştur. Bu bilinçledir ki merkezi devlet reaya çiftliklerini kendi mali temeli olarak kabul etmiş ve bunların parçalanmasını önlemeye çalışmıştır. Bu bağlamda örneğin 1525 tarihli Sofya Kanunnamesi’nde “çiftlik ... bozulması katiyyen caiz değildir” ifadesine yer verilmiştir. XVI. Yüzyıl ortalarına kadar işlenebilir toprakların görece bolluğuna karşın tarımsal nüfusun sınırlı kalışı, devletin emeğe verdiği önemi artırmıştır. Reayayı toprağa bağlamak ve tarımsal üretimin gerçekleştirilmesini sağlamak merkezi devlet açısından büyük önem arz etmiştir. Dirliklerini canlandırmaya çalışan sipahilerin reaya hanelerini kendi tımarlarına çekebilmek için birbirleriyle rekabete girdikleri bile görülmüştür. Bu koşullarda devlet reayanın toprağını bırakıp göç etmesini -kente giderek bir loncaya girmesini veya bir başka tımara geçmesini- önlemek amacıyla çift bozma resmi adı altında bir vergi koymuştur. Bu vergiyi ödemededen topraklarını terk eden reaya on yıl içinde yakalanırsa tımarlarına geri gönderilmiştir ancak söz konusu vergiyi ödeyebilen reaya topraklarından ayrılabilmiştir.

XVI. Yüzyıl’ın ortalarından sonra ise yukarıda tablo tersine dönmüştür: Nüfus artışı nedeniyle tarımsal üretimde emek kıtlığı ortadan kalkmış, ekilemeyen topraklar azalmıştır. Bu yeni koşullar karşısında devletin çiftini bırakan reayaya ilişkin uygulamaları da gevşemiş; kadılar, toprağını terk eden köylüleri yakalatarak geri göndermekten vazgeçmişlerdir. Böylece XVI. Yüzyıl’ın ortalarından itibaren tımar sistemi çözülmeye başlamıştır (Pamuk, 2010: 43, 122).

Tımar sisteminin XVI. Yüzyıl’ın ortalarından itibaren çözülmesi askeri, teknolojik, ekonomik ve demografik faktörlerden kaynaklı olarak ortaya çıkmıştır. Askeri faktör

savaş teknolojisinde meydana gelen değişikliğin –ateşli silahların devreye girmesiyle toplu eğitim, bakım ve uzmanlaşmanın zorunlu hale gelmesinin- Osmanlı ordusunun temel savaşçı birimini temsil eden sipahilerin meydana getirdiği toplama birliklerin yerini paralı askerlerden oluşan düzenli ve sürekli hassa ordusunun alması suretiyle tımar sisteminin dayanaklarından olan askeri gerekçenin ortadan kalkmasıdır. Teknolojik faktör tımara dayalı toprak rejiminin teknolojik açıdan dinamikleri engelleyici yapısal niteliğiyle ilişkilidir. Burada tarımsal artığın doğrudan üreticinin (reayanın) geçimini sağlayıp tımar sahibinin payının dışında kalan kısmını merkeze aktarmasını sağlayacak biçimde oluşturulmasının teknolojik ilerlemeyi sağlayacak sermaye birikiminin doğuşunu engellemesi söz konusu olmuştur. Böylece durağan üretim ve teknoloji koşullarında tımar sahipleri artan hazine giderlerini karşılayamaz duruma gelmişler ve tımar sahiplerinin öncülüğünde bir kısım çiftini bozmuş reayanın çıkardığı “Celali İsyamları” tımarın ekonomik olarak anlamını yitirdiğinin dışavurumu olmuştur.

Tımarın çözülmesinin gerisindeki ekonomik faktör, XVI. Yüzyıl’da tıkanan fütuhat ve bunu aşmak için gösterilen çabalarla ilişkilidir. Burada söz konusu olan, fetihlere bağlı ganimet gelirinin ortadan kalkmış olmasıdır. Merkezi yönetim bu kaybı ikame etmek için tağşişe başvurmuş ve çift resmi ile avarız vergileri artırılmıştır. Merkezin tarımsal artıktan aldığı payı artırma yönündeki bu çabası reayayı olduğu kadar tımar sahibini de olumsuz yönde etkilemiştir çünkü teknolojik gelişmenin olmadığı bir durumda vergi artışı yönündeki baskı üretkenliği düşüreceğinden sipahinin elde etmekte olduğu payın da küçülmesine yol açacaktır. Demografik faktör ise o dönemde artan nüfusa bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bir yandan ekilebilir toprakların nüfus artışı karşısında yetersiz kalmasıyla kırsal alanda yoğun bir mülksüzleşme ve işsizlik ortaya çıkmış –ki bunlar yukarıda bahsedilen Celali İsyamları ile somutlaşan sosyal patlamalara katkıda bulunmuştur-, bir yandan da tarımsal işletmeler parçalanmıştır. Böylece nüfus artışı Osmanlı tarımının dayandığı çift hane sistemini hem ekonomik hem de sosyal açıdan sarsarak tımar sistemini zayıflatmıştır (Şahinöz ve Teoman, 2002).

Yukarıda da belirtildiği gibi tımar sisteminin çözülmesine tepki olarak merkezi devletin tarımsal artığa doğrudan el koymak için çift resmi gibi vergilerin miktarını artırmasının yanında savaş gibi olağanüstü durumlarda doğrudan doğruya topladığı avarız-ı divaniyye ve tekâlif-i örfiyye gibi vergileri daha sık talep etmeye başlamıştır. Bu vergilerin miktarları önceden belirlenmiş olmadığı için, uygulamada devletin her yıl artan miktarlar istemesi, mali bunalımın yoğunlaştığı yıllarda devletin reaya üzerindeki baskısını artırmıştır. Bu gelişmeler karşısında yalnızca reaya değil sipahiler de zorda kalmışlar; yoksullaşmaya, savaş sırasında orduya katılmamaya ya da asker göndermemeye başlamışlardır. Yüzyılın sonlarına doğru, gelirleri iyice azalan kimi sipahiler tımarlarını terk etmeye başlamışlardır. Merkezi devletin tarımsal artığa doğrudan el koyma çabalarının daha önemli sonucu tımar sisteminin gerilemesi ve iltizam düzeninin tarım kesimine yayılması olmuştur. İltizam düzeninde devlet, vergilerin toplanması işini açık artırma yoluyla mültezim denilen aracılara bırakmakta olup açık artırmayı kazanan mültezim, devlete belirli bir miktar para ödemeyi taahhüt etmekte, bu miktarın daha fazlasını da vergi kaynağından toplamaktadır. Tarımsal kesime iltizam düzeninin girmesiyle sipahi devreden çıkmış ve tarımsal üreticiler en kısa zamanda en çok kâr amacıyla vergi toplayan mültezimlerle karşı karşıya bırakılmıştır (Pamuk, 2010: 122-3). Bu baskılara ümeranın (yöneticilerin) çevresinde toplanan sekban bölüklerinin talepleri ve yaygınlaşan eşkıyalık hareketleri eklenince, yerleşik tarımla uğraşan köylüler reaya çiftliklerini terk etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı anayollardan, verimli ovalardan uzaklaşarak daha güvenli ancak tarıma daha az elverişli yeni topraklara yerleşmişlerdir. Bir bölümü ise göçerliğe yönelerek yerleşik tarım yerine hayvancılıkla uğraşmaya başlamıştır. “Büyük Kaçgun” olarak nitelendirilen bu göçler, Anadolu’nun kırsal alanlarının yerleşim haritasında önemli değişikliklere yol açmıştır. XVI. Yüzyıl sonu ile XVII. Yüzyıl’da terk edilen verimli toprakların pek çoğu ancak XIX. Yüzyıl’da, Anadolu’nun nüfusu artmaya başladıktan sonra yeniden tarıma açılabilmiştir.

Bu gelişmelerin de etkisiyle, Anadolu nüfusu XVII. Yüzyıl'da önemli bir gerileme göstermiş olabilir. Öte yandan, iltizamın yaygınlaşmasıyla birlikte köylü üzerindeki vergi yükü de artmıştır. Bu baskı sonucu köylü borçlanmaya başlayınca, kasaba ve kentlerdeki tefecilerin eline düşmüştür. Anadolu tarımının belkemiğini oluşturan küçük üreticilerin karşı karşıya kaldıkları bu olumsuz koşullar kaçınılmaz olarak üretim düzeyini de etkilemiştir. Bu durumda, ekili alanların daralması, daha az verimli topraklara geçiş ve üreticiler üzerinde artan baskılar nedeniyle XVII. Yüzyıl'da tarımsal üretimin de gerilediği söylenebilir. Buna karşılık, XVIII. Yüzyıl'da, 1770'lere kadar Anadolu tarımı sınırlı da olsa bir canlanma göstermiştir. XVIII. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticaretinin de bir genişleme eğilimi içine girdiği görülmektedir. Bu eğilim özellikle Balkanlar'da ulaştırma imkânları olan bölgelerde dış pazarlar için tarımsal mallar üretimini harekete geçirmiştir. Anadolu'da ise, İzmir yöresinde Avrupa pazarları için tarımsal mallar üretiminde küçümsenemeyecek artışlar görülmüştür (Pamuk, 2010: 155-6).

XVI. Yüzyıl'dan itibaren tımar sisteminin çözülmeye başlamasına paralel toprak rejimi/mülkiyet sistemi de değişmiştir⁵⁴.

XVIII. Yüzyıl'da ayanın⁵⁵ artan gücüne karşın Anadolu'da büyük ölçekli tarımsal işletmeler sınırlı kalmış, çiftlik olarak adlandırılan toprakların büyük bir bölümü bile

⁵⁴ Tımar sisteminin çözülmesi-bozulması ile ilgili olarak bk. Genç (1975), Barkan (1980), Şahinöz ve Teoman (2002) ve Şahinöz (2011).

⁵⁵ "Göz" anlamına gelen Arapça "ayn" sözcüğünün çoğulu olan ayan eşraf ile eş anlamlıdır. Ayan, Osmanlı Devleti'ne Anadolu Selçuklu Devleti'nden geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vali için aynı zamanda ayan, derebeyi veya mütegalibe ifadeleri kullanılmıştır. Ayrıca molla, kadı, müftü, müderris, seyyid ve tarikat şeyhi gibi ilmiye mensupları, kethüdayeri ve yeniçeri serdarı gibi kapıkulları ve bunların mâzul ve emeklileri ile çocukları, kasapbaşı ve bakkalbaşı gibi zanaatların önde gelenleri, zahireci, kuyumcu, sarraf, bezzaz ve çuhacı gibi tüccar ve mültezimler ayandan sayılmıştır. Klasik Dönem'de kurumlar gereği gibi işlev gördüklerinden ayanın toplum içindeki nüfuzu, oturduğu yerleşim merkezinin sınırları dışına taşmamıştır (Mert, 1991). Celali İsyanları'nın bir sonucu olarak, yeniçeriler eyaletlere yerleştirilmiş ve zamanla yeni bir üst sınıf biçiminde kentlerde örgütlenmişlerdir. Küçük kentlere ise, yeniçerilerin yanı sıra sultanın merkez sipahileri yerleştirilmiştir. Bunların sayıları artınca, taşra toplumunun en etkili sınıfı olarak ulema, lonca başları ve tüccarlara katılarak nüfuzlarını genellikle mültezim olarak edinilmiş büyük servetler toplamakta kullanır olmuşlardır. Çeşitli yollardan devlet mülkünden geniş topraklar edinmişlerdir ve buralardaki köylülere ortakçı konumuna düşürmüşlerdir. Merkezi iktidar zayıflarken bunların güç ve etkisi artmıştır. İşte bunlar XVIII. Yüzyıl itibarıyla eyaletlere hükmedecek boyuta gelen yerel hanedanların çoğunu oluşturan ayanın kökeni olmuşlardır (İnalçık, 2013: 56). Osmanlı Devleti'nde "ayan"ın XVIII. Yüzyıl öncesi dönemdeki durumuna ilişkin olarak ayrıca bk. Ergenç (1982).

ortakçılık yapan köylü haneleri tarafından ekilmiştir. Başka bir deyişle, XVIII. Yüzyıl'da Anadolu'da ayanın güçlenmesin karşın, küçük üreticilik tarımsal yapıların temelini oluşturmaya devam etmiştir. Tımar sisteminin çözülüşü büyük işletmelerin yaygınlaşması anlamına gelmemiştir. Küçük köylü işletmeleri XIX. Yüzyıl boyunca da önemlerini korumuştur. Gerçi XIX. Yüzyıl'da Anadolu tarımında küçük ve orta ölçekli toprak mülkiyetinin yanında büyük toprak mülkiyeti de görülmüştür. Bununla birlikte büyük toprak sahipleri, topraklarını, ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil, ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralarak işletmeyi tercih etmişlerdir (Pamuk, 2010: 213)⁵⁶. Dolayısıyla XIX. Yüzyıl'da da Osmanlı tarımı, küçük üreticilik ağırlıklı yapısını korumuştur⁵⁷.

Yukarıda anlatılanlardan Osmanlı tarımıyla ilgili bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. İlk sonuç nüfusun %90'ına yakınının kırdan yaşadığından hareketle Osmanlı Devleti'nin bir tarım toplumu olma özelliğini XIX. Yüzyıl'a kadar sürdürdüğüdür. İkinci olarak, bu nüfus kitlesi tımar sistemi içinde örgütlenmiştir. Üçüncü olarak Ortaçağ Avrupa'sındaki feodal sistemdeki lordun tersine bu yapı içinde sipahinin keyfi uygulamalara girmesi söz konusu olmamıştır. Böylece tımar sisteminin çözülme sürecine kadar köylü çift hanesinde yaşanabilir düzeyde bir

⁵⁶ O dönemde emek kıtlığından dolayı ücret düzeylerinin yüksek oluşu rekabet edebilmeyi zorlaştırmıştır. Bu nedenle "Çiftlik sahiplerinin, ücretli emek kullanmaktan ziyade ekonomik bakımdan avantajlı olduğu için ortakçılık ilişkisini yeğlemiş olmaları ihtimali güçlüdür." (Teoman, 1999: 148).

⁵⁷ Köylü işletmelerin XIX. Yüzyıl'da da önemlerini korumalarının nedenlerinin Anadolu'nun toplumsal, siyasal ve iktisadi özelliklerinde aranması gerekmektedir. Bu kapsamda devletin rolü bağlamında II. Mahmut'un merkezi devleti güçlendirmeye çalıştığı, bunun için de tarımsal artığın daha büyük bir kısmına el koyabilmek için miri topraklar üzerindeki fiili mülkiyeti sınırlandırmaya çalıştığı, ayanın elindeki çiftliklerin bir bölümünü müsadere ettirdiği belirtilebilir. Bu uygulamaların sonuçlarıyla ilgili net bir değerlendirme yapmak mümkün bulunmamaktadır. Bunun yanında Tanzimat Fermanı ile devlet iltizam düzenini iptal etmiş, tüm vergi gelirlerini kendi memurları aracılığıyla toplamaya başlamıştır. Bununla birlikte merkezi devlet kırsalda yeterince güçlü olmadığından üç yıl sonra iltizam yöntemine geri dönmüştür. Başka bir gelişme 1858 Arazi Kanunnamesi'dir. Bununla devlet toprakta özel mülkiyeti tanımış, toprağın alım-satımını serbest bırakmıştır. Merkezi devlet Kanunname ile bir yandan ayanın ve diğer yerel unsurların gücünü sınırlamayı, öte yandan tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirlerini artırmayı amaçlamıştır. Ancak Arazi Kanunnamesi'nin uzun dönemde yarattığı sonuçları değerlendirmek güçtür. Bununla birlikte fiilli mülkiyet yapılarına tek başına 1858 Kanunnamesi'nin etkide bulunamayacağını kabul etmek gerekir (Pamuk, 2010: 213-214). Böyle bakınca, aklı XIX. Yüzyıl'da tarımsal yapıya bu denli müdahale edilmesinin nedenlerinin neler olduğu sorusu gelmektedir. Yukarıda anlatılanlardan merkezi devletin güçlendirilmesi için yolun tarımsal artışa el konulmasında görüldüğü anlaşılmaktadır. Demek ki XIX. Yüzyıl'da tarımsal yapı fazlasıyla ekonomik değer üretebilmektedir.

hayat sürmüştür. Oysaki Avrupa'da feodalizm çözülürken, merkezi bir otoritenin bulunmayışının da etkisiyle köylüler kentlere göç edebilmişlerdir. Avrupa köylüsünün kentlere göç edebilmesinde kentlerin (Osmanlı kentlerinde bulunmayan) genel olarak özerk yapıda bulunmaları ve göçenlere iş imkânları sunabilmesi de etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nde Celali İsyanları döneminde ve akabinde Büyük Kaçgun'da bile köylü kentlere göç etmemiştir. Bununla birlikte Osmanlı köylüsünün geçimlik üretimi tehdit altına girdiğinde kente göçtüğü söylenebilir fakat bu genel bir hal almamıştır. Son olarak Osmanlı tarımının iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde yapılandığı anlaşılmaktadır: Reayadan alınan vergiler boyutuyla fiskalizm, dirlik bölgesinde üretimin gerçekleştirilmesi ve yerel pazarda yerleşik tarımla uğraşanların, göçerlerin, zanaatkârların ve tüccarların birbirleriyle ticaret yapmaları (özellikle yerleşik tarımsal üreticilerin ve zanaatkârların yaşelerinin –ilkinin tüketim malı, ikincisinin ham madde ihtiyacının- sağlanması) yönüyle iâşe ve eklektik/sentez nitelikte olduğuna dair açıklamalarımız çerçevesinde gelenekçilik ilkeleri.

2. BÖLÜM

XIX. YÜZYIL'DA OSMANLI İMALATI VE İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİNDE YAŞANAN DEĞİŞİMLER: BURSA İPEK SÖKTÖRÜ ÖRNEĞİ

Osmanlı Klasik Dönem ekonomisi XVIII. Yüzyıl'ın sonlarında, savunma savaşlarının ağırlaşan mali yükü altında kötüleşmeye başlamıştır (Genç, 2012b: 93). Oysaki XVIII. Yüzyıl'da, yoğunlaşan ve ağır yenilgilerle sonuçlanan savaşların başladığı 1760'lara kadar Osmanlı imalat üretiminde bir “boom”dan bahsetmek mümkündür. Bu kapsamda Filibe abacılığı, Ayntab (Gaziantep) pamuklu dokumacılığı, Tokat dokumacılığı, Ambelakya boyalı iplik üretimi ve devlet manüfaktürlerinin (yünlü, ipekli ve yelkenbezi manüfaktürleri) yer yer dış pazarlar odaklı büyüyen üretimlerinden bahsedilmektedir (Genç, 1991; Faroghi, 2002).

1760'lardan itibaren savaşın finansman yükünü Osmanlı imalatçıları kaldıramaz hale gelmiştir. Esnafın ürettiği mallardan mübayaa çerçevesinde çok düşük fiyattan alım yapılmış, orduya hizmet etmek üzere “orducu” olarak sefere çıkmak zorunda bırakılan demirci, semerci, ekmekçi veya ayakkabıcıya ücret ödenmediği gibi yeni kurulacak atölyeler için gerekli yatırımlar devletten değil loncalardan gelmiş ve devlet tarafından yelkenbezi gibi mallar dokumacılardan düşük bir fiyattan satın alınmıştır. Bunun yanında finansman aracı olarak müsadere artmış, bu da yatırımları frenlemiş ve servetler para veya mücevherat olarak tutulur hale gelmiştir ki bu daha az riskli görülmüştür⁵⁸ (Faroghi, 2002). Benzer bir durum aynı dönemde Bursa ipekli sektörü için de geçerli olmuştur.

⁵⁸ “...Askeri zümre mensupları dışında kalan esnaf ve tüccar gibi özel şahısların, şerî miras kurallarına göre varislerine intikal etmesi gereken terekelerini, 1770-1810 döneminde belirgin şekilde yoğunlaşmış görünen müdahalelerle devletin, tamamını zapt etmediği hallerde de %40-70 oranlarına varan bir verâset vergisine tabi tutmaya başlaması, bu müdahalelere kolayca yakalanabilecek olan fizikî sermaye yatırımlarından caydırıcı, hatta yapılmış olan yatırımları çözücü (disinvestment) etkileri olan ve durgunluğun, hatta buhranın sadece sebebi değil, aynı zamanda göstergesi olarak da dikkate şayan fevkalâde ağır bir uygulama idi.” (Genç, 1991).

Bu yüzyılda Bursa ipekli sektörü de gelişim göstermiş ve ipekli dokumacılar ithal ipeğin yerine Bursa ipeğini, köle emeği yerine ise ücretli işçiler kullanmaya başladığı gibi dokuma ustaları fason çalışıp işçilere de parça başı ücret öder duruma gelmiştir. Ayrıca müşteri kitlesi saray ve saray çevresinden varlıklı veya orta gelirli şehirlilere kaymış, bu bağlamda lüks ipekli kumaş daha az üretilir olmuştur (Aktar, 1990; Faroqhi, 2008; Kaygalak, 2008).

Bu yüzyılda Bursa'da para vakıflarının sayılarında artış görülmektedir. Bunların bazılarının kurucuları arasında ipekli dokumacı loncaları yer almıştır. Sektörde XVIII. Yüzyıl boyunca üretim artışı mevcut olmakla birlikte biriken servet para vakıflarıyla ya da İstanbul sarraflarına borç para vererek değerlendirilmiştir. Müsadere tehdidi burada önemlidir ki Genç (1991) de bunu vurgulamaktadır.

Tüm bunlara rağmen Aktar (1990: 156-7)'in belirttiğine göre İtalyan ipekli dokumacıları XVII. Yüzyıl itibarıyla el tezgâhlarını su değirmeninden elde edilen döndürücü güç ile çalıştırır duruma gelmişken, XIX. Yüzyıl'a girerken Bursa ipekli dokumacıları bu aşamaya geçememiş durumdadırlar. Kuşkusuz, o dönemde İtalyan ipekli dokumacılarının ulaştığı bu aşama fabrika üretimimin egemen olduğu kapitalist üretim aşamasından daha geri bir düzeyi temsil etmektedir. Bununla birlikte bulundukları düzey lonca sisteminin homojen ve içine kapalı üretim yapısından daha ileri aşamadır. Bu bağlamda, Bursa dokumacılarının XIX. Yüzyıl'a girerken daha farklılaşmış ve uzmanlaşmış bir üretim sistemine geçiş için yeterli şart olarak kabul edilebilecek teknolojik sıçrama aşamasına gelememiş durumda oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumu hem lonca iktisadi zihniyetinin teknolojik gelişmelere/yeni üretim usullerine kapalılık anlamında gelenekçiliğine hem de müsadere tehdidinde bağlayabiliriz.

Osmanlı ekonomisinin, XVIII. Yüzyıl'ın sonlarında savunma savaşlarının gittikçe büyüyen mali yüküne bağlı olarak kötüleşmeye başladığını yukarıda belirtmiştik. Problemlerin çözümü için yapılan girişimlerle başlayan ve XIX. Yüzyıl'ın ilk 30-40

yılını kapsayan reform çağı⁵⁹ olarak adlandırılan süreçte Klasik Dönem ekonomisi çeşitli yönlerden değişime zorlanmıştır (Genç, 2012b: 93). Aşağıda ayrıntılı olarak

⁵⁹ Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyıl'ın ilk 30-40 yılını kapsayan ve kısaca devletin mali olarak güçlendirilmesini amaçlayan reform çağının gerektirdiği kaynak ihtiyacı büyük oranda Avrupa ülkelerinden devlet borçlanmasıyla karşılanmıştır. Bu kapsamda XIX. Yüzyıl'da giren yabancı sermayenin %90'ından fazlası devlet borçlanması, gerisi ise demiryolu, kamu hizmetleri ve ticaret bağlantılarını sağlayacak diğer altyapı yatırımlarına yönelmiştir (Kasaba, 1988: 47). Diğer taraftan XIX. Yüzyıl ortalarında Batı Anadolu'da tarımın ticarileşmesi sürecinde köylülerden eskiden olduğu gibi aşar vergisi alınmıştır ve bunun devlet görevlileri ya da iltizam sahiplerince (mültezimlerce) toplanması arasında herhangi bir farklılık ortaya çıkmamıştır. Bununla birlikte XIX. Yüzyıl boyunca bu aracı gruplar, merkezi yönetimin kontrolünün zayıflamasına bağlı olarak, köylüyü sömürür duruma gelmişlerdir. Osmanlı yasalarına göre vergisi ödenmedikçe mahsul piyasaya sürülemez. Mültezim, mahsul henüz tarlada iken ödenecek vergiyi belirlemiş ve sonra piyasa koşulları uygunsa vergisini toplayarak kazancını garantiye almıştır. Piyasa koşulları uygun değilse vergi toplamayı bazen aylarca ertelemiştir. Bu süre zarfında mahsul tarlada bozulabilmiştir de. Sonuçta önceden belirlediği vergiyi nakden toplamakta ısrar etmiştir ve bu, devletçe belirlenenin iki veya üç katı miktar olabilmektedir. Bundan sonra köylüye elinde kalanı ucuza satmaktan başka bir çıkar yol kalmamıştır ve sonuçta mültezime daha da borçlanmıştır. 1830'lar, 1850'ler ve 1870'lerde böylesi bozukluklar yaygın bir hal almıştır (Kasaba, 1988: 76-7). Pamuk (1984) da Osmanlı Devleti'nde köylülüğün vergilendirilmesinin XIX. Yüzyıl boyunca tarımsal artığa el koymanın en önemli mekanizmalarından biri olduğunu belirtmektedir. Köylünün ödediği vergiler arasında öşür, gayrisafi tarımsal üretimin önceden belirlenmiş bir oranı olarak, Osmanlı Devleti'nin temel gelir kaynağını oluşturmuştur. Öşür gelirleri, tımar sisteminin çözülüşünden sonra açık artırma yolu ile mültezimlere devredilmiştir. Mültezimler devletin tarımsal artı içindeki payını azaltmakla kalmayıp, doğrudan üreticiler üzerindeki sömürü oranını da arttırmışlardır. Merkezi yönetimin güçlendirilmesine karşın, iltizam XIX. Yüzyıl'da terkedilememiştir. Yerel olarak güçlü mültezimler, vergi gelirlerinin büyük kısmına el koymayı sürdürmüşlerdir. 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra öşür, gayrisafi tarımsal üretimin %10'u olarak sabitleştirilmiştir. Önceleri çoğunlukla aynı fakat giderek nakdi olarak ödenmeye başlamıştır. Tarımsal fiyatların düşük olduğu yıllarda mültezimler, ödemeyi çoğunlukla nakdi olarak talep etmişler ve almışlardır. %10 oranı, devletin mali krizinin yoğunlaştığı yıllarda %15'e kadar yükselmiştir. Öşürün yanı sıra ağnam gibi diğer kırsal vergiler de eklendiğinde safi tarımsal üretimin %25'ine ve hatta daha fazlasına el konulduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca vergiler takdir edilirken küçük köylülüğe yüklenip büyük toprak sahiplerinin kollarına nedeniyle, kırsal alanlardaki vergiler, gelirler azaldıkça oranların arttığı bir yapı göstermiştir. Düşük verimlilik düzeyi, üretimin hava koşullarına bağılılığı ve ağır vergilendirme altında hem küçük toprak sahibi üreticiler hem de kiracılar %20'den %120'ye kadar değişen oranlarda faiz uygulayan tefecilere sürekli borçlu durumda kalmışlardır. Mültezim ve kiracılık durumunda toprak sahibi paylarını aldıktan sonra geriye ne kalıyorsa, ona da tefeci el koymuştur. Küçük üreticiler, bir yıldan diğerine varlıklarını sürdürebilmek için mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Bu köylüler için, toprak ve araç-gerecin ıslahına yönelik herhangi bir yatırım yapılmamıştır. Diğer taraftan kentlerde zanaatlara dayalı üretim, ithal edilen sanayi mallarının rekabeti karşısında gerilemiştir. Dolayısıyla kentler yeni istihdam olanakları sağlayamadığı için son derece elverişsiz koşullara ve yoksulluğa karşı marjinal toprakların varlığı, kırsal alanlardan kentlere kitle göçlerini engellemiştir (Pamuk, 1984: 86-7). Burada XIX. Yüzyıl'da Osmanlı ülkesinde taşımacılık üzerine özet bir bilgi verilmesi yerinde olacaktır. XIX. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nde taşımacılık, özellikle de Anadolu'da at ve deve sırtında yapılmıştır. Yüzyılın ortalarında Orta Anadolu ile İzmir arasında yük taşımacılığında 20 bin deve ile 50 bin atın kullanıldığı belirtilmektedir. Karayolları aynı yüzyılda çok yetersiz durumdadır. Yol yapımına önem verildiği yüzyılın sonlarında bile Anadolu ve Rumeli'de kilometrekare alana düşen karayolu uzunluğu 0,01 km. kadardır. Deniz taşımacılığı ise aynı yüzyılda Osmanlı Devleti'nde nispeten yararlanılmış bir taşımacılık türü olmuştur. Bununla birlikte, karayolu bağlantısı olmadığından Osmanlı ülkesinin, özellikle de Anadolu'nun denize uzak bölgeleri gerilemiştir. Osmanlı Devleti'nde demiryolu işletmeciliği 1865'de başlamıştır. Gelişme, Rumeli'de Anadolu'ya göre pek ileri gitmiştir. 1875'de Avrupa kesimindeki demiryolu uzunluğu 1.300 km. iken Anadolu'da işletmeye açılmış demiryolu uzunluğu 180 km. olmuştur. Yüzyılın sonuna doğru gelişme Asya kesiminin lehine gerçekleşmiştir: 1910 yılında Rumeli'de demiryolu uzunluğu 2.553 km. iken Anadolu'nunki 2.371 km. olmuştur (Güran, 1998). Bunun yanında,

açıklanacak söz konusu değişime zorlayıcı etkiler Napolyon Savaşları sonrasında makine üretimi malların dünya piyasalarına yayılmaya başlamasıyla birleşince Osmanlı üretiminde olumsuz etkiler görülmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kapitalizm öncesi bir ekonomik yapıda olmasına bağlı olarak en fazla zararı dokumacılık sektörü görmüştür. Özellikle pamuklu üretiminde çok sayıda pamuklu dokuma tezgâhı terkedilmiş, ipekli ve yünlü dokuma üretimi de önemli ölçüde gerilemiştir. Ucuz Avrupa mallarının artan miktarı karşısında sadece düşük tarifelerle korunan çok sayıda zanaat gerilemeye başlamış, ilerleyen süreçte çok sayıda eğirici, dokuyucu ve boyacı iş bırakmak zorunda kalmış, devam etmeye çalışanlar ise düşen yerel üretim ya da ticareti serbestleştirici anlaşmalar ile yabancı alıcıların piyasaya girmesi nedeniyle pamuk, ipek gibi ham maddelerin tedarikinde sıkıntıya düşmüşlerdir. Dahası Avrupa malları ile rekabet sonucu bazı üretim dallarında yapısal değişiklik ortaya çıkmıştır: İpek işletmeleri ham ipek üreticisine, yün dokumacılığı da zamanla ham yün ihracatçılığına dönmüştür. Sonuçta Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıl'da Avrupa'ya pamuk, ipek gibi ham maddeleri gönderen ve bunları işlenmiş olarak geri alan bir ülke haline gelmiştir (Baskıcı, 2005: 165-9).

Osmanlı yöneticilerinin zihniyetinde demiryollarının yapımının iktisadi olmaktan çok stratejik ve askeri gerekçelere dayandırıldığı belirtilmelidir. Bu kapsamda Berlin-Bağdat Demiryolu'nun yapımı için 1889 yılında Almanlar tarafından finanse edilen Anadolu Demiryolu Şirketi'ne verilen imtiyaz belirtilebilir. Şöyle ki demiryolunun uzak eyaletlerin denetimini kolaylaştıracağı ve askeri birliklerin hızla sevk edilmesine imkân vereceği düşünülmüştür. Gerçekten de 1897'deki Osmanlı-Yunan savaşında ve 1912 ve 1913'deki savaşlarda Anadolu'daki askerler eskiye göre çok daha hızlı bir şekilde sevk edilmişlerdir. Benzer şekilde I. Dünya Savaşı'nda da Osmanlı birliklerinin Avrupa ve Sina/Hicaz cephelerine demiryoluyla sevk edilmeleri, bu savaşta Osmanlı direnişinin uzamasını sağlamış olmalıdır (Quataert, 1987: 67-8).

2.1. XIX. YÜZYIL'DA OSMANLI İMALATI

1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması, XIX. Yüzyıl'da Osmanlı Klasik Dönem ekonomisinin yaşadığı dönüşümde önemli bir role sahip olduğundan anlaşma öncesi ve sonrası gelişmelerinin açıklanması uygun olacaktır.

Yaklaşık XVIII. Yüzyıl'ın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nde ithalat ve ihracatta vergi %3 oranında uygulanmıştır⁶⁰. Yine bu zamana kadar Osmanlı Devleti'nde fiyatlar Avrupa'dan daha düşük düzeyde kalmıştır. Osmanlı parasının değer kaybetmesi ve iç fiyatlarının sürekli yükselmesi ile bu durum değişmiştir. Bu gelişmelerin sonucu Osmanlı gümrük gelirlerinin reel olarak ciddi miktarda azalması olmuştur. Çözüm olarak gümrük vergileri %5'e çıkarılmış ve yeni gelir kaynakları yaratmak için özellikle ihracatta tekellerin ve yasaklamaların sayısı artırılmıştır. Bununla birlikte vergiler sabit sayıda olduğundan ve ad valorem olarak belirlendiklerinden, iç fiyatların artmaya devam etmesiyle çok geçmeden reel olarak daha az miktarda gelir toplandığı anlaşılmış ve Batılı güçlerden tekrar yeni bir artışa rıza göstermeleri istenilmiştir⁶¹. Batılı güçler doğal olarak artış talebini kabul etmeye direnç göstermişler ve bunun ticari ve siyasi rakiplerinin yararına olabileceğini düşünerek tereddüt etmişlerdir. Diğer taraftan Osmanlı yönetiminin ileri sürdüğü gerekçenin adil olduğunu da inkâr etmemişlerdir. Bu noktada ticaretlerinin kısıtlamaların çokluğundan ve vergilerin ve yasaklamaların keyfiliğinden zarar gördüğünü göz önünde bulundurmuşlardır. Bunun yanında o zaman için onların tüccarlarının tarifelerde küçük bir artışı, karşılığında daha az kısıtlama ve keyfilik elde etmeleri halinde hoş görebilecekleri belirgin haldedir. Bu sıralarda İngiltere lider sanayi güç

⁶⁰ Kütükoğlu (1996) Osmanlı Devleti'nde XVI. Yüzyıl'da gümrük vergisi oranlarının müslümanlara %3, gayrimüslim Osmanlı tebaasına %4 ve harbîye %5 olarak uygulandığını belirtmektedir. Acartürk ve Kılıç (2011) ise Osmanlı devlet adamlarının, ilk dönemlerde gümrük vergileri konusunda belirli bir oran belirlemediklerini, II. Mehmet'in gümrük (ithalat) vergisi oranını önce %2'den %4'e, sonra da %5'e çıkardığını belirtmektedirler.

⁶¹ Batılı güçler kapitülasyon haklarına sahip olduklarından Osmanlı Devleti'nin tek yanlı olarak gümrük vergisi oranlarında değişiklik yapması mümkün olamamaktadır. Issawi (1980: 88)'den anlıyoruz ki; oranın %5'e çıkarılmasına Batılı güçler, Osmanlı parasının değersizleşmesini dikkate alarak daha önce rıza göstermiştir.

olarak ortaya çıkmışken Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa ile mücadele ediyordu ve bu durum İngiltere'nin menfaatine sonuçlanmıştır⁶². Şöyle ki İngiltere'nin yardımı karşılığında Osmanlı yönetimi bu ülkenin başlıca taleplerini kabul etmiştir. Sonunda 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması imzalanmıştır.

Buna göre; tüm tekeller yasaklanmıştır, İngiliz tüccarları Osmanlı ülkesi içinde ihracat ya da ithalat vergisi dışında vergi ödemeksizin mal alabilme imkânı elde etmiştir, bunun yanında aynı tüccarlar %3 ithalat ve %12 ihracat vergisi öderken diğer ithalatçıların yaptığı %2 oranında ödemeyi de yapacaklardır (Issawi: 1980: 74-5). Sadece gümrük vergisi oranlarına bakıldığında 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'yla Osmanlı Devleti'nin gümrük gelirlerinin artması beklentisine uygun olarak istediğini elde anlaşılmaktadır.

Issawi (1980) 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'nın diğer Avrupalı güçlerce de çok geçmeden kabul edildiğini ve Osmanlı ekonomisine çok sayıda etkisi olduğunu belirtmektedir. Bir yandan zanaatkârı Avrupa'nın güçlenen rekabetine maruz bırakıp gerileyişini hızlandırırken aynı zamanda yönetimi yeni işletmeleri korumaktan engellemiş ve fabrika tipi sanayinin gelişimini geciktirmiştir. Diğer taraftan ham madde ve gıda maddeleri ihracatını kolaylaştırmıştır ki bu üreticilerin yararına olmuştur ve şüphesiz tarımsal çıktı büyümesini teşvik etmiştir. Dolayısıyla anlaşma dış ticaret genişlemesini desteklemiş ve Osmanlı ekonomisini dünya ticaretine daha da entegre ederken dış piyasalardaki dalgalanmalara daha tabi bir hale getirmiştir (Issawi, 1980: 75). Bir başka deyişle; anlaşmayla Osmanlı ülkesi Avrupa ülkelerinin rahatça mallarını satabilecekleri bir pazar haline gelirken,

⁶² Mehmet Ali Paşa Mısır'da dokumacılıkta ve özellikle İngiltere'nin uzun lifli pamuk olmak üzere Avrupa ülkelerinin ihtiyaç duydukları ham madde üretiminde ve ihracatında bir çeşit devlet tekeli ve bunlarla ilgili Malta, İspanya, Portekiz, Fransa, İngiltere, İzmir, Tunus, Venedik, Yemen ve Hindistan'da kendisine bağlı acenteler kurmuştur (Teoman ve Kaymak, 2010). Böylece İngiliz mallarının pazarlarının kapanması yönünde bir tehdit halini almıştır. Mehmet Ali Paşa yayılcı politikasını uygulayıp Osmanlı toprakları aleyhine topraklarını genişletirken İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin yardımına koşmasının gerisindeki sebep budur. Diğer taraftan Mehmet Ali Paşa olayından bu çalışmayla ilgili önemli bir sonuç elde etmekteyiz: Mehmet Ali Paşa bir Osmanlı yöneticisi (valisi) olmasına karşın Osmanlı zihniyeti dışına çıkıldığında sanayi kurulabileceğinin ve buradan ticari kazanç elde edilebileceğinin bir kanıtıdır. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. Marsot (2010) ve Özkoç (2014).

uluslararası işbölümü bağlamında ham madde ve gıda maddeleri tedarikçisi haline gelmiştir⁶³.

1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması Osmanlı dış ticaretini artırıcı yönde etkide bulunmuştur. Anadolu, İstanbul ve Selanik kentleri için hesaplamalar erken 1840'lar ile 1873-1877 dönemi arasında ihracatın 5 kat, ithalatın ise 4,7 kat arttığını göstermektedir. Bu dönemde dünya fiyatlarının çok az değişmesi dolayısıyla bu artışların hemen hemen reel olduğu belirtilmektedir (Issawi, 1980: 76).

1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması bir bütün olarak değerlendirildiğinde Osmanlı üretim yapısında bir değişime neden olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu değişimden hareketle bu bölümde öncelikle söz konusu değişimin genel görüntüsü ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece XIX. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti için öngörülen iktisadi zihniyet ilkelerindeki değişimi etkileyen makroekonomik değişkenlerle bağ kurulmuş olacaktır⁶⁴. Bu bağ Bursa ipek sektörü özelinde kurulmaya çalışılacaktır.

1800 dolaylarında Osmanlı Devleti'nin teknik düzeyinin Batı Avrupa'nınkinden düşük olduğu genel olarak söylenilmektedir. Bu kapsamda Osmanlı ülkesinde hâlâ Avrupalılar'ın ürettiği gemi ve silahların çoğunun taklidinin üretilebildiği belirtilmektedir. Bunun yanında bu tarihlerde dokumacılar gibi bazı zanaatkârlar oldukça kaliteli mallar üretmeye devam etmektedirler. Diğer taraftan imalatçılar insan ve hayvan kullanımından su ve rüzgâr kullanan makinelere geçiş yapmamış durumdadır. Dahası aletlerin çoğunluğu o kadar geri düzeydedir ki neredeyse ince Avrupa işlerini yeniden üretmeleri imkânsız durumdadır. Başka deyişle mekanik yetenek çok düşük düzeydedir –bu tarihlerde bir Avrupalı'nın Kahire'de saatini tamir ettirecek birini bulamadığı örneği verilmektedir- ve herhangi bir sanayi yeniliği ve keşif geleneği bulunmamaktadır (Owen, 1981: 46).

⁶³ Burada uluslararası işbölümünden kastımız kısaca “uluslararası pazarlar için mal üretiminde ülkelerin sanayi malları ve ham madde/gıda maddeleri üreticileri olarak ayrılması”dır. Wallerstein (2004) ise uluslararası işbölümünü merkez ve çevre ilişkisi bağlamında ele almaktadır. Buna göre; merkez ülkeler sanayi malları üretirken çevre ülkeler bu ülkelerin ham madde ve gıda maddeleri tedarikçisi haline gelmektedir.

⁶⁴ Benzer bir analiz için bk. Kaygalak (2008).

1800'lerin başlarında Osmanlı zanaatkârının iktisadi zihniyeti kısaca şöyle betimlenmektedir: Osmanlı zanaatkârı neyi miras aldı ise aynı şekilde tatbik etmektedir fakat yeniliğe karşı öyle bir miskinlik içindedir ki sonraki yeniliklerin yararlı veya pratik yönleri olmasına rağmen ne bunu uygulamakta ne de buna cesaret etmektedir (Issawi, 1980: 275). Kısaca 1800'lerin başlarında Osmanlı zanaatkârının üretimde her türlü yeniliğe karşı, durağan ve de kapitalist rasyonelliği olmayan bir iktisadi zihniyete sahip olduğu söylenilebilir ki bu gelenekçilik ilkesini teyit etmektedir.

1830'lara gelindiğinde Avrupa'nın makine yapımı ucuz mallarının Osmanlı ekonomisine ağır darbe vurduğu gözlemlenirken Osmanlı imalatı o dönemde hâlâ zanaatçılık ve küçük ölçekli üretim aşamasındadır ve bazı faaliyet kollarında sadece yerel pazarlar için değil tüm Osmanlı ülkesi için üretim yapıldığı gibi Avrupa'ya da ihracat yapılır durumdadır. Ülkenin ulaşım imkânlarının geriliğine (yabancı malların ülkenin içlerine nüfuz etmesini engellemiştir) ve bir ölçüde küçük ölçekli üretilen malların köy pazarına uygunluğuna bağlı olarak Osmanlı imalatı hayatta kalabilmeyi başaramamıştır.

Bununla birlikte XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısındaki büyük nakliye-ulaşım zorluklarına rağmen –demiryolları inşa edilmeden önce- ucuz yabancı malların ithalatı Osmanlı imalatına büyük ve sistematik zararlar vermiştir. Dahası bu zamanda Osmanlı insanının bir sanayici ruhu eksikliği Avrupalı ve Rus kapitalistler arasında bilinmeye başlamış ve yabancı kapitalistler Osmanlı Devleti'ni özellikle imalat alanında olmak üzere her yönden esir almışlardır. Zaten 1840'larda Rus resmi makamlarınca; Osmanlı insanının özellikle imalat konusunda asla bir sanayici ruhuna sahip görünmedikleri ve Osmanlı imalathanelerinde Avrupa sanayisindeki gelişmelerin takip edilmediği gibi Avrupa'da her gün yeni aydınlatma, ıslah ve işgücü çeşitlendirme yatırımları yapılırken Osmanlı yönetiminin dahi sanayiye teşvik noktasında ilgisiz olduğunun bilindiği belirtilmektedir (Issawi, 1980: 301).

Issawi (1980) Osmanlı ekonomisinin XIX. Yüzyıl'daki evrimini diğer az gelişmiş ülkelerinkine benzetmektedir ki bu durum gelenekçilik ilkesi ile açıklamak mümkündür. Bundan dolayı bu dönemde gelenekçilik ilkesine bağlı olarak herhangi

bir teknolojik gelişim göstermemesine bağlı olarak teknolojik yönden geri geleneksel zanaatın makineli üretim yapan yabancı rekabeti karşısında gerileyişi hızlanmış ve bu durum I. Dünya Savaşı'ndan 10 ya da 20 yıl öncesine kadar sürmüştür. Nitekim 1886 yılı için Osmanlı Devleti'nde toplam fabrika sayısının 1.103 olduğu ve bu şekilde çok az sayıdaki fabrikayla yapılan üretimin sadece bulundukları bölgenin talebini (iç tüketimi) karşıladığı belirtilmektedir (Issawi, 1980: 278, 20 no.lu dipnot). Bunların 141'i İstanbul'da iken gerisi taşradadır: Aydın'da 111, Hüdavendigâr (Bursa)'da 106, Kastamonu'da 96, Selanik (Salonica)'te 82, Edirne'de 54, Adalar (Islands)'da 43, Adana'da 35, Konya'da 16, Sivas (Sivas)'ta 12, Trabzon'da 9, Erzurum'da 9, Van'da 5, Ankara'da 4, Harput (Mamuret ul Aziz)'ta 4, Diyarbakır (Diyarbakir)'da 2, Bitlis'te 1, İzmir'de 25, Biga'da 5 ve Çatalca'da 3. Dolayısıyla 1890'lar itibarıyla Osmanlı Devleti'nde sanayileşme yönünde gelişimin yok denilebilecek düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Teknik düzeyin geriliğine karşın, ortaya konulan tablo XIX. Yüzyıl'ın ilerleyen tarihlerinde değişmiştir. Zira Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyıl'da tarım dışı üretim faaliyetlerinde üç üretim organizasyonunun mevcut olduğu ve bu biçimlerin değişmeye başladığı belirtilmektedir. İlki yerel tüketime ve ihracata dönük olarak üretimin yapıldığı küçük üreticiliktir. Bu gruba lonca zanaatkârları ve hane halkı işgücü ile bir tüccarın bir müteahhide ham madde ve parça başı ücret vermesi ve müteahhidin de evlerde çalışan işçilere malzemeyi dağıtıp tamamlanan ürünü tüccara teslim etmesi şeklinde işleyen “putting out sistemi”⁶⁵ girmektedir. Değişime uğrayan yapının diğer unsuru devlet eliyle kurulan üretim tesisleri olmuştur. Özellikle 1830'lar ve 1840'larda ithal ikamesi alanlarda yoğunlaşan bu tesisler 1914'e kadar çeşitli ölçeklerde kurulmaya devam etmiştir. Üçüncüsü genellikle kentlerde çeşitli

⁶⁵ Türkçe karşılığı “eve iş verme sistemi” olup “Özellikle tekstil alanında zanaat loncalarının yüksek ücret istemlerinden kaçınmak amacıyla ... malzeme vererek parça başına düşük ücretle evlerde iş yaptırma.” şeklinde tanımlanmakta ve Avrupa'da ticari hayatın canlanmaya başladığı XIII. Yüzyıl'da ortaya çıktığı düşünülmektedir (Braudel, 1982; Eve iş verme sistemi, 2004). Braudel (1982)'a göre sistem zanaatkâr hayatının tüm sektörlerine nüfuz ettikçe lonca sistemi tedrici olarak tahribata uğramıştır. Ökçün (1970: vii), putting out sistemini Avrupa'da ticaret sermayesinin tedrici olarak üretimi kendi kontrolüne alarak sanayi sermayesine dönüşmesinin ilk aşaması olarak nitelendirmektedir. Benzer şekilde Tezgel (2013) de putting out sisteminin, Avrupa'da kapitalizmin ortaya çıkış sürecinde ilk aşama olduğunu belirtmektedir.

ölçeklerde görülen atölye ve fabrika tipindeki özel üretimdir. Fabrika tanımına giren tesislerin Osmanlı Devleti'nde genellikle devlet eliyle kurulduğu ve özel girişimin ancak 1880'lerden itibaren fabrika kurmaya başladığı belirtilmektedir (Baskıcı, 2005: 162-3). Böylece XIX. Yüzyıl'da Osmanlı ekonomisinin gelişmişlik düzeyinin Avrupa sanayi tarihine paralellik taşımamakla birlikte üretim açısından –basit düzeyde de olsa- yapısal bir takım değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır.

Baskıcı (2005: 165-9) bu geriliği, XVIII. Yüzyıl sonu ve XIX. Yüzyıl başlarında bir dizi gelişmenin Osmanlı ekonomisinde yol açtığı yıkıcı ya da çözücü etkilere bağlamaktadır. İlki, daha serbest ticaret anlaşmaları imzalanmadan (1838'den) önce 1820'ler ve 1830'lardan itibaren Avrupa'nın makine üretimi ucuz mallarının Osmanlı piyasasına akmaya başlamasıdır. İngiliz fabrika üretimi iplikler 1790'lardan itibaren Osmanlı ülkesinde yerli iplikten daha ucuza satılmaya başlamıştır: 1792-1812 döneminde İngiliz ipliğinin fiyatı 2/3 oranında düşmüştür. Bu düşüşün ardından Osmanlı Devleti'nin makine ipliği ithalatı çok hızlı bir şekilde artarak 1810'larda yıllık ortalama 250 tondan 1840'larda 2.650 tona yükselmiştir. İpliğin yanı sıra İngiliz pamuklu ve yünlü dokumaları da 1840'lara kadar süren fiyat düşüşleri ve üstün kaliteleri ile Osmanlı pazarını ele geçirmede İngiltere lehine faktörler olmuştur. 1816-1838 döneminde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne (Mısır ve Mora dışındaki) ihracatı cari fiyatlarla yılda %6'nın üzerinde, 1838-1854 döneminde ise %3,4 oranında büyürken Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye ihracatı 1820-1838 döneminde yılda %5, 1838-1854 döneminde ise %6,8 oranında büyümüştür. Buradan İngiliz ipliği ve mamul mallarının 1838 öncesinde de Osmanlı pazarına hızla yayılmakta olduğu ve dolayısıyla bu süreci 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'nın başlatmadığı sonucu çıkmaktadır. Anlaşma mevcut ithalat eğilimini devam ettirmiş gibidir. Dolayısıyla 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması Osmanlı zanaatlarının çözülüşünün miladı değil buna katkıda bulunan gelişmelerden bir tanesidir⁶⁶. İkincisi, dünyada 1830'lardan itibaren taşımacılıkta buharlı gemiciliğin

⁶⁶ Burada İngiliz makine yapımı malların Osmanlı pazarını XIX. Yüzyıl öncesinde ele geçirmeye başladığı anlaşılmaktadır. Konunun daha öncesine bakıldığında ise İngiltere'nin Doğu Akdeniz limanlarında ticaret için XVI. Yüzyıl'ın sonunda kurduğu Levant Kumpanyası'nın süreci başlattığı ve 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest

yaygınlaşmasının nakliye maliyetlerini düşürerek Avrupa mallarının Osmanlı ülkesinde daha hızlı yayılmasını kolaylaştırmasıdır. Nitekim 1842 gibi erken bir tarihte Kayseri gibi bir iç bölgede bile yerli ürünler ticaretindeki azalışın son birkaç yılda hızlandığı belirtilmekte ve sebepleri arasında buharlı gemiciliğin getirdiği nakliye kolaylıklarının olduğu vurgulanmaktadır⁶⁷. Üçüncüsü, ilk iki gelişmenin etkisini şiddetlendiren 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'nın ticareti serbestleştirici etkileridir⁶⁸. Anlaşma ile ithalat üzerindeki vergiler çok düşük bir düzeyde tutulmuş ve Osmanlı pazarı Avrupa mallarına açılmıştır. Yerli üreticilerin ödediği iç gümrükler yabancıların ödediği ithalat ve diğer gümrüklerden çok yüksek olduğundan iç piyasada rekabet etme şansları son derece zorlaşmıştır⁶⁹. Bu vergi sistemi nedeniyle yerli mallar ithal mallara göre pahalılaşmış ve alım gücü düşük olan halk ithal mallara yönelmiştir⁷⁰. Dördüncüsü, Avrupalılar'ın rekabette sadece

Ticaret Anlaşması sonrası işgalde asıl etkiye sahip olduğu görülmektedir. Ayrıntılar için bk. Wood (2013). Kazgan (1999), önce coğrafi keşiflerle yayılan Avrupa ticari kapitalizmine Osmanlı Devleti'nin eklemlenme sürecinin kapitülasyonlarla başladığını ileri sürmektedir.

⁶⁷ 1870'lerde Diyarbakır'da ipek, yün ve keten dokuyucuları bölgenin talebinin çoğunu karşılar durumdadır. Bu örnekte Anadolu'daki ulaşım zorluğu yüzünden buradaki zanaat Avrupa rekabetinden korunabilmiştir. Diğer taraftan Bursa'da ipek çekme fabrikaları ise yerel ham maddenin başarılı kullanımının belki de en iyi örneği olarak Avrupa rekabetinden korunabilmiştir (Owen, 1981: 117).

⁶⁸ Issawi (1980: 272), Osmanlı Devleti'nin sanayileşmede gecikmesini bazı eksikliklere bağlamaktadır. Bunlardan biri yerli kapitalist sınıfın olmamasıdır. Başka bir eksiklik toplumun çoğunluğunun düşük eğitim düzeyinde olması ve bunların sanayi işine karşı isteksizliğinin işgücü teminini zorlaştırmasıdır. Bunların yanında loncaların güçlü ve çoğunlukla etkili karşı duruşlarıdır. Ayrıca neredeyse dönem sonuna kadar ticari anlaşmalar yüzünden Osmanlı yönetiminin yerli sanayiye korumak konusunda basiretsizliği daha ciddi bir başka engeldir.

⁶⁹ 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'nın Osmanlı ekonomisi üzerindeki yıkıcı etkisi şöyle betimlenmiştir: Belçikalı bir imalatçı artık Osmanlı Devleti'nde mal satışlarında %5 oranında vergi öderken bir Türk tüccarın ihracatta ya da ülke sınırları içinde bir yerden başka bir yerde mal satışlarında bile vergi oranı %12 düzeyindedir (Issawi, 1980: 275).

⁷⁰ Serbest ticaret anlaşmalarıyla ham maddelerin satın alınmasında tekellerin kaldırılması ve Avrupa mallarının Osmanlı ülkesinde yayılıp halkın zevklerini etkilemeye başlaması ile loncaların iktisadi temeli sarsılmaya başlamıştır. Diğer taraftan loncalar esnek olmadıklarından Osmanlı ülkesinde Avrupa rekabeti karşısında dayanıksız hale gelmişlerdir. Osmanlı yönetimi, Tanzimat döneminde reform çabaları içinde giderek loncaların işlevlerini üstlenmeye başlamış ve yabancıların da zanaatkârlık yapabilmesine izin vermek dâhil eski katı yapıyı esnekleştiren düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelere karşı yüzyıl boyunca loncalar, haklarını korumak için devlete defalarca başvurmuşlardır. Osmanlı yönetimi ise net bir iktisat politikası olmamasına bağlı olarak bu başvurular karşısında tutarsızlık göstermiştir: Kimi zaman serbest ticaret anlaşmaları ve Tanzimat Fermanı vurgulanıp lonca ayrıcalıklarının bittiği, kimi zaman da, muhtemelen hakkaniyet anlayışı gereği, eski hak ve ayrıcalıklarının devam ettiği belirtilmiştir. Bir yandan 1860'lara kadar bir dükkân açmak için bir gedik sahibi olmak şartı aranmış, bir yandan da lonca haklarını korur görünen fakat uzun dönemde kapitalistleşmenin getirdiği yeni üretim ilişkileri karşısında loncaların çözümlerine engel olamayan düzenlemeler getirilmiştir. Sonuçta yüzyıl içinde loncaların bir kısmı feshedilmiş, bir kısmı gücünü büyük ölçüde yitirmiştir. 1860'lardan sonra iktisadi canlılığını koruyan loncaların çoğunun hamal ve kayıkçı loncaları gibi hizmet sektöründe olduğu

fiyat avantajlarına dayanmaksızın yerel beğenileri taklit ederek de piyasa kapmaya çalışmasıdır: 1840'larda Bursa civarına ithal edilen Avrupa mamulleri üzerindeki desenler Bursa ve Halep işi yerli ürünlerden alınmıştır. Beşincisi, yerli üretimde sermaye yokluğudur⁷¹. Bu durum küçük üreticileri alet-makine satın almakta zorlamıştır. 1870'te Trabzon ve civarındaki üreticilerin daha iyi iş çıkarmalarına olanak verecek iş araçlarından yoksun durumda oldukları, Avrupa malı olan bu iş araçlarının Avrupa fiyatlarıyla bile Anadolu zanaatkârının alım gücünün çok üstünde iken bir de uzaklık ve risk yüzünden fiyatlarının daha da yükselmekte olduğu belirtilmektedir. Altıncısı, Osmanlı yönetiminin bazı uygulamalarıdır. Bunlar arasında

görülmektedir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması loncaların zayıflamasına yol açan diğer bir önemli gelişme olmuştur. Askeri işlevini büyük ölçüde yitiren Yeniçeri Ocağı XIX. Yüzyıl başlarında loncalar ile iç içe geçmiş bir durumda ve lonca çıkarlarını koruyan bir kurum niteliğinde olmuştur. Dolayısıyla bu ocağın kaldırılması, loncaları batı rekabeti ile karşı karşıya bırakacak serbest ticaret uygulamalarının kolaylaşması anlamına gelmiştir. Diğer taraftan etkinliği ve işlevi zayıflayan lonca ve gedik düzeni yerine, yüzyıl içinde yeni bir örgütlenme biçimi olarak ticaret ve sanayi odaları kurulmaya başlanmıştır. Bu süreç 1880'de Dersaadet Ticaret Odası'nın kuruluşu ile başlamış ve oda sayısı 1884'de 68, 1891'de 123 ve 1897'de 115 olmuştur. 1914'te bir kısım loncalar hâlâ varlıklarını sürdürüyor olsa da bunların ekonomik işlevlerini yitirip sosyal işlevleri ağır basar bir hale geldikleri belirtilmektedir (Baskıcı, 2005: 161-2). Burada serbest ticaret anlaşmaları ile ham maddelerin satın alınmasında tekellerin kaldırılmasından kastedilen, yed-i vahid uygulamasının kaldırılmasıdır. Yed-i vahid Osmanlı Devleti'nde ülkeden ham madde çıkışını önlemek amacıyla 1826'dan itibaren uygulanan bir nevi himaye sistemidir (Önsoy, 1988: 14). XIX. Yüzyıl Bursa ipek loncaları ise çalışmanın sınırlılığı içinde incelenmemiştir. Bunda, kaynakların XIX. Yüzyıl Bursa ipek loncalarına ilişkin sessizliği etkili olmuştur. Bu yüzyıla ilişkin olarak tespit ettiğimiz bilgilere göre Bursa ipek loncalarının tedrici bir şekilde çözüldüğü ve sosyal işlevleri ağırlıklı hale geldikleridir. Dalsar (1960: 113), Osmanlı Bursa'sında ipek sektöründe ipekli dokumacılık zanaatına ilişkin lonca bulunduğundan bahsetmektedir. Bu loncanın XIX. Yüzyıl Bursa'sındaki durumuna ilişkin bilgi vermemektedir. Sadece şu ifadeleri kullanmaktadır: "İşlerin yürütülmesi ve bilhassa san'at kabiliyetinin ölmemesi için çalışan bu teşkilatın 40-50 yıl önceye kadar, çok zayıf bir halde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bazı yaşlı kimseler az çok bunlara yetişmişlerdir." (Dalsar, 1960: 115). Klasik Dönem'de Bursa ipek loncaları için ayrıca bk. İnalçık (1969) ve Ergenç (2014).

⁷¹ Owen (1981: 46-7)'a göre XIX. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nde iktisadi yönden ilerlemenin önünde engellerden biri üretim örgütlenmesinin bizzatı kendisi yani loncalardır. Bu sistem kent nüfusunun önemli bir kesiminin Osmanlı yönetimince kontrol altında tutulmasını kolaylaştırıyor olsa da lonca üyelerini ticari işlemlerinde katı kurallara uymaya zorlamıştır. Zanaata giriş kısıtlanmıştır çünkü çırağın kendini ustaya bağlaması zorunlu olmuş ve işyerini sadece usta olanlar açabilmiştir; rekabet, sabitlenmiş tek fiyatlar uygulamasıyla neredeyse imkânsız hale getirilmiştir. Dolayısıyla böylesi bir sistem yüzyıllarca zanaatkârlığın standartlarının değişmeden kalabilmesini sağlamış olmalıdır. Bunun yanında gelirlerin az veya çok eşit olduğu, yaşlının genci kontrol ettiği ve rekabetin neredeyse bulunmadığı bir durumun da pekiştirilmiş olduğu bir gerçektir. Tüm bunlar gelişim yönünde bir fren olarak işlev görmüş olmalıdır. Bunlara kurumsal faktörler diyebiliriz. Osmanlı zanaatkârlığının erken XIX. Yüzyıl'da yüzleştiği yegâne sorun bu kurumsal faktörlerle sınırlı kalmamıştır. Başka bir faktör üretimi genişletecek yatırım için para tedarikinin zorluğu olmuştur. O dönemde zanaatkârın ne işyeri ne de sahip olduğu iş aletleri kolayca nakde çevrilebilir varlıklar niteliğinde olmuştur. İkinci faktör yerel piyasanın çoğu mal için sınırlı büyüklükte olmasıdır ki bu durum çoğu yerde Avrupa rekabeti karşısında durumu daha da kötüleştirmiştir. Bu sadece zanaatkârın büyüme yönündeki cesaretini kırmakla kalmamış aynı zamanda talep üzerine üretime yönlendirerek stok üretimi yapmasını engellemiştir.

1826'da loncaların ve geleneksel üretimin dayanağı Yeniçeri Ocağı'nın ve 1839 ve 1856 fermanlarıyla ticaretteki tekellerin kaldırılması sayılmaktadır. Böylece devletin geleneksel üretim aleyhine uygulamalara girişmesi kolaylaşmış ve devlet loncalara doğrudan ham madde arzı sağlamak yerine üreticileri serbest ticaret ortamı ile baş başa bırakmıştır. Yedincisi, Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyıl'da orduda başlayıp Tanzimat Fermanı ile devam eden modernleştirme çabalarının beraberinde Avrupa tüketim kalıplarının yayılmasını getirmesidir. Asker ve sivillerin kıyafetleriyle levazımlarında yapılan değişiklikler de yerli üretimin pazarını daraltıp makineyle üretilmiş yabancı malların rekabeti yanında ilave bir güçlük doğurmuştur. Geleneksel giysilerin, cübbelerin, terliklerin ve sarıkların yerini redingotlar, pelerinler, pantolonlar ve siyah derili potinler alırken asker ve siviller için yeni zorunlu başlık fes olmuştur. Sonuncusu ise devletin gelir ihtiyacı olduğundan üretim üzerine koyduğu vergilerin yıkıcı nitelikte olmasıdır⁷². Örneğin İzmir'de 1850 dolaylarında 16 kumaş fabrikası yabancı mallarla rekabeti imkânsız kılan vergiler yüzünden kapanmıştır.

⁷² Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıl'daki finansal zorluklarından sıyrılabilmesi için gerek yönetimdeki reformcular, gerekse Avrupalı temsilciler ile banker, girişimci ve tüccarlar tek yolun vergilenebilir kapasitenin artırılması olduğu üzerinde görüş birliği içinde olmuşlardır. Sınırlı finansal kaynaklar, yetkin yönetici eksikliği, Batı Avrupa ve dünyanın geri kalanı ile teknolojik yönden büyüyen açık ve Osmanlı sosyal yapısının ve zayıflayan uluslararası pozisyonun zorladığı kısıtlar birleşerek izlenen iktisadi uygulamalarda katı sınırlılıklar oluşturmuştur. Bu sınırlılıkların doğası en açık şekilde yönetimin sanayi, ticaret ve tarım sektörleri ile ulaşım sistemini geliştirmeye yönelik teşebbüslerinde gözlemlenmiştir. Yerli sanayiye korumak anlamında gümrük vergisi oranı uluslararası rıza sağlanılarak 1861'de %8'e yükseltile de bu yeterli koruma sağlayamamıştır çünkü yabancı mallardan bir kez vergi alınırken yerli mallar her işlemde (bir yerden başka yere gönderilmesi, el değiştirmesi hallerinde) tekrar vergilenmiştir. Tarım sektöründe değişik şekillerde çıktıyı artırmaya yönelik teşebbüslerde bulunulmuştur. Amerikan İç Savaşı boyunca üreticiye pamuk tohumu ile bundan birkaç yıl sonra ipek üretimini teşvik için hastalık yüzünden Japonya'dan ipek böceği yumurtaları ithal edilerek dağıtılmış ve yine ipek üretimini teşvik için büyük miktarda dut ağacı ekimi emredilmiştir. Başka bir teşebbüs çiftçilere ucuz kredi temini için sandıklar kurulması olmuştur. İlk olarak Mithat Paşa zamanında Tuna eyaletinde denenmiş, 1866'dan sonra diğer bölgelere yayılmıştır. Hem fon oluşturacak nakit kaynağının kısıtlılığı hem de Osmanlı taşrasında nüfuzlu kimselerin bu sandıkları varlıklı kimselere kullandırmasıyla bu girişim de başarılı olamamıştır. Toprak için 1858 Arazi Kanunnamesi ve bunun 1867 yılındaki değişiklikleri gerçekleştirilmiştir. Bunlarda üreticiyi tapu sahibi yapmak ve devletin legal hakkını tesis etmek amacı güdülmüştür. 1858 düzenlemesiyle devletin zorunlu hakkı türlü yollarla güçlendirilmiştir –özellikle miri mülke resmi izin olmaksızın yapılan işgallere karşı mevcut yasak pekiştirilmiştir. Kanun, özel mülk yaratılmasına dönük bir adım olarak kabul edilmektedir. Özellikle belli bir süre daimi olarak kullandığını ispatlayan birinin adına miri arazinin her parçası kayıtlanmıştır; tapu (kullanım hakkı) güvenceye kavuşmuştur; komünal sahiplik yasaklanmıştır. Dahası miri araziye kullananlar için çocuklarına ve bazı durumlarda yakın akrabalarına miras yoluyla intikal kabul edilmiştir. Miri araziden gelme tarımsal vakıflar da tapu elde etmişlerdir. 1867'de mirasta akraba kategorisi genişletilmiştir. Bununla birlikte 1901'e kadar ipotek mümkün olmadığı gibi resmi izin olmaksızın ortaklık da henüz kabul edilmemiştir. I. Dünya Savaşı sonrasında da miri ve mülk araziye dair

Yukarıda sayılan etkiler Napolyon Savaşları sonrasında, özellikle 1818-1825 döneminde, makine üretimi malların dünya piyasalarına yayılmaya başlamasıyla birleşince Osmanlı üretiminde olumsuz etkiler görülmeye başlanmıştır. Diğer kapitalizm öncesi ekonomilerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de dokumacılık hem istihdam hem de katma değer bakımından tarım dışı üretimin en önemli dalı olmuştur. Dolayısıyla ucuz ithal malları karşısında en fazla ve en hızlı zarar gören de bu sektör ve özellikle pamuklu üretimi olmuştur; çok sayıda pamuklu dokuma tezgâhı terkedilmiş, ipekli ve yünlü dokuma üretimi de önemli ölçüde gerilemiştir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne pamuklu mal ihracatı 1828'de 10.834 sterlinden, 1831'de 105.615 sterline yani üç yılda 9,7 katına çıkmıştır. 1824-1850 döneminde İngiltere'nin Osmanlı Devleti-Mısır-Suriye-Filistin'e pamuklu mal ihracatı ise yıllık ortalama 500.000 sterlinden 2.500.000 sterline yükselmiş yani yıllık 5 kat artış göstermiştir. Böylece ucuz Avrupa mallarının yoğun ithalatı karşısında sadece düşük tarifelerle korunan çok sayıda zanaat gerilemeye başlamıştır. Bu süreçte çok sayıda eğirici, dokuyucu ve boyacı iş bırakmak zorunda kalmıştır. Devam etmeye çalışanlar ise düşen yerel üretim ya da ticareti serbestleştirici anlaşmalar ile yabancı alıcıların piyasaya girmesi nedeniyle pamuk, ipek gibi ham maddeleri yeterli düzeyde elde edemeyerek sıkıntıya düşmüşlerdir. Böylece Avrupa malları ile rekabet bazı üretim dallarında yapısal değişikliğe yol açmıştır; ipek işletmeleri ham ipek üreticisi durumuna düşerken yün dokumacılığı da zamanla ham yün ihracatına dönmüştür.

haklar resmi olarak uyumlaştırılmıştır. Tapu verilmesi süreci, kadastro işlemlerinde yaşanan zorluklardan kaynaklı olarak çok yavaş ilerlemiştir. Toprak mevzuatının ikinci önemli kısmı yabancılara Osmanlı ülkesinde toprak mülkiyeti hakkını tanıyan 1867 yılındaki ikinci kanundur. Pek çok kimse 1856 Hatt-ı Hümayun'u ile taahhüt edilen bu hakkın yabancı sermaye ve yabancı şirketlerin ülke tarımında daha fazla iş yapmalarını cesaretlendireceği gözüyle bakmıştır. Bununla birlikte Ali ve Fuad paşalar, Avrupalılar kapitülasyon ayrıcalıklarından herhangi bir feragatte bulunmadıkları sürece hakkı resmi olarak kabul etmeye isteksiz olmuşlardır. Böylece bir kez daha Osmanlı niyetleri gerçekleşmemiştir. Ulaşımın geliştirilmesine yönelik söylenebilecekler 1850'ler ve 1869'larda yol inşaatlarına başlanıldığı fakat başarılı olunamadığıdır. Örneğin 1864 sonrasında Trabzon ve Erzurum arası yol yapılabilmiş olsa da 1873 yılında söz konusu yolun nerede ise kullanılamaz durumda olduğu belirtilmektedir. Elde edilen sınırlı başarılar, örneğin 1867-1873 döneminde Mersin-Adana yolu, genel olarak askeri çalışmaların sonucu gerçekleşmiştir (Owen, 1981). Aytekin (2009) de Osmanlı Devleti'nde toprağın kapitalist bir üretim faktörü olması yolunda XIX. Yüzyıl boyunca, özellikle 1858 Arazi Kanunnamesi'nden başlayarak, yasalar çıkarılmakla birlikte bunda tam olarak başarı sağlanamadığını belirtmektedir.

Sonuçta Osmanlı Devleti XIX. Yüzyıl'da Avrupa'ya pamuk, ipek gibi ham maddeleri gönderen ve bunları işlenmiş olarak geri alan bir ülke haline gelmiştir.

Sarc (1999: 439-40) ise Tanzimat döneminde⁷³ Osmanlı ekonomisinin gerileyişinin nihai sebepleri olarak bilgisizlik ve aczi belirtmektedir. Bilgisizlik yüzünden devlet ve bireyler bazen gerçekleşmesi mümkün olmayan amaçlara yönelmiş, bazen de verimsiz teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bu anlamda devlet fabrikalarının kuruluşu ve yönetiminde, zanaatkârın şirketleştirilmesi teşebbüslerinde ve iç gümrüklerde iktisadi ilkelere aykırı uygulamalar yapılmıştır. Acizliği ise Avrupa gibi merkantilist uygulamalar içinde üretimi artırma amacı peşinde olmakla birlikte bunun gereklerini; mali acizliği, uluslararası taahhütleri yüzünden yerli sanayiye himaye edememesi, toplumun eski zihniyetini değiştirmeyi göze alamayarak yasalarını ve teşkilatını ıslah edememesi ve dâhili asayiş sağlamaması yüzünden yerine getirememesidir. Bize göre Sarc (1999)'ın belirttiği sebepler Osmanlı yöneticilerinin de toplumun da iktisadi zihniyetlerinin ortodoks iktisadın kabul ettiği anlamda rasyonel olmadığı anlamına gelmektedir⁷⁴⁻⁷⁵.

Yukarıda Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyıl'da tarım dışı üretim faaliyetlerinde üç üretim organizasyonunun mevcut olduğunu ve bunlardan birinin loncalar olduğunu belirtmiştik. XIX. Yüzyıl'da, serbest ticaret anlaşmaları sonrasında Avrupa mallarının rekabetine dayanamayan Osmanlı loncalarının çözülüşü ve ülkenin çeşitli köşelerinde el tezgâhlarının sayısındaki azalışa bakılarak literatürde genel olarak kapitalizm öncesi üretim ilişkileri içinde bulunan Osmanlı ekonomisinin de çöktüğü belirtilerek lonca dışı (kırsaldaki ve evlerdeki) faaliyet biçimleri pek dikkate alınmamaktadır. Aynı malı birbirinden çok farklı verimlilik koşullarında üreten iki farklı üretim biçiminden geleneksel ya da kapitalizm öncesi olanın makine ve fabrika

⁷³ "...Siyasal tarihçiler Tanzimat'ın ilan edildiği 1839 yılından I. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 yılına kadarki süreyi Tanzimat dönemi olarak kabul ederler. Ekonomi açısından baktığımızda benzeri bir dönemleme ortaya çıkmaktadır..." (Pamuk, 1984: 133).

⁷⁴ Bunun yanında XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin Polanyi (2016)'nin belirttiği gibi bir piyasa yapıcı devlet olmadığı da söylenebilir.

⁷⁵ Daha önce Osmanlı yöneticilerinin iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesindeki iktisadi davranışlarının Weber (2012)'in özsel rasyonelliği anlamında rasyonel olduğunu belirtmiş ve bunu kısaca Osmanlı rasyonalitesi şeklinde kavramsallaştırmıştık.

kavramlarıyla özdeşleşen yeni üretim biçimi karşısında çözülmesi doğal bir sonuçtur. Burada önemli olan nokta temelde el tezgâhlarına dayalı küçük üreticiliğin bazı alanlarda çökerken bazı alanlarda çeşitli direniş-değişim süreçleri ile varlığını sürdürmesi ve hatta halıcılık, ipekçilik gibi alanlarda belirli bir ilerlemenin dahi sağlanmış olmasıdır. Dahası yüzyılın sonlarına doğru özel girişim kentlerde atölye-fabrika türü tesisler kurmaya da başlamıştır. Bu bilinen genel kalıplara rağmen batı mallarının rekabeti karşısında el tezgâhları sayısındaki azalış oranını ya da kent ve ülke ekonomisi içinde küçük üreticiliğin göreceli payını ortaya koyan istatistik bilgileri bulunmadığından en azından Anadolu'da Osmanlı ekonomisinin çöküp çökmediği konusunda ifadelerde bulunulurken ihtiyatlı olunması gerekmektedir (Baskıcı, 2005: 163).

Baskıcı (2005: 163-4), XIX. Yüzyıl'da Osmanlı ekonomisinin çöktüğü görüşünün Avrupa ve Amerika'nın fabrikalara dayanan sanayi tarihi ile paralellik kuran Avrupa merkezli bir bakış açısı olduğunu belirtmektedir⁷⁶. Buna göre XIX. Yüzyıl'da çok az sayıda fabrika bulunan Osmanlı Devleti ile Sanayi Devrimi sonrasında yaşamakta olan Avrupa'yı karşılaştırmak ya da paralellik kurmaya çalışmak Osmanlı ülkesindeki diğer üretim organizasyonlarını ve bunların direniş-değişim-yenilik çabalarını görmeyi engellemektedir. Oysaki XX. Yüzyıl başlarında Anadolu'da önemli miktarlarda el tezgâhının faaliyette, putting out tarzı üretimin önemli ve özel sektörcü kurulmuş çeşitli ithal ikameci atölye-imalatlarının mevcut olduğu yani küçük üretimin yalnızca lonca tarzında sürmediği bilinmektedir. Dolayısıyla XIX. Yüzyıl'da Osmanlı ekonomik faaliyetleri Avrupa'nın sanayi tarihine paralellik göstermeksizin fabrikalar ve kitle üretimi ile değil küçük üreticilik ile devam etmiş görünmektedir.

Ayrıca Osmanlı zanaatlarının ya da ekonomisinin çöktüğünü kanıtlamak için kullanılan el tezgâhı sayılarındaki azalışa ilişkin bilgiler, aynı merkez için dahi, dönem karşılaştırması yapılmaksızın anlamlı olmadığı gibi dönem karşılaştırması da her zaman işe yaramamaktadır. Diğer taraftan Osmanlı ekonomisine ilişkin milli gelir

⁷⁶ Toplumların iktisadi gelişimlerinde belli üretim tarzı aşamalardan geçtikleri tartışmalı bir konudur. Öne çıkmış bir tartışma için bk. Dobb (1992).

tahminlerinin mevcut olmayışı da yerli üretimin ve el tezgâhlarının ülke ekonomisindeki ya da bulunduğu kent ekonomisindeki büyüklüğünün bilinmemesine yol açmaktadır. Bu nedenle yerli üretim lehine ya da aleyhine görüşler ileri sürülürken dikkatli olunmalıdır. El tezgâhlarının sayısı azalmakla birlikte I. Dünya Savaşı arifesinde Anadolu'da hâlâ önemli sayıda işleyen tezgâhın bulunduğu -hemen her ailenin bir el tezgâhına sahip olduğu- belirtilmektedir. Bununla birlikte üretim faaliyetleri tamamen sona ermemiş, yaşama ve hatta bazı alanlarda gelişme şansı bulmuş olsa da Osmanlı ekonomisi uluslararası bakımdan 1914'te, 1800'e göre daha önemsiz hale gelmiştir ve Osmanlı ekonomisi XIX. Yüzyıl'da büyüme göstermiş olmakla birlikte dünya ekonomisi içindeki yeri giderek küçülmüştür (1910'da %1'den daha azdır) (Baskıcı, 2005: 165).

Bir dizi faktöre bağlı olarak XIX. Yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde yerli üretim ve bu arada zanaatlar yaşamaya devam etmiştir. Bu faktörler arasında ilk önce yerel beğeniler ve alışkanlıkların sürdürülmesi gelmektedir. Yüzyıl boyunca Osmanlı toplumunda geleneksel giysiler yaygın bir alışkanlık olarak kalmıştır. Batı tarzı giysiler önce kentlerdeki varlıklı kesim arasında başlayarak rağbet görmüş ve taşraya yavaş yavaş nüfuz etmiştir. Avrupalı üreticiler yerel kalıplara ve beğenilere göre de üretim yapmalarına rağmen çok sayıda yerel dokuma cinsini makineyle üretimde taklit edememişlerdir. Ayrıca Avrupalılar'ın yerel beğenileri taklit etmesi gibi, bu süreçte tersine mühendislik de gerçekleşmiştir. Yüzyıl boyunca özellikle kaba kumaş cinslerinde yerli taklitler daha ucuz oldukları için Avrupa menşeli orijinalleri ile kolayca rekabet edilebilmiştir. Yerli üreticiler, daha ucuz ve daha kaliteli olan ithal iplikleri kullanarak üretimlerini sürdürmüşlerdir. İngiltere'nin Anadolu ve Suriye'ye iplik ihracatının 1831-1850 döneminde 1.700.000 libreden 6.350.000 libreye yükselişi bu durumu göstermektedir. Böylece yerli üretim düşük fiyatlar ve bunun arkasında da düşük ücretler aracılığıyla önemli bir rekabet avantajı sağlamıştır⁷⁷. İkinci faktör halkın satınalma gücünün düşük ve belirli ithal mallar için

⁷⁷ Quataert (2011: 305 vd.), XIX. Yüzyıl boyunca düşük ücretlerin Osmanlı imalatının ayakta kalmasını sağladığını ve gerçek ücretlerin çoğunlukla gerilediğini belirtmektedir. Vatter (2011: 70-1) benzer şekilde Şam'ın ünlü ipek-pamuk karışımı kumaşı alayanın 1830'ların ortalarından 1862'ye kadar olan dönemde parça

yetersiz oluşudur. Üçüncü faktör Osmanlı üreticilerinin çeşitli uyum sağlama ve maliyet düşürme yöntemleri uygulamaları olmuştur. Bunlardan en önemlisi el ile eğrilene göre daha ucuz olan ithal iplik kullanılarak el tezgâhlarında üretime devam edilmesidir. İthal ipliklerin ucuzluğu ve düşük ücretlerin yardımıyla yüzyıl boyunca özellikle kaba kumaş ve mamullerde rekabet edebilmişlerdir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, ithal iplik kullanımının yaygınlaşmasının el ile iplik eğiriciliğini tamamen ortadan kaldırmaması ve 1900'lerin başında ülkede kullanılan toplam pamuk ipliğinin dörtte birini yerli eğiricilerin sağlamasıdır. Diğer maliyet düşürücü yöntem sentetik boya maddelerinin kullanımı olmuştur. Bu maddelerin ithaliyle Osmanlı üreticileri pahalı yerli doğal boya maddelerinin alımında Avrupalı alıcılar ile rekabet etmekten kurtulmuştur. Sentetik boyalar özellikle yüzyılın ikinci yarısında halıcılık sektörünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Dördüncü faktör dış ticaret hadlerinin etkisi olmuştur. 1820-1850 döneminde İngiltere'nin ihraç ettiği pamuklu kumaşın fiyatlarındaki düşüş Osmanlı dış ticaret hadlerini iyileştirmiş ve mamul malların (pamukluların) tarım mallarını satın alma gücünün düşmesi yurtiçinde el tezgâhlarına dayalı geleneksel üretime önemli bir darbe vurmuştur. Mamul malları satınalma güçlerinin yükselmesi anlamında refahı artan tarımsal üreticiler ise ucuzlukları ile piyasayı istila eden ve daha kaliteli olan Avrupa mamullerine yönelmiştir. Geleneksel üretim hazırlıksız yakalandığı bir rekabet ortamında önemli üretim ve istihdam kayıplarına uğramış ve çeşitli değişimler göstermiştir. Sanayileşmiş ülkelerde 1873-1896 depresyonu ise tersi bir sürece yol açarak Osmanlı ihraç ürünlerine olan talebi düşürmüştü ve bunun sonucunda 1880'ler ve 1890'larda dış ticaret hadleri Osmanlı Devleti aleyhine dönmüştür. Bu da Osmanlı üreticilerinin ithal mamul üreticileriyle rekabet imkânını yükseltmiş ve hayatta kalma imkânı sağlamıştır; eğer mamul malların tarım mallarını satınalma gücü yüzyıl içinde aralıksız olarak düşseydi yerli üretimin gerçekten çöktüğünden bahsedilebilirdi. 1896-1914 döneminde ise ticaret hadleri yine Osmanlı tarım ürünleri lehine

başı fiyatının 80 kuruşta sabit kaldığını, bunun kalfa ücretlerinin dondurulması suretiyle gerçekleştirildiğini belirtmektedir -alaya parça başı dokuma ücreti 1836'da 8-10 kuruş iken 1850'ye gelindiğinde 6-10 kuruşa düşmüş ve 1860'ların sonuna kadar yükselmemiştir.

dönmüştür fakat bu kez durum 1830'lar ve 1840'larda olduğundan farklı olmuştur: Yerli üretim çeşitli değişme-direnme süreçleri geçirdiğinden bu kez rekabete daha hazır hale gelmiştir; 1880'lerden itibaren tekstil sektöründe loncalar ve el tezgâhları dışında atölye-imalathane ve (sınırlı sayıda) fabrika türü üretim biçimleri ortaya çıkmıştır. Nüfusun genel alım gücü düşüklüğü de ilave bir yardımcı faktör olduğundan tarım ürünleri fiyatlarının yükselmesi yerli dokuma sektöründe bu dönemde köylü müşteri kitlesinin korunmasına –belki de genişletilmesine- imkân sağlamıştır. Başka bir faktör yüzyıl boyunca Anadolu'da doğal artışın yanında göçler ve vebanın ani şekilde ortadan kalkışıyla gerçekleşen nüfus artışının yarattığı piyasa genişlemesidir⁷⁸. Son olarak Anadolu'nun önemli limanları ve demiryollarının uzağındaki iç bölgelerde ulaşım imkânlarının yetersizliğinin küçük üretimin uzun süre yaşamaya-direnmeye devam etmesinde hem ithal malları arzının sınırlandırılması hem de dışa açılmayı geciktirerek yerel beğeniler-geleneklerin devamını sağlamak yoluyla etkili olduğu düşünülebilir⁷⁹ (Baskıcı, 2005: 171-6).

Yukarıda anlatılanlardan şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Osmanlı Devletinde XIX. Yüzyıl boyunca piyasaya eklemlenen sektörler/alt sektörler (halıcılık gibi) varlıklarını sürdürebilmiştir. Dolayısıyla bu sektörler/alt sektörlerde iktisadi zihniyet değişmiştir. Söz konusu değişiklik beraberinde piyasa araçlarının (ithal iplik ve sentetik boyaların kullanımı gibi) benimsenmesini de beraberinde getirmiştir. İşte bu noktada devlet aygıtının piyasayı destekleyici bazı önlemler (gümrükleri artırmak, vergi oranlarını düşürmek gibi) alması yönünde Osmanlı yöneticilerinin zihniyetinin değişmesi önem taşımakla birlikte bu değişim gerçekleşmemiştir.

Nitekim Owen (1981)'in da belirttiği üzere Osmanlı yönetiminin XIX. Yüzyıl boyunca birinci önceliği devletin devamı için ordusunu güçlü kılmaya çalışmak olmuştur. Bunun için gerekli finansman ise dış borçlanmayla sağlanmıştır.

Osmanlı borçları, devletin iflasına dek varacak bir sürecin yaşanmasına yol açmıştır. Aşağıda açıklanacak olan bu süreçte, ipekten alınan vergilerin yönetimi de dâhil bazı

⁷⁸ XVIII. ve XIX. Yüzyıllar'da Osmanlı Devleti'nde veba için bk. Panzac (2011).

⁷⁹ Nitekim literatür de bu yöndedir. Ayrıntılar için bk. Issawi (1980) ve Owen (1981).

bütçe gelirleri, borçların yönetimi için kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır.

Osmanlı borçları 1865 yılına kadar normal bir düzeyde seyretmiştir. 1854-1865 döneminde toplam 40.470.000 lira borç alınmıştır. 1865-1874 döneminde Osmanlı borçları, 1854-1865 dönemine göre yaklaşık %439 oranında artmıştır. Bu artışın sebebi gittikçe artan bütçe açıklarını kapatmak ve eski borçların faiz ve taksitlerini ödemek için yeni borçlanmaya gidilmesidir. İlk olarak 1865 yılı Ocak ayında ödenmesi gereken 2,5 milyon liralı tutarındaki borç taksiti için ağır şartlarda borçlanılmıştır. Sonrasında 6 Ekim 1875 tarihinde yayımlanan kararname ile devletin iflasının resmen ilan edilmesi noktasına gelinmiştir. Bu kararnameyle iç ve dış borçların taksit ve faizlerinin yarısının ilk beş yıl içinde, diğer yarısının ise on yıl içinde %5 faizli tahvillerle ödenmesi kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte Bosna-Hersek isyanını müteakip Sırbistan ile yapılan savaş iç ve dış borç ödemelerinin durdurulmasına sebep olmuştur. 1876 yılı Nisan ayında bütün borç ödemeleri durdurulmuş ve beş yıl süreyle hiçbir ödeme yapılmamıştır. Bu durum 20 Aralık 1881 tarihinde Muharrem Kararnamesi'nin yayımlanmasına kadar devam etmiştir. Bu kararnameyle Osmanlı borçlarını yönetecek Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuş ve borçlar tamamen ödeninceye kadar bazı bütçe gelirleri bu idareye tahsis edilmiştir⁸⁰. Bunlar arasında İstanbul, Edirne, Bursa, İzmir ve Samsun bölgelerinin ipek öşrü de yer almıştır⁸¹ (Önsoy, 1999: 100, 106-9, 153, 158, 160).

Düyun-u Umumiye İdaresi kendi gelirlerini artırmak doğrultusunda, Osmanlı yönetimiyle birlikte bu sektördeki hem çıktı düzeyini artıracak hem de kaliteyi

⁸⁰ Düyun-u Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti yapılanması içinde fakat ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olmuştur. Bu kapsamda Düyun-u Umumiye İdaresi'nin bütçesi Osmanlı Devleti bütçesinin bir parçası sayılmakla birlikte ayrı bir bütçesi olmuştur. Bunun yanında yönetimi kendisine bırakılmış gelirlerin yabancıların çoğunluk oyuna sahip olduğu bir yönetim kurulu tarafından kullanılması yönüyle “devlet içinde ayrı devlet” olarak nitelendirilmiştir. Nitekim Osmanlı yönetiminin Düyun-u Umumiye İdaresi'ne terk edilen gelirleri kontrol hakkı bulunmasına rağmen Düyun-u Umumiye İdaresi'nin uygulamalarına doğrudan müdahale hakkına veya yaptırım gücüne sahip olmadığı gibi Düyun-u Umumiye İdaresi personeli devlet memuru sayılmasına rağmen Osmanlı yönetiminin bunlar üzerinde hiçbir tasarruf hakkı bulunmamıştır (Gürsoy, 1984; Önsoy, 1999).

⁸¹ Quataert (2008: 205) bunlar arasına 1888 yılında Tokat, Kavala, Yenice, Eskice, Dedeğaç, Saruhan, Yeniköy, Kartal, Gebze ve Darıca yörelerinin ipek öşrünün eklendiğini ve böylece 1888 yılı itibarıyla Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı ülkesindeki neredeyse tüm ipek öşrünü toplar hale geldiğini belirtmektedir.

yükseltecek bir program hazırlamıştır. Bu amaçla, özellikle Bursa yöresinde olmak üzere üretici olacıklara ücretsiz olarak dut fidanları dağıtılmış, Düyun-u Umumiye İdaresi kurtçuk yetiştirilmesinde uygulanan yöntemler ve yumurta ve koza satışları üzerinde sıkı kontroller uygulamıştır. Bunun yanında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin alıcı tekeli olması ve kredi sağlaması ipek üretiminin yabancı acenteler tarafından sıkı denetimini de sağlamıştır ki bu sayede ürün istenilen kalitede elde edilmiştir. Böylece üretim de ürünün kalitesi de artmıştır -üretimdeki artışın seyri aşağıda Tablo -3'de görülmektedir. Bunun yanında hem yerel talep hem de ihracat için daha fazla ham madde sağlanmıştır (Owen, 1981: 205).

Owen (1981), XIX. Yüzyıl Orta Doğu'sunun iktisadi dönüşümü için basit bir genelleştirme yapmanın yanıltıcı olacağını belirtmektedir. Bölgenin çok yerinde köylü üreticinin üretim araçlarına sahip olması basit gerçeği, bünyesinde farklı tipte kırsal ilişkiler yığını ve farklı tipte tarımsal işletmelerin gelişimini barındırmaktadır. Köylülerin çoğunluğu, tüccar ya da toprak sahibinin müdahalesi olmaksızın istediği ürünü yetiştirme özgürlüğüne sahip olmuştur. Bununla birlikte pratikte daha kazançlı olacak ürünlerin çoğunun üretiminin genişletilmesi imkânı sıkı bir şekilde tohuma, işletme sermayesine ve krediye erişime bağlıdır ki bunları sadece toprak sahibi ya da tüccar gibi kimseler sağlayabilir. Dolayısıyla XIX. Yüzyıl Orta Doğu'sunun tarımsal tarihi zorunlu olarak belli alanlardaki belli ürünlerin üretimine dair düzenlemelerin tarihidir (Owen, 1981: 289-90). Bu anlamda ipek üretimindeki tüm vergilerin Düyun-u Umumiye İdaresi'ne geçtikten sonraki dönemde Osmanlı ülkesinde Bursa ipek üretimi ekonomik anlamda gelişme göstermiştir. Biz, çalışmamızda herhangi bir kaynakta XIX. Yüzyıl Bursa'sında üreticiye kredi desteği sağlandığı bilgisine rastlamamış olsak da bu yüzyılda Owen (1981)'ın saydığı tüm kolaylıkların ipek üretimindeki tüm vergilerin Düyun-u Umumiye İdaresi'ne geçtikten sonraki dönemde Bursa ipek üretiminde görüldüğü söylenilebilir. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kendi gelirlerini artırmak doğrultusunda faaliyetlerde bulunduğu gerçeği karşısında, Owen (1981)'ın anlattıklarından fiskalizm prensibine varıyoruz. Şöyle ki Osmanlı iktisadi

zihniyet ilkelerinden biri olan fiskalizm, Düyun-u Umumiye İdaresi için öncelikli ilke olmuştur⁸².

Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyıl'da tarım dışı üretim faaliyetlerinden ikincisi devlet eliyle kurulan tesisler olmuştur. Bunlar devlet mülkiyetinde ve esas olarak ordunun, donanmanın ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere XVIII. Yüzyıl sonu ve XIX. Yüzyıl başlarında III. Selim zamanında Sanayi Devrimi öncesi teknolojiye sahip bir şekilde kurulurken 1820'lerde başlayıp 1830'lar ve 1840'larda yoğunlaşan bir şekilde ise Avrupa'dan en son teknolojiye sahip makineler ithal edilerek kurulmuştur. Bunların en önemli kuruluş amacı özellikle askeri ihtiyaçların yurtiçi üretimle karşılanarak tasarruf sağlanması olmuştur. Ayrıca kârlı birer işletme haline gelerek devlete gelir sağlanması da beklenmiştir. Dönemin ticaret anlaşmaları nedeniyle gümrük vergileri yükseltilerek yerli üretimi koruma imkânı olmamıştır. Bu nedenle bu tesisler başka yollarla desteklenmiştir: Ürettiklerini öncelikle devlet satın almıştır, kullandıkları makine, araç ve ham maddeler tüm gümrük ve vergilerden muaf tutulmuştur ve ürünlerini piyasada sattıklarında vergiye tabi olmamışlardır. Çalıştırmak, faaliyeti yönetmek ve yerli işgücünü eğitmek üzere Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler ve hatta işçiler getirtilmiştir. İşçiler çeşitli devlet nişanlarıyla taltif ve teşvik edilirken yerli işçiler bazen askerlikten muaf tutulmuştur. Bununla birlikte bu sanayileşme hamlesi başarılı olamamıştır. Devlet yönetimine ve kaynaklarına dayanan bu tesisler ürettiklerini devlet satın aldığı ve böylece ithal malların rekabetinden bir ölçüde korundukları halde işletilememiştir. Daha 1840'lar bitmeden devlet eliyle kurulan ve bir kısmı yabancı olmak üzere 5.000 dolayında işçi çalıştıran 160 kadar tesisin çoğu kapanmış, sadece doğrudan Teçhizat-ı Askeriye Nezareti idaresindekiler ayakta kalmıştır. Başarısızlığın sebepleri çok açık olmasa da teknisyenlerin yüksek ücretleri, yerlilerin dışında ithal ham maddelere duyulan ihtiyaç, yetersiz gümrükler yüzünden yerli üretimin korunamaması, tesislerin

⁸² Bunun yanında Polanyi (2016)'nin "devlet eliyle piyasa yaratılması" olgusunun burada açıklayıcı olduğu söylenilebilir. Şöyle ki Düyun-u Umumiye İdaresi, Avrupa piyasalarına yönelik olmak üzere Bursa ipek sektöründe müdahalede bulunmuştur.

zararına çalıştırılması, tesis yönetimlerindeki yolsuzluklar ve teknik anlamda bilgisizlik gibi bir dizi faktör belirtilebilir.

Yaşanan başarısızlıklar üzerine 1860'lardan itibaren bazı yeni projelere girişilmiştir. Bu kapsamda 1864'de bir Islah-ı Sanayi Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, Avrupa fabrika üretimi karşısında el emeğine dayalı yerli üretimin yaşamasına imkân olmadığı kanaatine vararak ülkede büyük sanayi oluşturulması yoluna gidilmesi gereği üzerinde durmuş ve bazı tekliflerde bulunmuştur. Komisyonun ürünleri kalite ve fiyat bakımından standartlara bağlaması, %5 olan gümrük vergi oranlarını yükseltmesi, sergiler açarak yerli malları halka tanıtmak suretiyle sanayiye teşvik etmesi, zanaatkâra şirketler kurdurarak sanayiye geliştirmesi ve sanayi mektepleri açması öngörülmüş ancak bu çabalar birer iyi niyet teşebbüsü olarak kalarak başarılı olamamıştır⁸³. Batı tipi büyük ölçekli, inorganik enerji kullanan fabrikalar kurmaktan çok çökmeye yüz tutmuş zanaatkârlar arasında dayanışma sağlanması amaçlanmıştır. Komisyon 1873'de dağılmıştır. II. Abdülhamid devrinde, 1889'da hazırlanan bir Islah-ı Sanayi Raporu'yla da küçük üretimin teşvik edilmesi istenilmiştir ki bu da ciddi bir sanayi programı özelliği taşımamıştır. Tarımsal bir fazla üretemeyen ve kırsal alanda önemli değişimler geçiremeyen bir ülkede fabrika üretimine geçecek şartlar da oluşmamış ve dolayısıyla küçük üretim (zanaatkârlık) gözden çıkarılamamıştır. Islah-ı Sanayi Komisyonu devlet eliyle sanayi tesisi kurmaya yönelik son girişim olarak görünmekte olup bundan sonra devlet dikkatini fabrika kurmaktan çok girişimcileri teşvik etmeye çevirmiştir (Baskıcı, 2005: 184-8). Bu anlatılanlardan XIX. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin öne çıkan ve tutarlı bir sanayi politikasının olmadığı anlaşılmaktadır⁸⁴.

⁸³ Komisyonun yapılmasını öngördüğü zanaatkâra şirketler kurdurulması kapsamında kurulabilen 7 zanaatkâr şirketine 12 yıllık imtiyaz ve bazı vergi bağışlıkları verilmiştir. Bununla birlikte bunlar kısa bir süre sonra iflas etmiştir. Ciddi bir üretim ve pazarlama yaptıklarından söz etmek mümkün değildir. Ciddi bir sanayileşme hamlesinde ortadan kalkması gereken zanaatkârla, sanayileşme gerçekleştirilmek istenilmiştir. Bu tür bir sanayileşme zihniyetinin Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar değişmediği belirtilmektedir (Ortaylı, 2015: 237).

⁸⁴ Bununla birlikte Damalıbağ (2015) tersini iddia etmektedir. Buna göre; 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması gereği Osmanlı yönetimi, gümrük vergisi oranlarını tek başına belirleme hakkından vazgeçmiştir. İzleyen süreçte, üreticisini Avrupa rekabetine karşı gümrük politikalarıyla koruma imkânına sahip olamamıştır. Yeni politika araçları arayışı içinde Osmanlı yönetimi rekabeti üç aşamada ele almıştır. Öncelikle zanaat boyutunda kalan mevcut üreticilerin korunması hedeflenmiştir. Bu kapsamda yeni tesis kurulması durumunda

Her ne kadar Islah-ı Sanayi Komisyonu deneyiminden sonra devletin dikkatini fabrika kurmaktan çok girişimcileri teşvik etmeye çevirdiği belirtilse de, daha önce bahsettiğimiz yerli üretimi koruyucu yolda halkın alım gücünün düşüklüğü, yerel beğenilerin devamı gibi faktörlere korumacı bir devlet politikası eşlik etmemiştir. Osmanlı yönetiminin XIX. Yüzyıl boyunca ve XX. Yüzyıl başlarında dış ticaret vergilerini yükseltme çabaları bu kapsamda değerlendirilmelidir.

1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması gereği Osmanlı Devleti bağımsız bir gümrük politikası izleyemezken Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha düşük düzeylere indirmek için Osmanlı Devleti'nin güç duruma düşeceği mali ve siyasi konjonktürleri beklemiştir. 1860-61'de oluşan böyle bir konjonktürde Osmanlı yönetimi, ihracattan alınan ad valorem vergileri 1838 düzeyi olan %12'den her yıl 1 puan olmak üzere kademeli olarak %1'e indirmeyi kabul etmiştir. İthalat vergilerinin ise, Osmanlı Devleti'nin bu kaynaktan yeterince gelir elde edemediği şikâyetleri üzerine, 1838 düzeyi olan %5'den küçük bir artışla 1861'de %8'e çıkarılması Avrupa devletlerince kabul edilmiştir. Daha sonraları müzakerelerle bu oran 1905'te %11'e ve 1908'de %15'e çıkarılmıştır. İhracattan alınan vergiler de 1907'de %11'e çıkarılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı yönetiminin söz konusu vergi oranlarını yükseltme çabasındaki asıl amacının yerli üretimi korumak değil sıkışan hazineye gelir sağlamak olduğu unutulmamalıdır çünkü %10'lar düzeylerindeki düşük

mevcut zanaatın durumu dikkate alınarak sınırlamalar getirildiği gibi tekelleşmenin önüne geçilmeye çalışılmıştır. İkinci olarak üretim sürecinin çeşitli aşamalarında neler yapılabileceği araştırılmıştır. Zayıflayan eski üretimin tekrardan nasıl canlandırılacağı, ham madde için üretim yapanların desteklenmesi ve sanayinin yakıt ihtiyacının yerli üretimden sağlanması bu alandaki düzenlemelerin başlıkları olmuştur. Üçüncü olarak yerli girişimcilerin kurduğu fabrikalar Avrupa rekabetine karşı desteklenmiştir. Bu kapsamda girişimcilere maliyetlerini azaltmak için vergi muafiyetleri tanınmış ve piyasada tutunabilmeleri için talep desteği sağlanmıştır (Damlıbağ, 2015: 87). Damlıbağ (2015)'in ifadelerini "XIX. Yüzyıl'da Osmanlı Devleti'nin bir sanayi politikası olduğu"na dair kanıt kabul etmek mümkün görünmemektedir. Ayrıca Damlıbağ (2015)'in kabul ettiği "yerli girişimcilerin kurduğu fabrikaların Avrupa rekabetine karşı desteklenmesi" şeklindeki politikayla ilgili olarak Ökçün (1972) özel sektör girişimlerine verilen bu tür teşviklerin genel bir yerli üretim politikası oluşturmayıp dağınık tedbirler olarak kaldığını belirtmektedir. Burada Lewis (2011b: 387)'den şu alıntı yerinde olacaktır: "Ortadoğu hükümdarlarının ekonomik alandaki doğrudan katkıları çok azdır. Bazı ülkelerde, özellikle Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, hükümetler Batı'nın güç ve servet anahtarı olarak gördükleri hızlı ve zorunlu sanayileşme yoluyla devlet denetiminde ekonomik kalkınma planları uygulamayı denemişlerdir. Bu planlar, XIX. yy'ın ilk yarısında çok büyük oranda ortaya konmuş ama sürekli etkili olmamıştır. XIX. yy'ın ikinci yarısında, hükümetler sulama tesisleri, ulaşım ve iletişim gibi 'toplumsal maliyet içeren sermaye' denilen alanlara önem vererek üretken ekonomik faaliyetleri özel teşebbüse bırakmışlardır. Bu yaklaşım, tarım dışında, girişimciliği yabancılara ve azınlıklara bırakmak anlamına gelmektedir."

gümrükler zanaatların çözülmesini engelleyemezdi ve zaten Osmanlı Devleti'nde yerli sanayiye korumak şeklinde bir iktisat politikası da güdülmemiştir. XIX. Yüzyıl öncesinde ordunun, sarayın ve kentlerin iaşesi için merkezi devlet loncalara ihtiyaç duymuştur ancak XIX. Yüzyıl'da ithalat hızla genişleyince loncalar iâşe konusunda önemlerini yitirmişler ve lonca üretiminin dış rekabete karşı korunması önemli bir öncelik oluşturmamıştır. XIX. Yüzyılın son çeyreğine kadar Sanayi Devrimi teknolojisini kullanarak yatırım yapma niyetinde olan bir sermaye sınıfından da söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle yerli üretimin korunması düşüncesi ancak yüzyılın sonlarında gündeme gelmeye başlamıştır. Böylece 1838'den 1914'e kadar Osmanlı Devleti bağımsız bir dış ticaret politikası izleyememiş ve yurtiçinde yeni tekniklere dayanan sanayi işletmeleri kurulmasında ya da kurulmasını teşvik etmekte büyük güçlüklerle karşılaşmıştır (Baskıcı, 2005: 188-9).

Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyıl'da tarım dışı üretim faaliyetlerinden üçüncüsü kentlerde çeşitli ölçeklerde ortaya çıkan atölye-fabrika tipi üretim olmuştur⁸⁵. XIX. Yüzyıl'da özellikle 1830'lar ve 1840'larda yoğunlaşan bir şekilde devlet eliyle Avrupa'dan en son teknolojiye sahip makineler ithal edilerek kurulan tesislerden sonra, 1880'lerden itibaren bu alanda özel sektör girişimleri ortaya çıkmıştır. 1880 öncesinde olduğu gibi genellikle yerli gayrimüslim ve yerleşik yabancı girişimciler

⁸⁵ Literatürde Osmanlı Devleti'nde mevcut her tür üretim tesisinin fabrika olarak nitelendirilmesi bu tesislerin sınıflandırılması konusunda belirsizliğe yol açmaktadır. Bu tesislerin atölye-imalathane olarak nitelendirilmesi daha isabetli olacaktır. Fabrikayı atölyeden ayırmak için en yaygın olarak inorganik enerji kullanılması, çalıştırılan işçi sayısının önceden belirlenmiş bir sayıdan fazla olması ve üretimde uzmanlaşmaya gidilmesi gibi ölçütler kullanılmakta olup ayrıca belirtilmedikçe bu ölçütler dikkate alınmaksızın herhangi bir tesis fabrika olarak nitelendirilmemelidir. 1913 ve 1915 yıllarına ait sanayi istatistiğinde "genellikle muharrik güç ile birlikte en az 10 ve muharrik güç olmaksızın 20 işçi çalıştıran sanayii müesseseleri" fabrika olarak kabul edilmiştir (Baskıcı, 2005: 190). Baskıcı (2005) bu ölçütleri dikkate alarak Osmanlı üretim tesislerini nitelemek için çalıştırılan işçi sayısı, makine ile üretim yapılıp-yapılmadığı ve kullanılan enerji kaynağı gibi ölçütler bilinmiyorsa fabrika yerine imalathane kavramını tercih etmektedir. Dalsar (1960) ise, buharlı mancınıkhaneyi fabrika olarak adlandırmaktadır. Tepme mancınığın beden gücüyle işleyen bir çark olduğunu biliyoruz. Buharlı mancınığı ise makine olarak niteleyebiliriz. Buradan hareketle Dalsar (1960)'ın buharlı mancınıkhaneyi fabrika olarak adlandırmasını isabetli kabul edebiliriz. Diğer yandan, Pamuk (1984: 103, 1 no.lu dipnot) zanaata dayalı üretim yapısının fabrika sistemi ile eşanlamlı kabul ettiği sanayiden farklı olduğunu ve "Osmanlı Sanayii" kavramını yalnızca 1880 sonrasındaki fabrikalar için kullandığını belirtmektedir. Bu çalışmada Baskıcı (2005)'nın belirttiği şekilde ortada belirsizlik olduğunda atölye, imalathane ya da üretim tesisi kavramları, ölçütler bilindiğinde ise fabrika kavramı kullanılmıştır. Ayrıca Pamuk (1984) gibi zanaata dayalı üretim yapısının, fabrika sistemi ile aynı anlamda kullandığımız sanayiden farklı olduğunu kabul etmekle birlikte Osmanlı Devleti'nde sanayi kavramı tartışılmamıştır.

tarafından kurulan bu tesislerde üretilen mallar sadece ulaştırma maliyetlerinin yüksek olduğu, ham maddelerin yerel kaynaklardan ucuza sağlanabildiği ve düşük ücretlerin avantaj oluşturduğu alanlarda ithal mallarla rekabet edebilmiştir. Bununla birlikte XIX. Yüzyıl için Osmanlı Devleti'nde özel üretim tesislerinin izinin sürülmesi bilgi eksikliğinden dolayı zordur. Haklarında en fazla bilgi sahibi olunanlar Bursa'daki ham ipek üretimi tesisleri, Batı Anadolu'daki halıcılık ve genel olarak değirmenciliktir. 1830'larda devletin kurduğu fes ve kumaş tesisleri dışındaki özel dokuma üretim tesislerine ilişkin bilgi bulunması, Bursa'da açılan ipek tesisleri hariç, güçtür. Bursa'da ipekli üretimi XIX. Yüzyıl'da yapısal bir değişiklik geçirmiştir. Makine üretimi İngiliz pamuk ipliği kullanımının yaygınlaşması, Tanzimat döneminde çıkartılan iradelerle giyimde pamuklu kumaşlara geçişin hız kazanması ve Uzakdoğu ipeğinin rekabeti gibi unsurlar ipekli kumaş üretimini ve ipekli kumaş tezgâhlarının sayısını yüzyıl içinde giderek azaltmıştır. Diğer taraftan Avrupa'nın ham ipeğe yüksek fiyatlar vermesiyle birlikte Bursa'da ham ipek üretimi kazançlı hale gelmiş ve Bursa ipekli dokumalarından ziyade ham ipek üretimi ile tanınır olmuştur. Bursa'da ham ipek üreten ilk fabrika 1838'de, buhar gücü ile çalışan ilk ham ipek fabrikası ise 1845'te açılmıştır. Bu tesisler buhar ya da su olmak üzere inorganik güç ve (makaracılar, sarıcılar, bükücüler gibi) uzmanlaşmış işçiler kullandığından fabrika niteliğine sahip olmuşlardır. Bununla birlikte üretim sürecinin sadece bir bölümü (çekme ve makaralama) makineleşmiştir. Yüzyılın sonunda Bursa ve çevresinde mancınıkhanelerin⁸⁶ sayısı 131'e ulaşmış olup bunların dörtte üçünün sahibi yerli Ermeni ve Rumlar olmuştur. Buharlı mancınıkların yanı sıra Bursa ipek üretiminde tepme mancınıklar da kullanılmaya devam etmiştir. Fransa'dan gelen ipek böceği hastalığının yayılması ve 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Uzakdoğu Asya'dan Avrupa'ya bol miktarda gelmeye başlayan ipekliler yüzünden fiyatların düşmesi Bursa ipek üretimini geriletmiştir. Böylece Bursa'da ham ipek üretimi miktarı 1870'ler ve 1880'lerde düşmüştür. Daha sonra özellikle Düyun-u Umumiye

⁸⁶ İpek ipliğinin çekilmesinde kullanılan makine mancınık ya da filatür olarak adlandırıldığından ipek fabrikalarına mancınıkhane ya da filatür denilmiştir. Mancınık önceleri ayakla itmek suretiyle güç verildiğinden tepme mancınık olarak adlandırılırken 1840'dan itibaren açılan fabrikalarda buharlı mancınıklar devreye girmiştir (Baskıcı, 2005: 194-5, dipnot 92).

İdaresi'nin çabaları ile yüzyılın sonlarına doğru ipekçilik yeniden canlanmıştır. Küçük ölçekte devam eden ipekli kumaş üreticiliğinde makineleşme ise 1908'de başlamıştır. Gaz motoru ile işletilen ilk tezgâh (jakar makinesi) bu tarihte Bursa'ya getirilmiş ve 1910'da çoğu Türk 12 dokumacı birleşerek Mensucat Türk AŞ adıyla bir şirket kurarak dokumacılıkta makineleşmeye öncülük etmiştir (Baskıcı, 2005: 189-90, 194-5).

Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıl'da belirgin bir iktisat politikası olmasa da yukarıda bahsedilen 1880'lerden itibaren özel sektör girişimlerine bazı teşvikler verilmiştir. Bu kapsamda ruhsat ve imtiyaz sözleşmeleri⁸⁷ yoluyla kurulacak tesislere bazı kolaylıklar sağlanmıştır (Baskıcı, 2005: 204). Bunlardan bazıları olarak imtiyaz sahibine tanınan üretimde veya satışta tekel hakkı, ücretsiz arazi tahsisi, fabrikaların kuruluşu için gerekli makine ve inşaat malzemesi ile ham madde ithalatında gümrük muafiyeti ve yerli ham maddeler için iç gümrüklerden muafiyet belirtilmektedir. Bununla birlikte imtiyaz sahibine bölgede faaliyette bulunan fabrikaların ve el tezgâhlarının kapatılmasını, yeni el tezgâhları açılmamasını, diğer bölgelerden aynı malın getirilmemesini ve aynı mahiyetteki Avrupa mallarının ithal edilmemesini isteme hakkı verilmemiştir. Böylece esasen verilen tekel hakkının içeriği sınırlı tutulmuştur. Bunun yanında el tezgâhları lehine görünen sınırlamanın imtiyaz sahibi için pek önemli olmadığı söylenebilir. Zira ileri teknolojiye çalışacak yeni tesisin, el tezgâhları karşısında rekabet üstünlüğü olacağı aşîkârdır. Başka bir deyişle imtiyaz sözleşmelerinde el tezgâhları lehine sınırlamalar koymak suretiyle onları himaye eder gibi görünen Osmanlı yönetimi, gerçekte bu el tezgâhlarını ileri teknolojiye çalışacak olan yeni tesisler karşısında ölüme terk etmiştir. Uygulamada öne çıkan durum ise imtiyaza konu olan malların Avrupa mallarının rekabetine karşı

⁸⁷ Ruhsat ile imtiyaz arasındaki en önemli fark, imtiyaz sözleşmelerinin daha ayrıntılı olmaları ve özellikle sözleşmede belirtilen faaliyet alanında, imtiyaz sahibine, belirli nitelikleri olan bir imtiyaz ya da tekel hakkı tanınmasıdır. Buna karşılık ruhsatlarda, böyle bir imtiyazdan ya da tekel hakkından ya hiç söz edilmez ya da söz konusu ruhsatın bir imtiyaz ya da tekel niteliğine sahip olmadığı açık bir şekilde belirtilmiştir. Özel girişime imtiyaz ya da ruhsat verilen bazı sektörler arasında tuğla ve kiremit (Trabzon-1898), şeker (İstanbul ve İzmir-1866, Karahisar-ı Sahib [Bursa]-1899), buz (İstanbul, Biga-1886, İzmir-1893), dokuma (İstanbul-1886, İzmir-1889, Adana-1889, Sivas-1896, Kastamonu-1900, İzmir-1901), taş ve toprak (İstanbul-1884, 1886, 1894, 1902), madeni eşya (İstanbul-1886), kimya (İstanbul-1889, 1896) ve lastik (İstanbul Osmanlı Kauçuk Fabrikası -1898) belirtilmektedir (Ökçün, 1972).

korunamaması olmuştur. Mevcut ticaret anlaşmalarına göre Avrupa malları ithalat vergisi ödendikten sonra Osmanlı ülkesinin her yerinde başka bir vergiye tabi olmaksızın serbest ticarete konu olabilirken 1838'de %5 ve 1861'de %8 olan ithalat vergisi yerli üretiminin korunması için yetersiz kalmıştır. Osmanlı yönetimi miktar kısıtlamaları ya da ithalatı yasaklama gibi yetkilere de sahip olmamıştır. Dolayısıyla bu teşvikler genel bir yerli üretim politikası oluşturmayıp dağınık tedbirler olarak kalmıştır⁸⁸ (Ökçün, 1972).

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında tarım dışı alanlarda Osmanlı üretim organizasyonlarının aynı anda dört farklı aşamada bulunduğu belirtilmektedir. İlki üretimin büyük bir çoğunluğunu teşkil eden küçük meta üretimi adı verilen zanaatkârlık aşamasıdır. Daha açık ifadeyle Osmanlı üreticileri sahip oldukları aletler ve el tezgâhları ile ve bizzat kendileri çalışmak suretiyle, genellikle yakın pazar için üretim yapmaktadırlar. Dokumacılık, halıcılık, dikiş işleri ve turşuculuk gibi alanlarda kendisini gösteren ev sanayinin de küçük meta üretimi aşamasında olduğu ve bu üreticilerin genellikle yanlarında işgücü çalıştırmadıkları belirtilmektedir (Ökçün, 1970: vi).

Küçük meta üretimine ilave olarak ticaret sermayesinin küçük üreticileri kendisine bağımlı hale getirdiği gözlemlenmiştir. Batı'da putting out sistemi adı verilen bu üretim biçiminin Osmanlı Devleti'nde belirli alanlarda oldukça yaygın olduğu ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti'nde uygulandığı şekliyle bu sistemde tüccar, müteahhite (contractor) ham maddeleri ve parça başına hesaplanan imalat ücretlerini vermekte, müteahhit ise karşılığında ham maddeleri kendi evlerinde çalışan işçilere teslim etmekte ve süreç tamamlandıktan sonra imal edilmiş malları toplayıp tüccara teslim etmektedir. Osmanlı Devleti'nde özellikle büyük kentlerde

⁸⁸ XIX. Yüzyıl boyunca yerli üretim politikası olmayışının yanında müsadere uygulaması devam etmiştir. Devlet hizmetinde bulunmuş kişilerin ölünce mallarına el konulması anlamında müsadere, Tanzimat'la birlikte kaldırılmıştır. Bununla birlikte müsadere yasağı uygulamada hemen sonuç doğurmamış ve uzun süre kurumsallaşamamıştır (Ay, 2001). Karataş (2006) ise müsaderenin ceza olarak uygulamadan kaldırılmasına rağmen gerek elde edilen haksız kazançlar ve gerek işlenen suçlara karşı emniyet tedbiri ve tazmin olarak uygulanmasına devam edildiğini belirterek XIX. Yüzyıl'da Tanzimat'ın ilanından sonrası döneme ilişkin birçok müsadere örneği vermektedir.

halı, ayakkabı, elbise, kravat, gömlek, şapka ve şemsiye imalatı gibi branşlarda parçabaşı işin (piecework) oldukça yaygın olduğu belirtilmektedir. Bu sistemin yaygınlığı I. Dünya Savaşı'ndan önce 6.045 erkek ve kadından oluşan bu tip işçilerin İstanbul'da greve gitmelerinde gözlemlenmiştir. Yine aynı dönemde İstanbul'da büyük firmalar hesabına çalışan 3.000 kadar ayakkabıcı ve çok sayıda mobilya dükkânı için çalışan marangozun bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıca ticari sermayenin üretim üzerinde hâkimiyet kurması olarak tanımlanabilecek bu sistemin, Anadolu'nun içlerine de -örneğin halıcılıkta- yayıldığı, yabancı bir şirket olan Doğu Halı Üreticileri Şirketi'nin Demirci, Akhisar, Sivrihisar, Niğde, Kula, Kütahya, Simav, Manisa, Gördes, Uşak, Denizli, Milas, Akşehir, Zile ve Isparta kentlerinde açılan acenteleri kanalıyla mahalli halı dokuyuculara halı imal ettirmesinden anlaşılmaktadır (Ökçün, 1970: vii; Issawi, 1980: 316).

Parçabaşı işten ayrı olarak, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ülkede bir fabrika sisteminin bulunduğu da görülmektedir. Örneğin, İstanbul'da elbise, iç giyim, kravat, gömlek, şapka ve şemsiye imalatında Karakaş, Selliyan, Anjel, Margarit ve Sigala gibi firmaların kendi dükkânlarına sahip oldukları, Orozdi Back firmasının kendi şemsiye atölyesinde yaklaşık 60 işçi çalıştırdığı, Sigala ile Hayim Yeşula'nın gömlek ve kravat fabrikalarında gömlekler, kravatlar ve pijamalar imal edildiği belirtilmektedir. İstatistiklere göre, 1917 yılı itibarıyla yakın zamanda İstanbul'da 50 işçi çalıştıran ayakkabı atölyeleri kurulmuş durumdadır. Aynı şekilde Doğu Halı Üreticileri Şirketi İzmir, Sivas, Burdur, Isparta, Haçin, Urfa, Maraş ve Kırkağaç kentlerinde kadın emeğini toplayıp halı imalathaneleri kurmuştur. Bu yerlerde şirket, işçilerine doğrudan iş yaptırmıştır. Böylece tarım dışı bazı üretim kollarında Osmanlı üretim biçiminin manüfaktür aşamasına geçtiği savunulmaktadır.

Son nokta olarak, tarım dışı sektörlerde Osmanlı üretiminin çok küçük kısmında motor gücü ve işçi kullanılarak üretim yapan fabrikalar bulunduğu belirtilmektedir (Ökçün, 1970: viii; Issawi, 1980: 316-7).

Söz konusu sanayileşme düzeyiyle ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli bir husus Osmanlı Ticaret ve Tarım Bakanlığına 1913 ve 1915 yıllarında İstanbul eyaletiyle

İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak kentlerini kapsayan bir sanayi sayımı yapıldığıdır. Bu sayımın sonuçları 1917 yılında yayımlanmıştır. Bu sayımın büyük Osmanlı ülkesinin çok küçük bir bölümünü kapsadığı gerçeğine rağmen Osmanlı sanayisine ilişkin genel bir fikir vermeye yeterlidir. Şöyle ki bu dönemde İstanbul ve İzmir Osmanlı sanayisinin toplandığı merkezlerdir. Sayım sonuçlarından, Adana ve Tarsus'taki 4 pamuk ipliği fabrikası ve genel olarak kentlerde bulunan un değirmenleri ve tabaklama fabrikalarından başka Anadolu'nun diğer yerlerinde herhangi bir önemli sanayi tesisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır⁸⁹ (Ökçün, 1970: v).

Osmanlı Devleti'ndeki 1913 ve 1915 yıllarını kapsayan sanayi sayımından Osmanlı sanayisinin genel niteliklerine ilişkin şu sonuçlara varılabilir: Öncelikle Osmanlı Devleti'nde temel sanayi (basic industry) kurulamamıştır. Nitekim sanayi sayımına göre ülkede fırınlar ve metalürji fabrikaları bulunmamaktadır. Bunun nedeni Osmanlı ekonomisinin gelişmiş Avrupa ekonomilerinin rekabeti karşısında ham madde ve gıda maddeleri ihraç edip imal edilmiş mallar ithal eder durumda olmasına bağlanabilir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde makine yapan sanayi (machine-making industry) de kurulamamıştır. Dahası Osmanlı sanayisinde kullanılan makineler çok büyük oranda yabancı ülkelere ithal edilmiştir. Bu alanda sadece İzmir'de 4 fabrika buharlı motorlar, içten yanmalı motorlar, un, sabun, yağ, havlu ve makarna yapımında kullanılan ekipmanlar üretmektedir. Bununla birlikte bu girişimlerin de daha çok montaj sanayi niteliğinde olduğu tahmin edilmektedir. İkinci olarak Osmanlı sanayi sadece yakın pazarlar için tüketim malları üretecek düzeydedir. Bunun açıklaması da yine Avrupa sanayilerinin rekabetine bağlanabilir. Böylece Osmanlı sanayi ancak söz konusu rekabetin pek yoğun olmadığı alanlarda gelişme göstermiş ve genellikle yakın pazarlar için tüketim malları üretmiştir. Nitekim sanayi sayımının yapıldığı kentlerde tüketime yönelmiş imalat sanayinin 1913'te %68,6'sını ve 1915'te %70,3'ünü gıda sanayi oluşturmaktadır. Bunun ardından

⁸⁹ “Sayım istatistik bakımından zayıf olduğundan, temin ettiği veriler pek faydalı değildir. Sayılan müesseselerin üçte biri defter tutmuyordu. 100 işçi istihdam eden bir fabrikanın sahibinin hesapları kurşun kalemle duvarda tuttuğu söylenir.” Quatert (2006: 1016).

1913'te %14,9 ve 1915'te %11,9 oranlarıyla dokuma sektörü gelmektedir. İkinci nitelik altında belirtilen başka bir nitelik sanayi için gerekli ham maddelerle aramalarının büyük çoğunluğunun ithal edildiğidir. Örneğin şekerlik ve tahin imalatı için gerekli şeker, sigara kağıdı imalatı ve matbaacılık için kağıt, içten yanmalı motorların yakıtı olarak benzin ve motorin ithal edilmiştir. Ülkede üretilen pamuğun %80'i ham olarak ihraç edilirken yurtdışında eğrilen iplikler dokuma sanayinde ve özellikle o tarihlerde hâlâ çok yaygın olan küçük sanayide kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde üretilen pamuğun ancak %18,6'sı ülkede iplik olarak işlenebilmektedir. Son nitelik ülkedeki maden ve tarımsal üretimin sağlıklı bir şekilde birbirine entegre edilemediğidir. Nitekim sanayi sayımına göre ülkede üretilen madenlerin tamamı ya da çok büyük miktarı ihraç edildiği gibi endüstriyel tarım ürünleri de genellikle işlenmeden ihraç edilmektedir. Daha önce bahsettiğimiz ham olarak ihraç edilip iplik halinde ithal edilen pamuktan başka yün ve küçük deri ihracatında da benzeri bir durum geçerli olduğu gibi yaprak tütün de işlenmeden ihraç edilmektedir.

Böylece sanayide kullanılan tarımsal ürünler ile madenler Osmanlı sanayisinin tamamlayıcı parçaları olarak üretime konu olmamışlardır. Tersinden bakıldığında Osmanlı tarımsal ürünleri ve madenlerinin Avrupa sanayilerinin bütünleyici parçaları olarak üretildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı ülkesi, bir yandan Avrupa sanayi mallarının pazarı olurken, diğer yandan ham madde üretimiyle Avrupa ekonomilerinin tamamlayıcı bir parçası haline gelmiştir. Bu süreçte Osmanlı ekonomisinin iç dinamiği parçalanmış ve bu sağlıklı bir entegre yapıya kavuşamamasına yol açmıştır. Daha çok toprak sahipleri ile ticaret sermayesi yararına işleyen bu süreç, ekonominin bütün kesimleriyle bir bütün halinde büyümesine ve bu arada yerli sanayinin gelişmesine engel olacağı açıktır (Ökçün, 1970: ix-xı, TÜİK, t.y.).

2.2. İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİNDE XIX. YÜZYIL'DA YAŞANAN DEĞİŞİMLER

Osmanlı Klasik Dönem ekonomisi XVIII. Yüzyıl'ın sonlarında, savunma savaşlarının ağırlaşan mali yükü altında kötüleşmeye başlamıştır. Problemlerin çözümü için yapılan girişimler –ki bu süreci daha önce belirttiğimiz üzere reform çağı olarak adlandırıyoruz- Klasik Dönem ekonomisini çeşitli yönlerden değişime zorladığı gibi bu tablonun gerisindeki zihniyetin klasik ilkelerini de değişime zorlamıştır⁹⁰. Osmanlı merkezi yönetiminin güçlendirilmesi olarak özetlenebilecek reform çağının ekonomik alanda değişmelere yol açan faaliyetlerinin başında, devlet gelir kaynaklarının artırılması girişimleri yer almaktadır. XVIII. Yüzyıl boyunca, çeşitli merkezkaç eğilimler içinde sayıları çoğalan aracılardan giderek büyüyen oranda el koydukları vergi gelirlerini hazineye intikal ettirme girişimi merkezileştirmeye paralel olarak yürütülen ilk faaliyet olmuştur. Bu kapsamda mali alanda esas olarak tımar ve zeametler hızlı bir şekilde mukataalaştırılmış⁹¹, malikaneleşme dondurulmuş ve ayanlar tarafından kontrol edilmekte olan kaynaklar merkeze transfer edilmiştir. Başarı elde edilmesi oldukça yavaş ve zorluklarla dolu bir seyir izleyen bu süreç XIX. Yüzyılın ilk 30-40 yılını kapsamıştır.

Bunların yanında, oldukça yoğun bir şekilde mevcut vergilerin arttırılmasına ve yeni vergiler konulmasına çalışılmıştır. Klasik Dönem'de oluşan ekonominin küçük ölçekli

⁹⁰ Genç (1991: 99) XVIII. Yüzyıl boyunca Osmanlı iktisadi zihniyetinin klasik ilkelerinde değişme olmadığını savunmaktadır: “Osmanlı sanayii 18. yüzyılda Batıdaki gelişmelere benzetilebilecek türden değişmelere sahne olmadı. Ancak yüzyıl boyunca ne donmuş bir mumya gibi hiçbir değişiklik göstermeden kaldı, ne de tek yönlü yeknesak bir değişme çizgisi izledi. Aksine, çeşitli faktörlerin etkisi altında zamana, bölgelere ve sektörler göre bazen genişleyen, bazen daralan, sonra yeniden canlanan, bazen de değişmeyen unsurları ile oldukça kompleks bir değişme tablosu çizdi. Bununla birlikte bu tabloda, modern ekonomik büyümeye götürecek, veya ilerde doğmasına yol verecek süreçlere ait eğilimlere pek rastlanmaz. Değişmeler o eşğin gerisinde, klasik Osmanlı iktisadi sisteminin imkân sınırları içinde kalır... Ancak bu değişmelere rağmen, Osmanlı devletinin genel olarak iktisadi hayata, ve özellikle endüstriye şekil veren anlayış ve düzenlemelerinin istinad ettiği ilkelerde herhangi bir değişme görülmez...”. Ermiş (2014) de dolaylı olarak XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı iktisadi zihniyetinde bu ilkelerin egemen olduğunu savunmakta ve XIX. Yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı iktisadi zihniyetinde bu ilkelerin unsurlarının bulunabileceğini kabul etmektedir.

⁹¹ 1831 yılında II. Mahmut'un merkezileştirme politikası çerçevesinde tüm tımarlar kanunen kaldırılarak miri arazi haline getirilmiştir (Lewis, 2011a: 127-9). Böylece tımar sistemi sona ermiştir.

birimlerin hâkim olduğu, birbirine açılma derecesi düşük, dar bölge pazarlarının yan yana dizildiği ve üretim faktörlerinin gelirleri üzerindeki kontrolün birikimden çok bölüşümcü mekanizmaları öne çıkardığı yapı özelliği içinde, yeni vergi kaynağı yaratmak için daha çok ilkel üretime yönelmek daha makul görünmüştür. Bununla birlikte getirilen ek vergilerin neredeyse tamamı ihracata ve bir bölümü de iç ticarete dönük olduğundan, oranları yükseltelen vergiler de bunlara ilişkin vergiler olmuştur. Yüzyılın ilk yarısı boyunca sürdürülen bu uygulamalarda klasik ilkelerden iâşe ve fiskalizmin henüz tüm canlılığı ile bir makasın iki kolu gibi işletildiği, gelenekçiliğin ise reform çağının başından itibaren hızlı bir şekilde aşındığı görülmektedir. Bu gelişme, ilkeler arasındaki mantığa uygun olarak ortaya çıkmıştır. Zira gelenekçiliğin temel fonksiyonu iâşe ve fiskalizme uygun olan dengeleri korumaktan ibarettir. Başka bir deyişle iâşe ve fiskalizm bazı değişiklikleri gerektirmiş ve bu hallerde değişimin önü açılmıştır. Gelenekçiliğin temel norm değerleri olan “örf-i belde” ve “teamül-i kadim”in iâşe ve fiskalizme uygun olmadığı yani bunlarla çatıştığı hallerde bunların değişmesi, merkezileştirmenin büyük ivme kazandığı bu dönemde normal kabul edilebilir. Klasik Dönem’de bu deyimlerin anlamı konusunda herhangi bir ihtilaf ve tereddüt söz konusu değilken, “kadim” olan nedir sorusuna XVII. Yüzyıl’ın sonlarına ait bir kanunnamede “kadim olan odur ki onun evvelini kimse hatırlamaz” yani herkesin bildiğidir cevabı verilmişken, 1859 tarihli bir vekiller heyeti raporunda “teamül-i kadim” kavramının içeriğinin belirsiz olduğu belirtilmiştir. Başka bir deyişle kimsenin bilmediği kadimden öncesi değil, bizatihi “kadim” olmuştur (Genç, 2012b: 93-4).

Böylece XVIII. Yüzyıl’ın sonlarında, savunma savaşlarının iâşe gereksinimi mali yükü ağırlaştırmış ve bu da fiskalizm gereği devlet gelir kaynaklarının artırılması girişimlerine yol açmıştır. Bunun için de kadimden gelen düzende değişiklikler yapılmıştır yani gelenekçilik ihmal edilmiştir. Daha önce belirttiğimiz üzere oldukça yavaş işleyen ve zorluklarla dolu bu süreç XIX. Yüzyıl’ın ilk 30-40 yılını kapsamıştır.

Gelenekçiliğin ihmal edilmesi ile reform çağının başlaması arasında Osmanlı iktisadi zihniyetinde değişiklik noktasında bir bağ bulunmaktadır. Osmanlı tarihçiliğinde “ıslahat” olarak adlandırılan ve geçmişe dayandırılan faaliyetlerle reform

çağındakiler arasındaki temel fark amaçlanan model bakımındandır. Geçmişteki ıslahat faaliyetlerinde amaç mükemmel olduğu düşünülen eski modeli canlandırmak iken, reform çağının modeli başından itibaren geçmişe ve eski modele dayanmamıştır. Böylece geçmişe dönme ve onu canlandırma düşüncesinin terkedilmesi ile birlikte gelenekçilik zihniyeti –meşruiyet temelini kaybettiğinden- terk edilmiştir. Bununla birlikte diğer ilkeler daha zor ve daha yavaş bir şekilde değişmiştir. Şöyle ki fiskalizm, devlete sürekli yeni gelir kaynağı bulunması arayışı içinde varlığını yeni ve daha geniş alanlara yayarak sürdürmüştür. İaşe ilkesi ise 1840'larda yavaş yavaş terkedilmeye başlamış ve ancak 1860'lardan itibaren silinmeye yüz tutmuştur.

Söz konusu değişimler ticaret anlaşmalarına karşı tutumlarda açık olarak görülmektedir. Bu kapsamda 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'nın fiskalizm ile birlikte güçlü bir iaşe ilkesi etkisi taşıdığı belirtilmektedir. Anlaşmada ithalat vergileri %5 gibi düşük bir oranda, müzakere sürecinde Osmanlı tarafının daha da yükseltmek için uğraştığı ihracat vergileri ise İngilizler'in karşı koymasıyla nispeten düşük saydıkları %12 oranında tutulmuştur. Bu durum ihracat konusunda iaşeciliğin Klasik Dönem'dekine göre daha da sertleşmesi olarak yorumlanabilir. Zira Klasik Dönem'de %3 olarak belirlenmiş ihracat vergileri fiskalizmin daha da zorlaşması sonucunda dört katına yükseltilmiştir. Diğer taraftan müzakerelerde, müzakerelerin yapıldığı 1830'larda Osmanlı Devleti'nde kurulmakta olan neredeyse tamamı devlete ait buharlı makine kullanan ilk üretim tesislerinin koruma altına alınmasına yönelik herhangi bir girişimde bulunulmadığı bilinmektedir. Dahası özel sektörün yapabilecek kapasitede olmadığı bilinen ve bu tesislerde ordu için üretilmesi düşünülen elbise, ayakkabı, fes, mühimmat ve benzerlerinin ithalatına hem arz istikrarı hem de yapılacak harcamaların büyüklüğü dikkate alınarak olumlu bakılmamıştır. Başka bir deyişle bu tesisler iaşe ve fiskalizm ilkeleri çerçevesinde kurulmuşlardır ve bu nedenle ürünlerine gümrük koruması sağlanması üzerinde düşünülmemiştir. Bu tesislerin sayıları da kapasiteleri de giderek artmıştır. Aynı dönemde özel teşebbüse de üretim tesisleri kurması yönünde çeşitli teşvikler ve

kolaylıklar getirilmiştir. Getirilen teşviklerden en önemlisi 7 ila 15 yıllık imtiyaz süresi tanımak olmuştur. Bunun yanında bazı idari kolaylıklar da sağlanmıştır ancak istisnai olarak tanınan 1-2 yıllık gümrük muafiyeti dışında devletin mali fedakârlığını içeren herhangi bir kolaylık düşünülmemiştir. Bu faaliyetler içinde mali fedakârlık olarak nitelenebilecek yegâne uygulama bu faaliyetlerin sona ermekte olduğu 1850 yılında sadece devlet işletmelerine tanınan gümrük muafiyeti olmuştur. İthalat vergilerinin yükseltilmesi şeklinde bir koruma düşüncesi gündeme gelmemiştir. Oldukça geniş kapsamlı görünen bu sanayileşme hamlesinin zihniyet boyutunda Klasik Dönem'in fiskalizm ve iâşe ilkelerinde henüz herhangi bir değişme olmadığı anlaşılmaktadır (Genç, 2012b: 95-6). Dolayısıyla zımni olarak XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısında, Klasik Dönem gelenekçilik ilkesinin de varlığını sürdürdüğü söylenebilir.

Bununla birlikte 1861 Anlaşması⁹²'yla değişimin yavaş yavaş başladığı görülmektedir. Anlaşmayla ithalat vergisi oranları %5'ten %8'e yükseltilirken ihracat vergisi oranları %12'den %8'e indirilmiştir. İhracat bakımından daha da önemlisi, ihracat vergisi oranının her yıl 1'er puan düşürülerek 1869'da %1'e çekilmesinin kabul edilmesidir. Bu durum iâşe ilkesinin artık terk edildiğinin ve ihracatın istenen bir faaliyet olarak idrak edilmeye başlandığının önemli bir göstergesidir. Bu noktaya en az çeyrek yüzyıllık bir dış ticaret açığı yaşandıktan sonra gelinebilmesini, iâşe ilkesinin Osmanlı zihniyetindeki derinliğinin bir ifadesi sayabiliriz. Diğer taraftan iâşe ilkesinin gıda ve zaruri ihtiyaç maddeleri bakımından şüphesiz tamamıyla terk edildiği söylenilemese de Klasik Dönem'de ve daha sonra XIX. Yüzyıl'ın ortalarına kadar her türlü mal için olan geçerliliği artık sona ermiştir. Fiskalizm ise aynı yıllarda varlığını sürdürmekle birlikte Klasik Dönem'deki katılığını kaybederek esnek bir hale gelmeye başlamıştır. Nitekim ihracat vergileri oranlarını düşürmekten doğan mali kayıpların, ithalat vergileri oranlarındaki artışla telafi edilmesi düşünülmüştür. İç

⁹² Anlaşma, 1861 yılında Fransa ile Osmanlı Devleti arasında 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'nı yenilemek üzere imzalanmıştır. Daha sonra Osmanlı Devleti 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'nı yenilemek üzere birçok devletle daha anlaşma yapmıştır: 1861'de İtalya, İngiltere ve Belçika'yla; 1862'de Rusya, İsveç, Ameri Birleşik Devletleri (ABD), Danimarka, İspanya, Prusya, Flemenk (Hollanda) ve Avusturya'yla; 1866'da Meksika'yla ve 1868'de Portekiz'le. Bunlar, Kanlıca Ticaret Anlaşmaları olarak adlandırılmıştır (Kütükoğlu, 2013; Tunçel ve Yıldırım, 2014).

pazarda fiyatların artmasına sonunda razı olunmaya başlandığını gösteren bu tutum, aynı zamanda iaşe ilkesinin artık terk edilmekte olduğunun başka bir ifadesidir. Bununla beraber modern korumacılıkla ilgili önemli bir değişme henüz gerçekleşmemiştir.

Devletin üretim tesisi kurma faaliyeti 1850'lerde son bulmuştur. Bu tarihlerden sonra devletin bu tür yatırımlarına pek rastlanmadığı gibi daha önce kurulmuş olanlar da 1855'ten sonra çoğu ithal mallar rekabetine dayanamadığı için kapanmıştır. Zanaatkâr da aynı rekabet karşısında 1840'lı yıllarda hızla güçsüzleşerek yardım talebiyle devlete başvurduğu zaman, devlet iaşe zihniyetiyle hareket ederek kendi kurduğu ve kurulmasını teşvik ettiği üretim tesislerine yaptığı gibi, onlara da gümrük himayesi sağlamayı hiçbir şekilde düşünmemiştir. Mali fedakârlık sayılabilecek vergi muafiyetlerine de pek olumlu bakılmamıştır. Bununla birlikte gelişmeler bu zihniyeti zorlamaktan geri durmamıştır. Zanaattaki gerileme 1860'lı yıllarda büyük boyutlara vardığı zaman, mali fedakârlık içeren koruma girişimleri de yavaş yavaş ve zorunlu olarak ortaya çıkmıştır. Zanaat üretiminde hızlı daralma hissedilir ölçüde sefaletle yol açınca görülmüştür ki bunları desteklemek üzere mali fedakârlığın daha önce esirgenmiş olması, uzun vadede hem daha büyük mali kayıplara sebep olmakta hem de mevcut sosyal yapıda tedavisi güç yaralar açmaktadır. Yapılacak bir mali fedakârlığın, neticede genişleyecek olan faaliyetten doğacak gelir artışı sayesinde uzun vadede fazlası ile telafi edileceği, bu acı tecrübeler ışığında açık bir şekilde görülmüştür. Gümrük vergilerinin bir himaye aracı olarak düşünülmesi bu tarihlerde başlamıştır. Zihniyet dönüşümünün sonucu olarak 1874'te iç gümrükler kaldırılmıştır. Yeni üretim tesisleri için ithal edilecek makine ve aletlerin ithalat vergisinden muaf tutulması da aynı yıllara rastlamaktadır. Farklılaştırılmış ithalat vergileri ile yerli imalatın koruma şemsiyesi altına alınması fikrine ulaşılması da 1880'li yıllarda gerçekleşmiştir. Böylece uzun tecrübelerden sonra XIX. Yüzyıl'ın sonlarına doğru gelinen bu noktada Osmanlı devlet adamlarının yüzyıllar boyunca iktisadi hayata bakışını yani iktisadi zihniyetini temellendiren referans çerçevesinin de artık kullanılmaz hale geldiği anlaşılmaktadır (Genç, 2012b: 96-7).

Osmanlı iktisadi zihniyetinin XIX. Yüzyıl'ın geneli itibarıyla tam olarak değiştiği söylenilemez. Dolayısıyla piyasa ilişkilerinin önü açılmamıştır. Bu durum ağırlıklı olarak bu dönemde sanayileşme sürecine giren Avrupa ülkelerinin emperyalist amaçlarından kaynaklanmıştır⁹³.

Bu bağlamda 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması, Avrupa ülkelerinin emperyalist amaçlarına hizmet etmiştir. Şöyle ki anlaşmayı izleyen süreçte Osmanlı Devleti Avrupa'ya hammadde ve gıda malları ihracatçısı ve bu ülkelerin makine üretimi mamul mallarının ithalatçısı durumuna gelmiştir. Bu dönüşüm yaşanırken daha önce açıkladığımız üzere Osmanlı yöneticileri öncelik olarak reform çağının gereklerine yoğunlaşarak yerli sanayiye oluşturmak ve geliştirmek gibi bir amaç gütmemişlerdir. Bu gelişmeler yüzyılın ikinci yarısında mali sıkıntılarla dış borç alınmasıyla birleşmiş ve sonrasında devletin iflasıyla piyasaya açıklığı bir çevre ekonomisi yapısında bağımlılığa dönüşmüştür. Sonuç olarak yüzyılın geneli itibarıyla Osmanlı iktisadi zihniyetinin tam olarak değişmemesini, bizim Osmanlı rasyonalitesi olarak kavramsallaştırdığımız rasyonelliğe bağlamak uygun olacaktır.

⁹³ XIX. Yüzyıl başları itibarıyla ekonomisi pamuklu üretimine dayalı İngiltere'nin Kıta Avrupası ve az gelişmiş ülkelere pamuklularını satabilmek için sayılan ülkelerin İngiltere'ye tarımsal ürünler satması zorunluydu. Dolayısıyla İngiltere bu dönemde kendisi dışındaki dünyaya serbest ticaret doktrinini telkin etmiştir. XIX. Yüzyıl ortaları itibarıyla diğer Avrupa ülkeleri de sanayileşmiş ülke durumuna gelmişlerdir; Fransa ve Almanya demiryolları yatırımlarıyla Osmanlı ülkesinde nüfuz bölgeleri kurmuşlardır. İngiltere de bu ülkeler de 1873-1896 Krizi'ne bağlı olarak emperyalist amaçlarla dünyayı paylaşmışlardır. Bu süreçte Osmanlı Devleti görünüşte bağımsız kalmıştır. Bu durum Osmanlı Devletinin askeri gücünün olması, büyük bir coğrafyaya hükmetmesi nedeniyle işgal sonrası yönetiminin zorluğu ve emperyalist güçler arasında bir uzlaşmanın henüz olmamasından kaynaklanmıştır (Kaymak, 2008).

2.3. İKTİSADİ ZİHNİYET İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE XIX. YÜZYIL'DA BURSA İPEK SEKTÖRÜ

İpek sektöründe VII. Yüzyıl'dan itibaren hem Anadolu'da üretimin hem de Avrupa'ya yeniden ihracatın ana ham ipek kaynağı Kuzey İran olmuştur⁹⁴. XVI. Yüzyıl'ın başlarında İran'la sürekli devam eden savaşların ticareti sıklıkla ve büyük zararlara yol açarak kesmesi nedeniyle Osmanlı yönetimi ülke toprakları içinde –Arnavutluk ve Rumeli'de- ham ipek üretimini teşvik etmeye başlamıştır ve 1587 itibarıyla Bursa'da ham ipek üretimi yapılmaktadır⁹⁵ (Issawi, 1980: 254). Böylece Bursa'da ham ipek üretiminin başlangıcını XVI. Yüzyıl'a indirmek mümkündür.

İlerleyen zaman içinde Bursa'da ham ipek üreticiliği yaygınlaşmıştır. 1775 yılı için Bursa'daki ipek üretimine ilişkin şu bilgiler verilmektedir: Ürün miktarı 1.500 ila 4.000 balya arası yani kabaca 150.000 ila 440.000 kg arasındadır. Bunun bir kısmı Bursa'da dokunmakta, bir kısmı İstanbul, İzmir, Halep, Şam, Mısır ve diğer eyaletlere gönderilmekte ve kalanı Avrupa'ya ihraç edilmektedir. İngiltere 700 ila 800 balya arasında, Fransa daha az miktarda ve İtalya üretimi kötü olduğunda alım yapmaktadır. Avrupa'ya gönderilen ipek tefe⁹⁶ başına 28 ila 29 kuruş, Bursa'da kullanılan ve diğer Osmanlı kentlerine gönderilen daha iyi kalite ipek ise 34 ila 35 kuruş arasında satılmaktadır. Böylece ipek yıllık 4 milyon kuruş yani yaklaşık 500.000 pound (£) gelir getirmektedir (Issawi, 1980: 254). Dolayısıyla 1775 yılı için Bursa'da üretilen ipeğin belki de yarısı Avrupa'ya ihraç edilmektedir.

1800'lere gelindiğinde Bursa yöresinde ipekli dokumacılık ham madde (ham ipek) tedariki yönünden kendi kendine yeterli hale gelmiş durumdadır. Diğer üretim merkezleri ise ham madde tedariki yönünden hem yerel hem uzak yerlerin (Halep, yerel kaynakların yanında gerek Bursa ve Amasya'ya, gerekse Diyarbakır'a;

⁹⁴ İpeğin ilk önce nerede ve nasıl bulunduğu dair çeşitli rivayetler için bk. Dalsar (1960: 2-4).

⁹⁵ Bursa, iklim ve coğrafi özellikleri ile dut bahçelerinin varlığıyla ham ipeğin elde edildiği ipek böceği yetiştirilmesi için uygun şartlara sahip olmuştur (Altun, 2013: 87).

⁹⁶ Issawi (1980) “teffe” demektedir. 1 tefenin 5.000 dirhem ettiği, 1 dirhem de 3,072 ila 3,207 g arası ağırlıkta olduğu belirtilmektedir (Taşkın, 2005).

İstanbul, başta Bursa olmak üzere tamamen başka merkezlere, Amasya ve diğer yerlere) kaynaklarına bağımlı olmuşlardır (Quataert, 2011: 200). Sonuç olarak ipekli dokumacılıkta Osmanlı ülkesinin 1800'lerde ham madde yönünden kendi kendine yeterli halde olduğu anlaşılmaktadır.

XVIII. Yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı ipekli üreticileri daha çok iç pazarlara çekilmişlerdir. XIX. Yüzyıl başları itibarıyla ise Osmanlı ipekli üreticileri yurtdışı pazarlarını Avrupalı rakiplerine kaptırmış durumdadırlar ve yabancı tarzları taklit etmekte başarılı olsalar da tamamıyla kendi iç pazarlarına çekilmişlerdir (Kaygalak, 2008: 166-7; Quataert, 2011: 200).

Osmanlı Devleti'nde ipek lüks bir tüketim maddesi olarak görülmüş ve giyim tarzında bugün hayal edilemeyecek derecede büyük bir yer tutmuştur. Osmanlı toplumunun en düşük katmanı dışındaki çoğu katmanı hem bir zarafet göstergesi olarak hem de günlük hayatın bir parçası olarak ipekli giymiştir. Bunun yanında çeşitli etnik, resmi ve çalışan grupların giyebilecekleri giysileri belirleyen ayrıntılı düzenlemelerde çeşitli ipeklilere merkezi bir yer verilmişken XVIII. Yüzyıl'ın sonlarına doğru ve XIX. Yüzyıl'ın ilk yarısında üst katmanlardan diğer katmanlara moda değişiklikleri yayılmıştır. Böylece giyimde ipekli, öteden beri oturduğu tahtından edilmeye başlamıştır. Avrupa'da tam da pamuk eğirmede makine kullanımına geçilmişken Osmanlı sarayında ipekli giysiler yerine pamuklular giyilmesiyle yeni bir moda akımı başlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nin başlarında çıkartılan iradelerle giyim düzenlemeleri kaldırılmış ve pamuklu kumaşlara geçiş ivme kazanmıştır. 1830'larda bu değişim devam etmiştir (Quataert, 2011: 202). Öyle ki bu yıllarda dokuma tezgâhlarının yarısının pamuklu kumaş üretiminde faaliyet gösterdiği belirtilmektedir. Tezgâhların %40'ı pamuk ve ipek karışımı kumaşların üretimine ayrılmışken %10'u ile lüks tüketim ürünleri olan altın ve gümüş ipliklerle işlenen ipek kumaşlar üretilir durumdadır. 1850'lerde bu dağılım değişmemiştir. 1860'larla birlikte pamuklu dokumaların payı yükselmiştir: Kutnu, alaca, harir ve ipek-pamuklu dokumaların payı %46 olmuştur. 1871'de söz konusu oran %80'i bulmuştur (Altun, 2013: 23).

Dahası, Bursa yöresi fiyatı düzenli olarak düşen İngiliz ipliği için önemli bir pazar haline gelmiştir. Tek bir yılda, 1839'da, Bursa kentinde İngiliz ipliği alımları %18 oranında artarak 128.000 kiloya yükselmiştir. Buna karşılık İngiliz mamul mallarının yöredeki genel tüketimi %20-25 oranında artmıştır. Bursa'da İngiliz malları satan dükkân sayısı da artmıştır. Örneğin 1839 yılının başında sayıları 160 iken yılın sonunda 200'e yükselmiştir.

Bursa ipekli dokumacıları bu rekabete karşılık vermişlerdir. İlk olarak eskiden saf ipekten veya ipek ve pamuktan karışık dokunan çeşitli ürünler için makine yapımı iplik kullanmaya başlamışlardır. İkinci olarak İngiliz ipliğini ipek iplik yerine ve evde eğrilmiş pamuk iplik yerine kullanmışlardır. Bu kapsamda 1840 yılında 18.000 top ipekli-pamuklu kumaş üretmek için 6.100 kilo İngiliz ipliği kullanmışlardır. Böylelikle Bursa ipekli-pamuklu kumaşlarının (hakir, kutnu ve kaftan) satış fiyatları %8-10 oranında düşmüştür. 1840'lara gelindiğinde Osmanlı kadınlarının çoğu yerli pamuğu eğirerek zaman kaybettiklerini görmüş ve evde kullanmak için adi dokuma ve bez dokurken İngiliz ipliği kullanmaya başlamışlardır. Pamuk ipliği ise eskiden kısmen veya tamamen ipek ipliğinin kullanıldığı dokumalarda ipek ipliğinin yerini almaya devam etmiştir (Quataert, 2011: 204).

Bununla birlikte Bursa ipekli üretimine ilişkin olarak 1840 yılına kadar veri sıkıntısı bulunmaktadır. 1840 yılından 1860'ların başlarına kadar ise düzenli veri dizileri mevcuttur (Quataert, 2011: 198). Mevcut veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo -1: 1840-1896 Döneminde Bursa İpekli Üretimi

Yıllar	Birimi (Top kumaş)	Ürün Cinsi
1840	18.000	Hakir, kutnu
	10.000	Elbiselik ipekli-pamuklu
1841	9.000	Hakir, kutnu, kaftan
1844	20.000	5 yard Bursa dokumaları
1845	15.000	Bursa Dokumaları
1846	13.000	Bursa Dokumaları
1847	14.000	Bursa Dokumaları
1851	15.000	Bursa Dokumaları
1852	12.000	Bursa Dokumaları
1853	10.000	Elbiselik Bursa Dokumaları
1854	14.500	Elbiselik Bursa Dokumaları
1857	20.000	Elbiselik Bursa Dokumaları
	100	Peştemal
	800	İpekli Mendil
	2.000	İpekli gaze, fantezi
	300	İpekli gaze, sade
1860	2.400	Bursa dokumaları
	20.000	Pamuklu hamam eşyası
1862	1.300	İpek ve ipekli-pamuklu elbiseler
	2.000	İpekli mendil
1863	3.000	İpekli-pamuklu (kutnu)
	400	Elbiselik gaze
	5.000	İpekli mendil
	30.000	Pamuklu
1896	40.000	İpek ve ipekli-pamuklu

Kaynak: Quataert (2011: 199).

Yukarıda yer alan açıklamalardan Bursa ipekli dokumacılarının XIX. Yüzyıl itibarıyla yurtdışı pazarlarını kaybettikleri, yurtiçi pazarlarda ise yabancı rekabetiyle karşı karşıya kalıp bu rekabete ithal İngiliz ipliği kullanarak karşılık verdikleri anlaşılmaktadır.

Moda ve piyasada yaşanan değişimler sonucunda işleri bozulan Bursalı dokumacılar, 1850'lerde Avrupa'dan gelip 1880'lerin sonuna kadar etkisi devam eden ipek böceği hastalıklarından çok ciddi derecede zarar görmüşlerdir. Bu hastalıklar süresince yörede koza ve ham ipek üretimi miktarları önemli ölçüde düşmüştür. Daha da kötüsü Bursalı dokumacılar kıt kaynaklar için yörenin ipek iplik üreticilerine kredi veren Avrupalı alıcılarla rekabet etmek zorunda kalmışlardır⁹⁷. 1860'ların ilk yarısında ipekli kumaş üretiminin 1810'lar ve 1820'lerdeki düzeylere göre %90, kullanımdaki ipek kumaşı tezgâhı sayısının ise yaklaşık %75 oranında azaldığı belirtilmektedir. Sonraki yaklaşık otuz yıllık dönemde Bursa ipekli kumaş üretimine ilişkin henüz belge bulunmadığı için bu dönemdeki üretim düzeylerine ilişkin bilgi de bulunmamaktadır. İpekböceği hastalıklarının ve durgunluğun görüldüğü bu dönemde ipekli kumaş üretimi kuşkusuz düşmüş olmalıdır; nitekim 1870'lerde ham ipek üretiminin 1857 zirve noktasının %14'üne kadar gerilediği hesaplanmıştır. 1890'ların ortalarından itibaren istatistikler tekrar ortaya çıkmaktadır ve bu verilerde çeşitli örüntüler görülmektedir. Buna göre yöre dokumacılarının kullandığı ham ipek miktarı yıldan yıla büyük farklılıklar göstermektedir: Bu miktar, 1898'de 1897 düzeyinin iki katına (11.751 kilodan 22.524 kiloya) çıkmış, 1905'te 1904 düzeyinin yarısına (35.772 kilodan 17.124 kiloya) düşmüş ve 1908'de 1907 düzeyinin üç katına (11.976 kilodan 35.873 kiloya) çıkmıştır. Düzeylerdeki değişimler bir dizi faktörden kaynaklanmıştır: Toplam ham ipek üretimindeki değişimler, ham ipeğin uluslararası alımları ve Osmanlı tüketicilerinin satınalma gücü. En son faktör bu yıllarda birkaç kez görülen kötü hasatla ve 1896 sonrasında genel olarak yükselen tarımsal ürün fiyatlarıyla ilintilidir. Bu yıllık dalgalanmalara

⁹⁷ Bunun yanında 1855 yılında yaşanan depremin kentteki dokuma tezgâhlarının bulunduğu binaları yıkıma uğratması da ipekli dokumacılığa ağır bir darbe vurmuştur (Kaygalak, 2008: 160).

rağmen istatistiklerden açıkça görülen 1890'ların ortalarından itibaren ipekli kumaş üretiminin önceki yıllara kıyasla daha yüksek düzeylere ulaştığıdır. 1896'yı izleyen on yıl boyunca, bu yeni üretim düzeyleri devam ettirilmiştir; dokumacılar yörede üretilmiş ham ipeğin yılda ortalama 22.000 kilodan fazlasını kullanmışlardır. Söz konusu dönemde, Bursa kentinde kumaş üretim düzeyi %50 oranında artmıştır ve 1850'lerdeki ortalama üretim düzeyinin yaklaşık iki katına ulaşmıştır⁹⁸.

İpekli kumaş üretiminde dokuma makinelerinin sınırlı bir ölçekte edinilmesiyle yeni ve son bir atılım yapılmıştır. Bu yeni dokuma teknolojisi 1908 veya daha sonrası gibi çok geç bir tarihte gelmiştir. Savaş başladığında kentte 5 fabrika ve bunlarda bazıları Jakar makinesi olmak üzere 35 tane dokuma makinesi mevcuttur. Pek çok yerde yeni makineler el tezgâhlarının yanına yerleştirilmiştir. Örneğin 1910 yılında 12 dokumacı birleşerek bir bina kiralamışlar ve 18 el tezgâhı ile 6 dokuma makinesini buraya yerleştirmişlerdir. Sadece bu makineler, yılda yaklaşık 10.000 kilo ham ipek kullanmıştır. Birkaç yıl sonra, 1913'te, makineyle kumaş üretiminin değeri Bursa yöresinde elle dokunan kumaşların değerinin yaklaşık 1/12'sine ulaşmıştır (Quataert, 2011: 205-7).

Buraya kadar anlatılanlardan XIX. Yüzyıl Bursa'sında ipekli dokuma üreticilerinin koşullara direnerek yurtiçi piyasaya yönelik üretim yapmaya devam ettikleri ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte bu süreçte teknolojik gelişme göstermedikleri gibi Avrupa'nın ham ipek talebinden kaynaklı ham ipek fiyatlarındaki yükselişin ham ipek üreticiliğini avantajlı hale getirmesiyle zanaattan büyük miktarda kopuşlar olduğu da aşîkârdır-bu dönüşüm aşağıda açıklanacaktır.

Bursa'da ipekçilik XIX. Yüzyıl'da dönüşüm geçirerek ipekli dokumalar konusundaki şöhretini kaybetmiş ve Avrupalı dokumacılar giden ham ipeğiyle tanınır hale gelmiştir. Bu dönüşüm; Osmanlı dokumacılarının yurtdışı pazarlarını kaybetmesinin, ipekli yerine pamukluların ağırlık kazanmasıyla yaşanan giyim devriminin ve makine yapımı İngiliz pamuk ipliğinin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.

⁹⁸1890'larla beraber ipekli dokumacılıktaki canlanma, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin çeşitli tedbir ve teşviklerle ipek üretimini artırmasının sonucu olarak değerlendirilebilir (Kaygalak, 2008: 168).

Sürekli ve aynı anda ilerleyen iki trend ihracata yönelik ham ipek üretiminin gelişmesinde etkili olmuştur. Ülke dışında (Avrupa'da) refah ve kişi başına kumaş üretimi artarken ham ipeğe talep de büyük oranda artmıştır. Ülke içinde ise artan bir şekilde ham ipek üretimi gerçekleştirmeye hazır bir işgücü kitlesi ortaya çıkmıştır. Bunun bir nedeni 1820'ler sonrasında ipekli dokumalara talebin azalmasıyla bazı dokumacıların işsiz kalmasıdır. Daha önemlisi, ucuz pamuk iplik ithalatının etkisiyle eskiden elle pamuk iplik eğirenlerin daha kazançlı hale gelen ipek çekme faaliyetine yönelmeleridir. Yeni teknolojileri ve gerekli sermayeyi getiren yabancı tüccarlar ve Osmanlı tüccarları, ham ipeğe Avrupa'nın talebi ile yeni ortaya çıkan hazır işgücünü buluşturmışlardır.

Bursa ipekçiliğinin yeniden yapılanmasının kökleri XVIII. Yüzyıl'a dayanmaktadır. XVIII. Yüzyıl'da Avrupa'nın alımlarıyla ham ipek, eski pazarı olan Osmanlı dokumacılarından farklı yerlere gider duruma gelmiştir. XIX. Yüzyıl başlarında devam eden bu yeniden yapılanma sürecinde hem üretilen ham ipeğin kalitesi hem de işgücünün organizasyonu değişime uğramıştır. Makineyle üretim yaygınlaştıkça Avrupa'daki ipekli dokuma fabrikaları düzenli olarak daha iyi ve çok belirli kalitelere çekilmiş ham ipek ihtiyacı duymaya başlamıştır. Bu ürünü Osmanlı Devleti'nden sağlamak için Avrupa sanayisinin temsilcileri elle eğirilmiş ipek miktarını daha sıkı kontrol etmeye başlayarak daha düzenli ve daha kaliteli ham ipek elde etmek için uğraşmışlardır. Kısa mancınık denilen aletleri de tanıtırak 1850'lerin sonlarına kadar evlere ve küçük atölyelere yerleştirmişlerdir. Bunun yanında Avrupa dokuma fabrikalarının ihtiyaçlarına uygun ham ipek üretimi için büyük imalathaneler açarak bunlara kısa mancınıklar dâhil gerekli donanımı sağlamışlardır (Quataert, 2011: 209-10). Ayrıca Avrupa'da ipek ipliğın çekimini kolaylaştıran ve hızla yaygınlık kazanan kozaların buharda ısıtılarak çekilmesi şeklindeki teknolojik gelişme Bursa'da da uygulanmıştır. Böylece Bursa'da geleneksel olarak mancınıklarda (tepme mancınıklarda) ipek çekim işlemi yerini buhar gücü ile çalışan ipek çekim (filatür) fabrikalarına bırakmış ve 1840-1850 döneminde ham ipek üretiminde 2 kat artış

gerçekleştirilmiştir. Buharlı makinelerin kullanımıyla işler kolaylaşmıştır. Fabrikalar bu yıllarda Bursa'da hızla artmıştır⁹⁹ (Quataert, 2006: 1021-2; Altun, 2013: 23-4).

Bu süreçte tepme mancınıkla ipek çekim faaliyetleri sona ermemiştir. 1856 yılında bile, buharlı mancınıkla üretim yapan fabrika sayısında bir patlama görüldükten sonra, Bursa'da hâlâ 7.000-8.000 tepme mancınığın bulunduğu belirtilmektedir (Quataert, 2011: 212).

⁹⁹ 1830 yılına kadar yalnız tepme mancınıklarla, uygun olmayan şartlarda ve dağınık bir şekilde ipek çekilmesi, bu işin ilerlemesine engel olmuştur. Zira o tarihlerde Avrupa'daki dokuma makinelerinde, yine Avrupa'da buharla işleyen mancınıkhanelerde çekilen ölçülü ipekler kullanılmaktadır. Bundan dolayı toplu halde çalışmak için yeni tarzda mancınıkhaneler yapılması düşünülmüştür. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nde ilk mancınıkhane 1835 yılında Beyrut'ta kurulmuştur. Avrupalılar Suriye ve Mısır'da elde ettikleri kozaları burada işletmeye başlamışlardır. Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'nin asıl ipekçi kentleri sayılan Bursa, Edirne, Bilecik ve Selanik gibi yerlerinde çekilen ipekler ise hep tepme mancınıklarla elde edilir durumdadır. 1835 yılında yeni usulle çekilen ipeğin bir tefesi (1.920 gramı) 110 kuruşa, tepme mancınıklardan elde edilenlerin ise ancak 60 kuruşa satılmaktadır. Bu kadar büyük bir fark yerli ipekçileri şüphesiz harekete geçirmiştir. Böylece 1838 yılında Bursa'da ilk buharlı mancınıkhane (fabrika) açılmıştır (Dalsar, 1960: 408). Ayrıca Dalsar (1960: 411) İstanbul'daki Hereke Fabrikası'nın ipek kumaş dokuyan tezgâhları için iyi kalitede ipek ihtiyacının temini için devlet tarafından 1852 yılında Bursa'da Cilimboz Deresi bölgesinde Hümayun İpek Fabrikası'nın açıldığını belirtmektedir. Bursa'daki ilk ipek fabrikaları için bk. Erder (1978). Altun (2013: 53), XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Bursa'ya gelen Kandes'in, buradaki fabrikalarda işlenen ipeğin %90 oranında Avrupa'ya gönderildiği ve bu satıştan 500.000 lira gelir elde edildiğini kaydettiğini belirtmektedir. Aktar (1990: 160), flatür fabrikalarında Bursa'daki dokuma tezgâhları için değil, Fransa'nın ipekli kumaş üretim merkezi olan Lyon'daki dokuma tezgâhları için üretim yapıldığını, Bursa'nın artık dünya ekonomisine ipek ipliği satarak eklemelenen ve bölge içindeki iç ilişkileri bu iktisadi faaliyet tarafından belirlenen bir kent haline geldiğini, böylece XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Bursa'dan yapılan ihracatın %90'ının Fransa'ya yapıldığı gibi bu miktarın tümünün ipek ipliği ve ipek böceği kozası olduğunu belirtmektedir. Altun (2013) ve Aktar (1990)'ın verdikleri bilgiler, XIX. Yüzyıl Bursa ipek sektöründe ipekli dokumacılıktan ham ipek üreticiliğine geçiş şeklinde yaşanan dönüşümün, Wallerstein (2004)'ın deyimiyle kapitalist dünya-sistemine eklemelenme niteliğini taşıdığını göstermektedir. Nitekim Aktar (1990: 177), ulaşım sisteminin de Bursa'da ham ipeğin Lyon'a ihracatını kolaylaştıracak biçimde düzenlendiğini belirtmektedir. 1892 yılında hizmete giren 42 kilometrelik Mudanya-Bursa demiryolu hattının sadece Mudanya limanı ile Bursa arasında inşa edilmesinin en önemli sebebi Bursa'da üretilen ipliği etkin bir biçimde limana taşıyarak oradan da gemilerle Fransa'nın Marsilya limanına göndermek düşüncesidir. Benzeri bir tespit 1866'da hizmete giren İzmir-Aydın demiryoluyla ilgili olarak yapılmıştır. Buna göre; söz konusu demiryolunun etkisiyle 1901 yılına kadar İzmir limanından yapılan ihracatın %42 ila %63'ünü kuru uzum-incir, palamut ve afyon gibi üç-dört tarım ürününün oluşturması, ihracatın az sayıda ürün etrafında yoğunlaştığını ve bu da Batı Anadolu ekonomisinin Avrupa ham madde tedarikçisi durumuna geldiğini göstermektedir (Kurmuş, 1982).

Avrupa’da baş gösteren ipek böceği hastalıklarından¹⁰⁰ sonra Bursa ve ham ipek üreten diğer Osmanlı merkezlerindeki fabrikalarda buharlı mancınıkla ham ipek üretimi yeni zirve noktalarına ulaşmıştır. Bu dönemde gelişmiş durumda bulunan Avrupa ipekli dokuma sektörü hastalık bulaşmamış yumurta ve kozalar ile ham ipeğe çok büyük miktarda ihtiyaç duymuş ve fahiş fiyatlar ödemeye razı olmuştur. Bu ihtiyaçlarını dünyanın pek çok bölgesinden karşılamışlardır. Orta Doğu da bu bölgeler arasında yer almıştır. Bu kapsamda Bursa’da pek çok köylü Avrupa’daki hastalıklar, yükselen koza fiyatları ve fabrikalarda ham ipek üretiminin hızla artmasından dolayı tepme mancınıkla ipek çekme faaliyetini bırakarak kozacılığa yönelmiştir¹⁰¹. Öyle ki o dönemde koza fiyatlarının ham ipek fiyatlarına eşitlendiği belirtilmektedir. Köylüler ipek böceği yumurtası ve koza üreterek, daha fazla emek ve zaman gerektiren ham ipek üretimi yaparak kazandıklarına neredeyse eşit miktarda para kazanabilmişlerdir. Dolayısıyla birçoğu tepme mancınıkları bir yana bırakmış ve ipek böceği yumurtası ve koza üretiminde yoğunlaşmıştır. Bursa yöresinde sektör içinde iş bölümü daha da gelişmiş ve görece pek az sayıda köylü hem ipek böceği yetiştiriciliği hem de evde ham ipek üretimi yapmaya devam etmiştir. Bunun yerine aileler evlerinde ipek böceği yumurtası ve koza üretmiş ve bunları kızlarını çalışmaya gönderdikleri yeni mancınıkhanelere satmıştır. 1850’lerde Bursa’da ailelerin ham ipek üretimi için koza sağlamaya başlamalarının ve bu işe devam etmelerinin nedenleri şöyle betimlenmektedir: Bu dönemde Bursa’da ipek böceği yetiştiriciliği esas olarak bir aile faaliyeti durumundadır. Bursa ve yöre

¹⁰⁰ “...1857 yılında, Fransa’da baş gösteren hastalıklar dünyanın her tarafına bulaştı. ...1865 yılında Fransızlar bu yüzden o kadar büyük zararlara uğradılar ki, birçok böcekçiler bir daha böceklerle uğraşmamak için, bütün dut ağaçlarını kestiler. ...İşte bu sırada bizde de ipekçilik korkulu günler geçirdi. 1865 yılında, ancak 400 bin kilo koza elde edilerek bundan 100 bin kilo kadar ipek çıkartılabildi. İpekböceklerine musallat olan *Karataban* hastalığının Türkiye’de baş göstermesi Fransa’dan üç yıl sonra olmuştur. ...salgın, ancak 1860 yılında Türkiye’ye geldi, tamam yirmi beş yıl böcekçileri kendisiyle meşgul etti. 1880 yılına doğru, böceklerle musallat olan bu hastalığın önlenmesi için esaslı tedbirler alınmaya başlandı...” (Dalsar, 1960: 421). İpek böceği hastalıkları için ayrıca bk. Aktar (1990) ve Quataert (2011).

¹⁰¹ Bu çalışmada XIX. Yüzyıl Bursa ipek sektöründeki yapısal dönüşümde ipekli dokumacılıktan Avrupa ipekli sektörüne ham madde tedarikçiliğine geçiş esas alınmıştır. Bu çerçevede kozacılık ve ham ipek ipliği üretimi ham ipek üretimi kapsamında incelenmiştir.

köylerde, neredeyse tüm aileler bu faaliyeti yapmakta ve en azından birkaç ons¹⁰² değerinde yumurta da üretmektedir. Hanelerin çoğunlukla aynı zamanda küçük bir arazisi vardır ve burada ipek böceklerini beslemek için gereken dut ağaçları bulunmaktadır. Bazı köylerde, toprak ne verirse onunla geçinen fakir köylü için, kozaların satışından sağladığı küçük miktardaki kazanç, bütün bir yıl boyunca eline geçen tek para olmaktadır (Quataert, 2011: 216-8). Böylece 1850'lerden sonra Bursa'da ipekçiliğin ipek kozası üretimi ağırlıklı bir hale geldiği belirtilebilir.

Bu durumda Bursa ipekçiliği için şöyle bir tarihsel gelişim şeması ortaya çıkmaktadır: İpekli dokumacılar, dokumalarındaki dünya çapındaki ünleri XVIII. Yüzyıl sonlarına doğru zayıflayarak daha çok iç pazarlara yönelmişlerdir. XIX. Yüzyıl başları itibarıyla ise ipekli dokumacılar yurtdışı pazarlarını tamamıyla Avrupalı rakiplerine kaptırmış ve küçülerek sadece yurtiçi pazarlara dönük üretim yapar hale gelmişlerdir. Diğer yandan sektörde ham ipek üretimi ağırlıklı bir dönüşüm yaşanmış ve 1850'lerden itibaren ipek kozası üretimi ağırlık kazanmıştır.

Bu anlamda 1850'lerin başı için Bursa ipek sektörü için şunlar belirtilmektedir (Issawi, 1980: 255): İlk olarak, Bursa'da köy evlerinde gelişmiş çile makineleri kurulmasına -1856'de 8.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir-, 1838'de buhardan yararlanılmaya başlanılmış olmasına, 1845'de Fransız modeli bir fabrika kurulmasına ve çok geçmeden bunu diğerlerinin takip etmesine bağlı olarak Bursa ipek çileleri kalitelidir ve kalitesi artmaya devam etmektedir. İkinci olarak, İngiliz piyasasında aynı tarzda çilenmiş ipek %12-15 daha ucuz ve imalathanede çilenmişleri %23-25 daha ucuz olmakla birlikte Bursa fabrika ipeğinin piyasalarda satış düzeyi diğer herhangi bir ülkeninkiyle aynı düzeyde olduğu gibi bazı bölgelerde üretilen kozalar Kıta Avrupa'sındakilerden daha kalitelidir ve bunların üretim miktarı -ilave masraf ve işgücü gerektirse de- artmaktadır. Demek ki 1850'lerin başında Bursa koza üretiminde Kıta Avrupa'sına göre uzmanlaşmış durumda olduğu, Kıta

¹⁰² Ons genellikle gümüş, altın ve platin gibi kıymetli metallerin veya elmas, yakut gibi değerli taşların kütlelerinin ölçülmesi için kullanılan, Fransa'da 30,59 g, İngiltere'de 28,349 g ağırlığında bir ağırlık ölçüsüdür (Ons, t.y.).

Avrupa'sındaki makine kullanımına göre geri durumda olsa da çile makineleri ve buharın kullanılmasıyla kozanın iplik haline getirilmesinde Bursa'da bir verimlilik artışı sağlandığı ve böylece Bursa'da ipekçiliğin bizatihi Avrupa pazarında Avrupa ipekçiliğiyle rekabet edebilir düzeyde olduğu söylenebilir.

Bu dönemde Bursa'da ipek böceği yumurtalarının ve kozalarının pazara getirilmesi çeşitli mekanizmalar aracılığıyla sağlanmaktadır. İlk olarak köylülerin kendi yetiştirdikleri kozaları Bursa'daki büyük hana kendilerinin getirmeleri şeklinde bir sistem geçerlidir. Burada kozalar kalitesine göre sınıflandırılıp haşlanmış, ayıklanmış, tartılmış ve mancınıkhanelere gönderilmiştir. İkinci olarak yarıcılık, dönem boyunca çeşitli bölgelerde yoğun bir şekilde uygulanan sistem olmuştur. Kasım ayında, ipek böceği yumurtası üretenler –ki bunlar genellikle mancınıkhane sahipleridir- yumurtalarını ipek böceği yetiştiricilerine pazarlamışlardır. Köylüler, yeni mevsim yaklaşırken genellikle yoksul düştüğü için, sömürülmeye elverişli konumdadırlar. Bazen herhangi bir ödeme yapmaksızın yumurta almışlar ve hasat zamanında¹⁰³ kozalarının bir kısmını kendilerine saklamışlardır. Diğer durumlarda ise yumurta yetiştiricisinden/mancınıkhane işletmecisinden alınan avansa karşılık köylüler, kozaları düşük bir fiyatla vermeyi veya koza cinsinden geri ödeme yapmayı kabul etmişlerdir (Quataert, 2011: 218-9).

1860 yılında Bursa ipekçiliği şöyle betimlenmektedir: Kuluçka ve sonrası süreçlerdeki kullanılan yöntem yönünden Fransa ve İtalya'daki kuluçka sürecinden daha sağlıklıdır. Ayrıca bu işin ticari işletme boyutunda yürütüldüğü dönemin Fransa ve İtalya'sının aksine basit bir köylü tarafından ve herhangi bir teknik alet kullanılmaksızın yapılmaktadır (Issawi, 1980: 255-6). Böylece yukarıdaki 1850'ler için Bursa'nın koza üretiminde Avrupa'ya göre uzmanlaşma sebebi açıklanmış

¹⁰³ Mancınıkhane işletenler doğası gereği mevsimlik olan ipek böceği yetiştirme mevsimine bağlı sektörde rekabet etmişlerdir. Koza hasadı dönemi Bursa'da 20 Haziran ile 20 Temmuz arasındır. Bu kısa hasat döneminde girişimciler kozaların alımı için görece büyük miktarlarda sermayeye ihtiyaç duymaktadırlar. Bursa'daki mancınıkhanelerin her birinin değeri yarım milyon kuruş olan 30.000-40.000 kilo yaş kozaya ihtiyaç duyduğu ve bununla sekiz ay çalışacak ham maddeyi sağlayabildiği belirtilmektedir. Kronik nakit sıkıntısı çekmelerine bağlı olarak mancınıkhane işletenlerin Avrupa'ya ilk ham ipek balyalarını gönderen olmaya çalıştıkları ve bu yüzden de koza hasadı döneminde pazara gelen kozalara yönelik olarak aralarında çığınca bir rekabet yaşandığı vurgulanmaktadır (Quataert, 2011: 236-7).

olmaktadır: Koza üretimi emek yoğun niteliktedir ve bu yönden Bursa üstünlüğe sahiptir. Aynı sebebe bağlı olarak koza üretiminde ticari işletme örgütlenmesinin de tek başına rekabet üstünlüğü sağlamaya yetmediği söylenebilir.

Avrupa'dan gelen hastalıklar yüzünden Bursa'da ipek üretimi 1857-1863 döneminde neredeyse %50 oranında azalmıştır (Tablo-3). Diğer taraftan aynı dönemde Bursa yöresinde mancınıkhane sayısı önemli bir artış göstermiştir: Fabrika sayısı 1857'de 64 iken 1858'de 82'ye, 1860'da 83'e, 1861'de 88'e, 1862'de 91'e ve 1863'de 92'ye yükselirken, mancınık sayısı 1857'de 2.788 iken 1858'de 3.712'ye, 1860'da 3.752'ye, 1861'de 4.185'e, 1862'de 4.500'e ve 1863'de 4.622'ye ulaşmıştır. İlk talep patlaması sırasında girişimciler fabrikalar kurarak giderek kıtlaşan ham maddelerin fiyat artışından yararlanmak istemişlerdir. 1863 yılına gelindiğinde azalan koza arzına karşılık çok fazla sayıda fabrikanın bulunduğu bir tablo ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak bu fabrikalar kapılarına kilit vurmaya başlamışlardır. Başka bir deyişle talep patlamasını karşılayacak fabrikalar kurulduktan çok kısa bir süre sonra olumsuz yönde gelişmeler ortaya çıkmış, onlarca yıl ham ipek üretiminde büyük oranda gerileme yaşanmış ve pek çok fabrika sahibi iflas etmiş ya da faaliyetlerini durdurmuştur. 1870'lerin ilk yarısı itibarıyla çalışır durumdaki fabrikaların kısa süreli veya yılda 200 günden fazla olmamak üzere faaliyette bulundukları belirtilmektedir (Quataert, 2011: 219, 222).

Bursalı girişimciler hastalıklara karşı bazı tedbirler almışlardır. Bu kapsamda 1864 yılında Japonya'dan hastalık bulaşmamış ipek böceği yumurtaları ithal etmeye başlanılmıştır¹⁰⁴. Böylece 1880'de Bursa pazarında satılan yaş kozaların %70'i Japon kökenli sarı kozalar olmuştur. Bu tedbir olumlu sonuç vermekle birlikte ciddi dezavantajlar da içerdiğinden toplam ham ipek üretimi gerilemeye devam etmiştir. Japon ipek böceklerinin nispeten küçük olmasından kaynaklı dezavantajın sonucu olarak aynı miktarda ipek elde etmek için bunlardan iki kat fazla sayıda kullanmak gerekmiştir. Bunun yanında elde edilen ipeğin kalitesinin de düşük olduğu görülmüş

¹⁰⁴ Diğer ülke yumurtaları da kullanılmıştır. 1870 itibarıyla kullanılan yumurtaların yerli, Japon, İran, Rumeli, Ermeni, Kafkas ve diğerleri olduğu belirtilmektedir (Issawi, 1980: 257, 21 no.lu dipnot).

ve dolayısıyla fiyatı da düşük olmuştur. Böylece Bursa ipeğinin ünü sarsılmış ve dolayısıyla Avrupa'dan gelen talep de azalmıştır. Öyle ki 1880'lerin başlarında bazı yıllarda Bursa'da üretim 1850'lerdeki seviyelerin 1/5'ine kadar düşmüştür. Diğer taraftan 1870'ten sonra Louis Pasteur'un hastalığa karşı bulduğu yöntem –Pasteur tedbirleri¹⁰⁵- bazı Bursalı tüccar ve fabrika sahipleri Fransa'da bu yöntemin eğitimini görmüş olsa da yavaş bir şekilde uygulanmıştır çünkü Doğu Asya ipeğinin büyük miktarlarda Avrupa'ya girişinin ardından uluslararası ipek fiyatlarında sürekli düşüşler görülmüştür. 1869'dan itibaren yeni açılan Süveyş Kanalı yoluyla Çin ve Japonya'dan çok büyük miktarlarda ham ipek akışı gerçekleşmiştir. 1870'lerin ilk yarısında Doğu Asya'nın ham ipek ihracatı bütün Orta Doğu'nun 7 katına ulaşmıştır. Ham ipek arzında bu büyük artıştan dolayı dünya çapında fiyatlar 1892'ye kadar düzenli olarak gerilemiştir; 1892'de ham ipek fiyatları, 1868 düzeyinin 1/2'si ile 1/3'ü arası bir düzeye düşerek istikrar kazanmıştır. Dünya çapında üretim-tüketim dengesinin oluşması küresel talebin 1892'den sonra Doğu Asya üretimine erişmesiyle gerçekleşmiştir: ABD 1870-1914 döneminde ipek ithalatını 4 kat artırırken Orta Doğu ham ipeğinin başlıca pazarı olan Fransa dokumacılarının ihtiyaç duyduğu ham ipeğin 6/7'sini ithal etmiştir. Bu bağlamda Düyun-u Umumiye İdaresi, idaresindeki ipek vergisi gelirlerini artırmak amacıyla üretim artışı sağlamak için etkin bir program uygulamıştır. Böylece hem bu uygulamalardan hem de uluslararası talepteki artıştan cesaret alan Osmanlı ham ipek üreticileri de üretimlerini artırmışlardır. Öyle ki Bursa yöresinde 1890'ı izleyen yirmi yıl içinde yıllık ham ipek üretimi yaklaşık 154 tondan 677 tona çıkarken, filatür fabrikalarının sayısı %50 oranında artmıştır (Quataert, 2011: 222-5).

Osmanlı Devleti'nde ipek böceği hastalıklarının önlenmesi için esaslı tedbirler 1880 yılına doğru alınmaya başlanmıştır (Dalsar, 1960: 421). Bu tedbirler Osmanlı yönetiminin ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin birlikte çabaları sonucu gerçekleşmiştir. Bu çabalar diğer herhangi bir ürün için yapılanlardan daha kapsamlı

¹⁰⁵ Pasteur tedbirleri kısaca ipek böceği tohumunun alınacağı kelebeğin kanının önce mikroskopta muayene edilmesi ve hastalıksız olduğu anlaşıldıktan sonra tohumlarının saklanmasıdır (Dalsar, 1960: 425).

olup daha başarılı sonuçlara ulaşılmıştır. Pasteur'ün keşifleri temelinde sıkı muayene prosedürleri ilk olarak ithal edilenlere ve daha sonra yerli yumurtalara uygulanmıştır. Bursa'da 1888'de İpek Okulu (Harir Darü't-talimi) kurulmuş, kadrosu ve katılımcıları ağırlıklı olarak Ermeni ve Yunan tebasından olmuş, ileri yöntemlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Dut ve ipek böceği yetiştirenler öşür ve diğer vergilerden muaf tutulmuştur. Dut fidanları dağıtılmış ve sadece Bursa'da 130.000 akre¹⁰⁶ alana 60 milyondan fazla ağaç dikilmiştir. Bunun yanında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin alıcı tekeli olması ve kredi sağlaması ipek üretiminin yabancı acenteler tarafından sıkı denetimini de sağlamıştır ki bu sayede ürün istenilen kalitede elde edilmiştir.

Bu tedbirler ve ipeğe yönelik sürekli mevcut dünya talebiyle -Japonya'nın rekabetiyle fiyatlar düşme eğiliminde olsa da- 1913'e kadar çıktı düzeyi artış göstermiştir. Bursa'nın ham ipek üretimi 1892-3'de ortalama 283.000 kg miktarından 1896-99'de 347.000 kg miktarına yükselmiştir. Bursa ve İzmit'in yeni koza çıktısı 1888-9'da 1.168.000 kg iken 1903-5'de 3.173.00 kg'a yükselmiştir. Osmanlı ülkesinin tümünde yeni koza çıktısı, Lübnan dâhil, 1888'de 7 milyon kg düzeyinden 1910-12'de 20 milyon kg'a çıkarak zirve yapmıştır. Ham ipek ihracatı 1878-9'da ortalama 302.000 kg (396.000 pound) iken 1909-11'de 1.390.00 kg düzeyine (1.701.000 pound) yükselirken koza ihracatı 472.000 kg düzeyinden (207.000 pound) 1.916.000 kg düzeyine (860.000 pound) yükselmiştir (Issawi, 1980: 256; Owen, 1981: 205). Owen (1981) ise, aşağıdaki tabloda görüleceği üzere Düyun-u Umumiye İdaresi sonrası dönemde Osmanlı ülkesinin tümünde yeni koza çıktı miktarlarına ilişkin farklı değerler vermektedir. Yazarlar farklı değerler söyleseler de Düyun-u Umumiye İdaresi sonrası dönemde Osmanlı ülkesinde ham ipek üretiminin önceki döneme göre artış gösterdiği net olarak saptanabilir.

¹⁰⁶ İngilizce "acre" sözcüğü, İngiliz dönümü, 4.047 m².

Tablo -2: Düyun-u Umumiye İdaresi Sonrası Dönemde Yaş Koza Üretim Miktarları
(Tüm Bölgeler)

Yıllar	Miktar (milyon kilo)
1888-9	2,57
1890-4	4,18
1895-9	4,82
1900-4	5,83
1905	7,44
1910-13	7,5

Kaynak: Owen (1981: 203).

Bursa ipek sektörü özeline geldiğimizde, aşağıda Tablo -3'ten Bursa yöresinde ham ipek üretiminin Düyun-u Umumiye İdaresi öncesi 1876-1880 döneminde 85 bin kilo iken Düyun-u Umumiye İdaresi'nde 1881-1885 döneminde 140 bin kiloya yükseldiği ve izleyen yıllarda artarak devam ettiği, Tablo -4'ten ise Bursa yöresinde (İzmit sancağı dâhil) yaş koza üretiminin Düyun-u Umumiye İdaresi'nde 1888'de 2.057.497 kilo iken sonraki yıl 1 milyon kilo artarak 3.088.583 kiloya yükseldiği ve izleyen yıllarda artarak devam ettiği görülmektedir. Bu üretim artışlarına paralel olarak hem tüm ülke düzeyinde hem de Bursa yöresinde ipek öşrü tutarları da artmıştır. Bu artışları gösteren aşağıdaki Tablo-5 ve Tablo-6'dan Düyun-u Umumiye İdaresi döneminde ipek öşrü tutarlarının; tüm ülkede 1882'de 19.418 lira iken sonraki yıl 22.482 liraya yükseldiği ve izleyen yıllarda artarak devam ettiği, Bursa yöresinde (İzmit sancağı dâhil) 1888'de 24.870 lira iken sonraki yıl 37.063 liraya yükseldiği ve izleyen yıllarda artarak devam ettiği görülmektedir.

Tablo -3: 1810-1908 Döneminde Bursa Yöresinde Ham İpek Üretim Miktarları
(1.000 kg)

Yıllar	Ham İpek	Fabrika Üretiminin Oranı (%)
1817	62-77	-
1840	482	-
1841	818	-
1846	591	-
1847	598	-
1848	382	-
1849	445	-
1850	459	9
1851	407	11
1852	486	16
1853	382	22
1854	450	20
1855	509	-
1856	534	28
1857	366	50
1858	242	75
1859	178	80
1860	193	78
1861	299	79
1862	195	85
1863	280	65
1864	197	75
1865	127	100
1866	153	92
1867	165	92
1868	140	94
1869	131	93
1870	141	95
1871	153	92
1874	100	-
1876-80	85	-
1881-85	140	-
1886-90	186	-
1891-95	264	-
1896-1900	401	-
1901-5	517	-
1906-8	610	-

Kaynak: Quataert (2011: 220).

Tablo -4: 1888-1905 Döneminde –İzmit Sancağı Dâhil- Bursa Yöresinde Yaş Koza
Üretim Miktarları (kg)

Yıllar	Üretim Miktarları
1888	2.057.497
1889	3.088.583
1890	3.965.726
1891	3.426.027
1892	4.324.670
1893	4.610.584
1894	4.581.105
1895	3.439.984
1896	5.386.119
1897	4.207.392
1898	4.950.315
1899	6.146.620
1900	5.132.524
1901	5.264.984
1902	5.226.827
1903	7.434.490
1904	6.100.919
1905	7.436.000*

Kaynak: Quataert (2008: 327).

* Tahmini.

Tablo -5: Düyun-u Umumiye İdaresi Sonrasında İpek Öşrü Tutarları-Tüm Bölgeler

Yıllar	İpek Öşrü (Osmanlı Lirası)
1882	19.418
1883	22.482
1884	25.308
1885	23.810
1886	32.689
1887	34.717
1888	25.846
1889	39.281
1890	51.251
1891	45.895
1892	56.409
1893	66.239
1894	52.879
1895	46.774
1896	59.163
1897	48.135
1898	65.505
1899	90.720
1900	69.847
1901	70.854
1902	76.094
1903	106.118
1904	83.824
1905	117.485
1906	110.133
1907	131.218
1908	110.996
1909	128.945
1910	88.749
1911	90.661
1912	57.230
1913	82.497

Kaynak: 1908 yılına kadar değerler Quataert (2008: 328), sonrası Kazgan (1985: 713).

Not: Kazgan (1985), yılları sırasıyla “1909-1910”, “1910-1911”, “1911-1912”, “1912-1913” ve “1913-1914” şeklinde göstermiştir. Standart sağlamak için bu gösterim değiştirilmiştir. Kazgan (1985)’ın gösterimi ise, Osmanlı maliye kayıtlarında kullanılan Rumi Takvim’e dayanmaktadır. Buna göre Osmanlı Devleti’nde mali yılın başlangıcı olarak 1 Mart kabul edilmiştir. Ayrıntılar için bk. Akkuş (2013).

Tablo -6: Bursa ve İzmit Sancağında 1888-1905 Dönemi Düyun-u Umumiye İdaresi'ne Bırakılmış İpek Öşrü Tutarları

Yıllar	İpek Öşrü (Osmanlı Lirası)
1888	24.870
1889	37.063
1890	48.935
1891	41.412
1892	51.868
1893	65.005
1894	49.108
1895	42.125
1896	54.230
1897	45.167
1898	61.932
1899	84.803
1900	65.255
1901	63.362
1902	69.862
1903	96.766
1904	73.353
1905	100.000 (tahmini)

Kaynak: Quataert (2008: 328), Altun (2013: 81).

I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı boyunca ipek üretimi sekteye uğramıştır. Bursa'nın ham ipek çıktı düzeyi 1923'de sadece 60.000 kg ve 1924'de 90.000 kg düzeyinde gerçekleşmiştir. Bundan sonra Türk ipeği, diğerleri gibi, suni ipeğin rekabetinden zarar görmüş ve ekonomide göreceli önemi küçülmüştür (İssawi, 1980: 256).

Bu alt bölümde anlatılanlar ve tablolardan fiskalizm ilkesiyle ilgili önemli bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Fiskalizm ilkesinin “iktisadi faaliyetlere devlet gelirleri yönünden bakılarak bu gelirlerin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması” anlamıyla XIX. Yüzyıl'da Bursa ipek sektöründe geçerli olduğu kabul edilmelidir. Nitekim XIX. Yüzyıl'da Bursa ipek sektöründe ipek öşrü tutarları fiskalizm ilkesine uygun olarak artış yönünde bir seyir izlemiştir. Burada Osmanlı Devleti'nin borç ödemesinde

kullanması yönüyle Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönetimine bırakılan ipek öşrünün bir devlet geliri olduğunu ve dolayısıyla fiskalizm ilkesi kapsamında değerlendirilebileceğini düşünmekteyiz¹⁰⁷. Bunun yanında XIX. Yüzyıl'ın Düyun-u Umumiye İdaresi öncesi döneminde de Bursa ipek sektöründe fiskalizm ilkesinin geçerliliği, her ne kadar bu döneme ilişkin ipek öşrü tutarlarına dair istatistik mevcut olmasa da bu dönemde Bursa yöresinde üretilen ham ipeğin kapanlarda vergilenerek devlete gelir sağlanmasından anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Bursa ipek sektörünün piyasayla bütünleşmeye çalışırken bir yandan da fiskalizm ilkesinin geçerli olması, Osmanlı rasyonalitesinin XIX. Yüzyıl'da daha yeni olan "kapitalist" rasyonaliteye karşı çözülmekte gecikme yaşamasının bir örneği olarak kabul edilebilir.

Diğer sonuçlar için öncelikle Baskıcı (2005), Quataert (2011) ve Dalsar (1960)'dan hareketle ulaştığımız bazı tespitlerin tartışılması yerinde olacaktır.

İlk olarak Baskıcı (2005)'nin belirttiği üzere Avrupa malları ile rekabet bazı üretim dallarında yapısal değişikliğe yol açmıştır. Bu kapsamda Bursa'da ipekli üretimi XIX. Yüzyıl'da yapısal bir değişim geçirmiştir. Makine üretimi İngiliz pamuk ipliği kullanımının yaygınlaşması, Tanzimat döneminde çıkartılan iradelerle giyimde pamuklu kumaşlara geçişin hız kazanması ve Uzakdoğu ipeğinin rekabeti gibi unsurlar ipekli kumaş üretimini ve ipekli kumaş tezgâhlarının sayısını yüzyıl içinde giderek azaltmıştır. Diğer taraftan Avrupa'nın ham ipeğe yüksek fiyatlar vermesiyle birlikte Bursa'da ham ipek üretimi kazançlı hale gelmiş ve Bursa ipekli dokumalarından ziyade ham ipeği ile tanınır olmuştur. Bursa'da 1838'de ham ipek üretmek üzere ilk defa açılan fabrika ile 1845'de açılan buhar gücü ile çalışan ilk ham ipek fabrikası bu çerçevede değerlendirilmelidir. Bu tesisler buhar ya da su olmak üzere inorganik güç ve (makaracılar, sarıcılar, bükücüler gibi) uzmanlaşmış işçiler kullandığından fabrika niteliğine sahip olmuşlardır. Bununla birlikte üretim sürecinin

¹⁰⁷ Diğer taraftan yönetimine bırakılan tütün tekeli ve tütün öşrü gelirleriyle ilgili olarak Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurduğu Reji Şirketi kapitalist işletme mantığıyla yönetilmiş ve büyük kârlar elde etmiştir. Ayrıntılar için bk. Önsoy (1999) ve Quataert (2008).

sadece bir bölümü (çekme ve makaralama) makineleşmiştir. Yüzyılın sonunda Bursa ve çevresinde mancınıkhanelerin sayısı 131'e ulaşmıştır.

Yapısal değişimle ilgili olarak önemli bir tespit makineli üretime geçişin Batı Avrupa'dan farklı bir uzmanlaşma doğurmasıdır. Bursa ipek sektöründe makineli üretime geçiş –Batı Avrupa'dan farklı olarak- ipekli üretiminde uzmanlaşarak sanayileşmek yerine yaşanan değişimin sonucu olarak ham madde üretiminde uzmanlaşmaya yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda uluslararası işbölümüne dâhil olmanın sonucunda “sanayileşememe”nin bir örneğini teşkil etmektedir.

İkinci olarak Quataert (2011)'in belirttiği üzere buharlı mancınıkların yanı sıra Bursa ipek üretiminde tepme mancınıklar da kullanılmaya devam etmiştir. Bu süreçte tepme mancınıkla ipek çekim faaliyetleri sona ermemiştir. 1856 yılında bile, buharlı mancınıkla üretim yapan fabrika sayısında bir patlama görüldükten sonra, Bursa'da hâlâ 7.000-8.000 tepme mancınığın bulunduğu belirtilmektedir. Bu durumda makineli üretime geçişte sermaye yetersizliğine bağlı olarak bir dirençten bahsedilebilir.

Son olarak (Dalsar: 1960)'ın belirttiği üzere Osmanlı Devleti'nde koza üretiminde ilerleme gerçekleşirken ipekli dokumacılık ortadan kaybolmamıştır. Şöyle ki el tezgâhlarında yerel zevklere uygun olarak ipekli kumaş dokunması devam etmiştir. XIX. Yüzyıl'a girerken Osmanlı ülkesinde artık Avrupa kumaşları yayılmıştır ve yerli dokumacılar bunlarla rekabet edemez duruma gelmiştir. Bununla birlikte yerel zevklere hitap eden bazı ipekli çeşitlerini Avrupalılar dokumamıştır. Bunlar keyfiye, poşu, krep, başörtüleri, abani, kutnular ve eski kadifelerden dokunan yastık yüzleridir. El tezgâhlarının bu çalışması XX. Yüzyıl'a kadar devam etmiştir.

Yukarıdaki açıklamaları Tablo-1 verileri ışığında değerlendirdiğimizde XIX. Yüzyıl Bursa'sında ipek sektöründe ham ipek üretiminde herhangi bir şekilde “zanaatkârın hammadde temini yönünde piyasaya devlet müdahalesi” anlamında iâşe ilkesi uygulaması görülmemektedir. Böylece XIX. Yüzyıl'da Bursa ipek sektöründe iâşe ilkesinin ortadan kalktığı kabul edilebilir. Diğer taraftan XIX. Yüzyıl Bursa'sında ipek

sektöründe ham ipek üretiminde gelenekçilik ilkesinin izlerinin bulunduğu sonucuna ulaşmaktayız. Gelenekçilik ilkesinin geçerliliği geleneksel yöntemlerle üretimin devam etmesi dolayısıyladır. Şöyle ki geleneksel bir yöntemle tepme mançınıklarla ham ipek üretilmiş ve bunlardan, başka bir geleneksel yöntemle el tezgâhlarında ipekliler dokunmuştur. Başka bir deyişle yerli ipek sektöründeki değişim ve ayrıca yeni teknoloji kullanılmasının (muhtemelen) pahalı olması mevcut üretim yapılarının korunmasını beraberinde getirmiştir-gelenekçilik devam etmiştir. Bursa ipek sektörünün piyasayla bütünleşmeye çalışırken bir yandan gelenekçiliğin korunması, Osmanlı rasyonalitesinin XIX. Yüzyıl'da daha yeni olan "kapitalist" rasyonaliteye karşı çözülmekte gecikme yaşamasının başka bir örneği olarak kabul edilebilir.

SONUÇ

Kapitalizm öncesi toplumlarda benzer iktisadi zihniyet ilkeleri geçerlidir. Bu ilkeleri sistemli bir biçimde ilk ortaya koyan Marx olmuştur. Kapitalizm öncesi bir iktisadi zihniyet yapısına sahip olan Osmanlı Devleti için yaptığı analizde ise Genç bazı iktisadi zihniyet ilkeleri bulunduğunu ortaya koymuştur: İaşe, gelenekçilik ve fiskalizm. Kısaca iaşe ilkesi “iktisadi faaliyete tüketici açısından bakılarak ilk üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir devlet müdahaleciliğiyle piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması”, gelenekçilik ilkesi “iktisadi ilişkilerde daima kurulu düzenin korunması ve geleneksel olarak kabul edilmiş kuralların gözetilmesi” ve son olarak fiskalizm ilkesi “iktisadi faaliyetlerde devlet gelirleri yönünden bu gelirlerin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin engellenmesi amacının güdülmesi” şeklinde tanımlanmıştır. Çalışmamızda bu görüşler disiplinlerarası bir şekilde; literatür taraması, teorik ve ikincil kaynaklar okuması ve ikincil kaynaklarda belirtilen ekonomik verilerle incelenmiştir. Konu çok boyutlu ve tartışmalı olduğu için, Osmanlı iktisadi zihniyeti ekseninden uzaklaşmama adına, Osmanlı üretim tarzı ve Osmanlı Devleti’nde kapitalizminin ortaya çıkamama nedeni/nedenleri gibi çoğu spesifik tartışmanın ayrıntılarına inilmemiştir.

Bu çerçevede Osmanlı Devleti için Klasik Dönem’de geçerli olduğu kabul edilen iktisadi zihniyet ilkelerinin XIX. Yüzyıl’a gelindiğinde ne türden değişimlere uğramış olduğu Osmanlı zanaatları kapsamında ve görece olarak daha piyasa merkezli olma özelliğine sahip Bursa ipek sektörü özelinde yoğunlaşarak incelenmiştir.

Elde edilen sonuçlara geçmeden önce zihniyet yönünden Osmanlı Devleti ve Avrupa’yla ilgili bazı temel tespitler ile XIX. Yüzyıl Bursa ipek sektörünün temel özelliklerinin belirtilmesi uygun olacaktır.

Avrupa zihniyeti, rasyonalitenin evrim geçirmesi yönüyle farklılaşmaktadır. Avrupa zihniyetinde rasyonellik evrim geçirerek Weberci anlamda subjektif rasyonellikten

biçimsel rasyonellik halini almıştır. Biçimsel rasyonelliği barındıran iktisadi insan tipolojisi “homo economicus”dur ve bu tip, iktisadi davranışında teknik tüm imkânları kullanarak nicel hesaplama yapmaktadır. Diğer taraftan rasyonelliğin diğer türü olan subjektif rasyonellik, kapitalizm öncesi yapılardaki insana özgü olup bu insan tipi iktisadi davranışlarında objektif olarak teknik imkânlardan yararlanarak nicel bir hesaplama yapmamakta ve geleneğe göre hareket etmektedir. Avrupa’nın homo economicus tipinde ifadesini bulan biçimsel rasyonelliğinden farklı olan ve dolayısıyla Avrupa zihniyeti ile Osmanlı zihniyeti arasında farklılığı ifade eden bu değerleri Osmanlı Devleti için Osmanlı rasyonalitesi olarak adlandırıyor ve iktisadi zihniyet ilkelerine dayandığını kabul ediyoruz.

Osmanlı rasyonalitesinin yansımasını tüm yönleriyle Osmanlı piyasa yapılarında görebilmekteyiz. Günümüz ölçüleriyle değerlendirildiğinde tüm kapitalizm öncesi yapılarda olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de piyasa ekonomisinden farklı olarak bir klasik “pazar” ekonomisinin hâkimiyetinden söz edilebilir. Farklılık işleyiş süreçlerinden ziyade bunları düzenli bir bütüne dönüştüren ilkeler ve yöntemlerdedir. “Piyasanın karşıtı pazar”lar da söz konusu iktisadi zihniyet ilkelerine dayalı devlet müdahalesi çerçevesinde işlev görmüştür. Bu müdahale dolayısıyla bizzat devlet piyasa ekonomisine geçişi önlemiştir ve kendi iktisadi zihniyet ilkelerine dayalı Osmanlı rasyonalitesi bunu gerektirmiştir. Oysaki zihniyetindeki değişmeye paralel olarak Ortaçağ’ın sonlarında Avrupa’da bizatihi devlet piyasa ekonomisine geçiş yönünde işlev görmüştür. Avrupa’da zihniyet değişikliğinin tüm yönleriyle görülmesi bağlamında İngiltere örneğinde krallık hem lonca kısıtlamalarının uygulanmasını onaylamayarak ticaretin büyümesini teşvik etmiş ve ticari sermayenin üretime nüfuz etmesini sağlamış hem de çitleme yasaları çıkararak kendine yeterli aile tarımının gerilemesine ve toplumun üretim ve tüketim araçları edinmek için piyasaya bağımlı hale gelmesine yol açmıştır. Toplumun piyasaya bağımlı hale gelmesi kapitalist gelişmenin önkoşulunu oluşturan iç pazarın gelişmesini sağlamıştır. İngiltere’deki bu gelişmeleri daha önce açıkladığımız üzere Ortaçağ sonlarında yaşanan Rönesans

ve Reform hareketlerinin biçimsel rasyonaliteye evrimdeki etkisi ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

Diğer taraftan Osmanlı Klasik Dönemi'nin kendine göre bir iktisadi rasyonalitesi olmakla birlikte bu rasyonalite XIX. Yüzyıl'da daha yeni olan "kapitalist" rasyonaliteye karşı çözülmekte gecikme yaşamıştır. XIX. Yüzyıl'da Bursa ipek sektöründe gerçekleşen yapısal dönüşüm bunu göstermektedir.

XIX. Yüzyıl'da Bursa ipek sektörü yapısal dönüşüm geçirerek ipekli dokumacılıktan Batı Avrupa'nın ipekli sektörüne ham madde tedarikçiliğine bir geçiş gerçekleşmiştir. Bunun en önemli göstergesi XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Bursa'daki fabrikalarda işlenen ipeğin %90 oranında Fransa'ya gönderilmesi ve flatür fabrikalarında Bursa'daki dokuma tezgâhları için değil, Fransa'nın ipekli kumaş üretim merkezi olan Lyon'daki dokuma tezgâhları için üretim yapılmasıdır. Böylece XIX. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Bursa'dan yapılmaya başlayan ihracatın %90'ı Fransa'ya gönderildiği gibi bu miktarın tümünü ipek ipliği ve ipek böceği kozası teşkil etmiştir.

Bu durumda Bursa ipekçiliği için şöyle bir tarihsel gelişim şeması ortaya çıkmaktadır: Bursa 1800'e kadar dünya çapında ipekli dokumalarıyla ünlü bir kent iken 1800'den itibaren bir yandan ipekli dokumacılık üretimi küçülerek yurtiçi pazarlarla sınırlı hale gelmiş, diğer yandan ham ipek üretimi ağırlıklı bir dönüşüm yaşanmış ve 1850'lerde ipek kozası üretimi ağırlık kazanmıştır. 1850'lerde Bursa koza üretiminde Avrupa'ya göre uzmanlaşmış durumdadır. Çile makineleri kullanılmasıyla kozanın iplik haline getirilmesinde Bursa'da bir verimlilik artışı sağlanmıştır fakat bu artış Avrupa'daki makine kullanımına göre geri durumdadır. Böylece 1850'lerde Bursa'da ipekçiliğin bizatihi Avrupa pazarında Avrupa ipekçiliğiyle rekabet edebilir düzeyde olduğu, bunda hem üretimde teknolojik ilerlemenin (buharın ve çile makineleri kullanımının) hem de Bursa'nın koza üretiminde Avrupa'ya göre uzmanlaşmış olmasının belirleyici olduğu ortaya konulmuştur. Avrupa'dan gelen hastalıklar yüzünden Bursa'da ipek üretimi 1857-1863 döneminde neredeyse %50 oranında azalmıştır. 1880'lerin başına kadar bu düşüş devam etmiştir. 1880'lerde küresel konjonktürün Düyun-u

Umumiye İdaresi'nin çalışmalarıyla birleşmesiyle 1913'e kadar çıktı düzeyi artış göstermiştir.

Çalışmanın temel sorunsalı olarak Osmanlı Devleti için Klasik Dönem'de geçerli olduğu kabul edilen iktisadi zihniyet ilkelerinin XIX. Yüzyıl'a gelindiğinde ne türden değişimlere uğramış olduğuna dair Bursa ipek sektörü özelinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

a) Fiskalizm ilkesinin “iktisadi faaliyetlere devlet gelirleri yönünden bakılarak bu gelirlerin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması” anlamıyla XIX. Yüzyıl'da Bursa ipek sektöründe geçerli olduğu kabul edilmelidir. Nitekim yüzyılın Düyun-u Umumiye İdaresi öncesi ipek öşrü tutarları ve Bursa yöresinde ham ipek üretim miktarları Bursa ipek sektöründe fiskalizm ilkesinin geçerliliğini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin borç ödemesinde kullanılması yönüyle Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yönetimine bırakılan ipek öşrü bir devlet geliri niteliği taşımıştır ve dolayısıyla bu durum fiskalizm ilkesi kapsamında değerlendirilebilir. Bunun yanında XIX. Yüzyıl'ın Düyun-u Umumiye İdaresi öncesi döneminde Bursa yöresinde ham ipek üretilmiştir ve bu üretim kapanlarda vergilenerek devlete gelir sağlanmıştır.

b) XIX. Yüzyıl'da Bursa ipek sektöründe ipek kozacılığı ve ham ipek üreticiliği ile uğraşanlar piyasa şartlarında faaliyette bulunur hale gelmişler, devletin lonca örgütlenmesi şeklinde bir müdahalesi söz konusu olmadığı gibi iaşe ilkesi kapsamında devletin üretici veya tüketiciye ilişkin uygulamaları ortadan kalkmıştır. Böylece üretim Genç (2012a)'ın Klasik Dönem'de geçerli olduğunu belirttiği anlamda gerçekleşmediğinden Bursa ipek sektöründe iaşe ilkesinin geçerliliğini yitirdiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

c) Gelenekçilik ise XIX. Yüzyıl Bursa ipek sektöründe geçerliliğini zayıflamakla birlikte devam ettirmiştir. Bu çıkarıma iki saptamaya bağlı olarak ulaşılmıştır: İlk olarak sektör yapı değiştirmiş yani üretim geleneğini (ipek dokumacılığını) bırakarak ham ipek üretimi yapısına (birincil mal üreticiliğine) dönüşmüştür. İkinci olarak her ne kadar yerel talebin karşılanmasına dönük olarak ipekli dokumacılık devam ediyor

olsa da üretim lonca harici yapılmaya başlanmış ve gelenekten kopmuştur. Bununla birlikte XIX. Yüzyıl Bursa'sında ipek sektöründe gelenekçilik ilkesinin izleri bulunmaktadır. Bir taraftan yerel olarak tüketilen ipekli çeşitlerinin geleneksel bir şekilde el tezgâhlarında XX. Yüzyıl'a kadar dokunmuş olması, diğer taraftan geleneksel yöntemlerle ham ipek üretimine devam edilmesi bunu göstermektedir.

d) Klasik Dönem'de gelenekçilik ilkesinin temel özelliklerini içinde barındıran kurum loncalar olmakla birlikte XIX. Yüzyıl Bursa'sında ipek sektörü loncaları çalışmanın sınırlılığı içinde incelenmemiştir. Bunda, kaynakların XIX. Yüzyıl Bursa'sında ipek sektörü loncalarına ilişkin sessizliği etkili olmuştur. Bu yüzyıla ilişkin olarak tespit ettiğimiz bilgiler, Bursa ipekli dokumacı loncalarının tedrici bir şekilde çözüldüğü ve iktisadi yönden çok sosyal işlevlerinin arttığı yönündedir. Nitekim Dalsar (1960: 113), Osmanlı Bursa'sında ipek sektöründe ipekli dokumacılık zanaatına ilişkin lonca bulunduğundan bahsetmekle birlikte loncaların XIX. Yüzyıl Bursa'sındaki durumuna ilişkin bilgi vermemektedir. Sadece şu ifadeleri kullanmaktadır: "İşlerin yürütülmesi ve bilhassa san'at kabiliyetinin ölmemesi için çalışan bu teşkilatın 40-50 yıl önceye kadar, çok zayıf bir halde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bazı yaşlı kimseler az çok bunlara yetişmişlerdir." (Dalsar, 1960: 115).

e) XIX. Yüzyıl boyunca Bursa'da ipekli dokumacı zanaatkârının bir çoğu sadece zanaatı bırakmış, bu zanaatkârlar ham ipek üreticisi yani birincil mal üreticisi haline gelmişlerdir. Osmanlı iktisat tarihi literatüründe üretici sınıflara karşılık olarak sadece reaya ve zanaatkâr kavramlarının kullanıldığından yola çıkarak, ipekli dokumacı zanaatkârı iken zanaatı bırakıp ham ipek üreticisi haline gelenlerin Osmanlı iktisat tarihinde "birincil mal üreticisi" şeklinde kavramsallaştırılmalarının uygun olacağı düşünülmüştür. Bu tespitimiz doğrultusunda XIX. Yüzyıl Osmanlı ekonomisiyle ilgili çöküş tartışmaları içinde ortadan kaybolduğu iddia edilen diğer zanaatkârlar için de araştırma yapılması halinde muhtemelen bunların bir kısmının da birincil mal üreticisi durumuna geldiklerinin anlaşılacağı ve dolayısıyla söz konusu kavramsallaştırmamızın yol gösterici olabileceği öngörülmüştür.

f) Üç iktisadi zihniyet ilkesinden fiskalizmin ve zayıflamış da olsa gelenekçiliğin XIX. Yüzyıl Bursa ipek sektöründe geçerliliğini korumuş olması Bursa ipek sektörü özelinde kapitalizm öncesi bir ekonomik yapının sürdüğü/çözülmekte direndiği anlamına gelmektedir. İncelenen dönemde sektörün Osmanlı Devleti'nde görece olarak daha fazla piyasaya bağımlı hale gelen sektör olduğu da dikkate alınarak XIX. Yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomisinin söz konusu iki ilkenin geçerliliğine bağlı olarak kapitalizm öncesi yapısını büyük ölçüde koruduğu ortaya çıkmaktadır.

g) Bursa ipek sektörü örneğinde olduğu gibi daha önce Weber'in özsel rasyonellik kavramından esinlenerek Osmanlı rasyonalitesi olarak belirttiğimiz anlamda Osmanlı imalat sektöründe kendine özgü bir iktisadi rasyonalite bulunmaktadır. Şöyle ki Weber'in özsel rasyonelliğinde olduğu gibi Osmanlı rasyonalitesinde iktisadi davranış mutlak değerlerden oluşan (geçmiş, mevcut ya da gelecek) bazı ölçütlere göre yani iktisadi zihniyet ilkelerine göre değerlendirilmiştir. Dolayısıyla rasyonalite kavramında olduğu gibi kapitalist yapılar için kullanılan kavramlarla Osmanlı ekonomisi gibi kapitalizm öncesi yapıların analiz edilmesi hatalı çıkarımlara yol açmaktadır. Burada kapitalizm öncesi kavram kategorileştirmesinin literatürde yeterince yer tutmaması nedeniyle yeni çalışmaların bu perspektiften hareketle yapılması gereğinin önemi ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acartürk, E. ve Kılıç, R. (2011). Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların iktisadi ve siyasi perspektiften analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (29), 1-21.
- Akdağ, M. (1975). *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası: Celali İsyanları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Akdağ, M. (2014). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi* (2. baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Akıncı, E. (1986). *Doğal ipekte sermaye birikimi: Bursa örneği*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Akkuş, Y. (2013). Osmanlı devlet ve vilayet bütçeleri (1840-1913) nasıl okunmalıdır. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40, 147-78.
- Aktar, A. (1990). *Kapitalizm, az gelişmişlik ve Türkiye'de küçük sanayi*. İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Altun, D. (2013). *XIX. Yüzyılda Bursa'da ipek böcekçiliği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Amin, S. (2007). *Avrupa-merkezcilik: Bir ideolojinin eleştirisi*. (Çev. M. Sert). İstanbul: Çiviyazıları.
- Ay, N. (2001). Tanzimat'tan sonra mali hukukumuzda meydana gelen gelişme ve değişmeler. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3-4 (9), 173-88.
- Aygül, H. H. (2014). *Zihniyet, din ve iktisat: Osmanlı'dan günümüze Türk toplumunun iktisadi zihniyet dönüşümü ve tipolojik analizi*. İstanbul: Açılım Kitap.
- Aykut, A. S. (1999). İbn Battuta. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (cilt 19, 361-8). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.

- Aykutalp, A. ve Çelik, A. (2017). Bios Politikos'tan Homo Economicus'a: Karşılaştırmalı bir perspektifle antik ve modern dönemde insan, ekonomi ve siyaset ilişkisi. *İnsan ve İnsan*, 13, 223-41.
- Aynural, S. (1993). XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı esnafında üretim anlayışı ve organizasyonu. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1-4 (46), 355-62.
- Aynural, S. (2001). Kapan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (cilt 24, 338-9). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Aytekin, E. A. (2009). Agrarian relations, property and law: An analysis of the Land Code of 1858 in the Ottoman Empire. *Middle Eastern Studies*, 6 (45), 935-51.
- Aytekin, E. A. (2015). Başlangıç nağmesi. İçinde (Ed.) G. Atılğan, C. Saraçoğlu ve A. Uslu, *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de siyasal hayat* (1. baskı). İstanbul: Yordam Kitap. 11-38.
- Baer, G. (1963). Türk loncalarının yapısı ve bu yapının Osmanlı sosyal tarihi için önemi. (Çev. S. Feriel). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14 (8), 99-119.
- Baer, G. (1970a). Guilds in Middle Eastern history. İçinde (Ed.) M. A. Cook, *Studies in the economic history of the Middle East: From the rise of islam to the present day*. London: Oxford University Press. 11-30.
- Baer, G. (1970b). The Administrative, economic and social functions of Turkish guilds. *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1), 28-50.
- Barkan, Ö. L. (1964). XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'nin geçirdiği iktisadi buhranların sosyal-yapı üzerindeki tesirleri. İçinde (Ed.) Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, *İktisadi kalkınmanın sosyal meseleleri*. İstanbul: İstanbul Matbaası. 17-36.

- Barkan, Ö. L. (1975). Feodal düzen ve Osmanlı timarı. İçinde (Ed.) O. Okyar, *Türkiye iktisat tarihi semineri: Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları. 1-25.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye’de toprak meselesi: Toplu eserler 1* (1. baskı). İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu’da iktisadi değişim* (1. baskı). Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Başkaya, F. (2007). *Yediyüz (Osmanlı Beyliği’nden 28 Şubat’a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi)* (3. baskı). Ankara: Özgür Üniversite.
- Battuta, İ. (2014). *İbn Battuta Seyahatnamesi* (3. baskı). (Çev. A. S. Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berktaş, H. (1989). *Kabileden feodalizme* (2. baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Boccaccio, G. (1996). *Decameron*. (Çev. R. Teksoy). İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Braudel, F. (1982). *Civilization and capitalism* (volume II): *The Wheels of commerce*. (Çev. S. Reynolds). Londra: William Collins Sons & Co. Ltd.
- Cahen, C. ve Talbi, M. (1971). Hısba. İçinde *The Encyclopaedia of Islam* (yeni baskı, cilt 3, 485-9).
- Cameron, R. ve Neal, L. (2003). *A concise economic history of the world: From Paleolithic times to the present* (4 th ed.). New York: Oxford University Press.
- Chayanov, A. V. (1966). The Theory of Peasant Economy. İçinde D. Thorner, B. Kerblay and R. E. F. Smith (Eds.), *A. V. Chayanov on The Theory of Peasant Economy*. Illinois: The American Economic Association. 1-386.
- Cin, H. (1985). *Osmanlı toprak düzeni ve bu düzenin bozulması*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

- Cipolla, C. M. (Ed.). (1973a). *The Fontana economic history of Europe: The Middle Ages*. London & Glasgow: Collins Clear-Type.
- Cipolla, C. M. (Ed.). (1973b). *The Fontana economic history of Europe: The emergence of industrial societies-1*. London & Glasgow: Collins Clear-Type.
- Cipolla, C. M. (2005). *Before the Industrial Revolution: European society and economy (1000-1700)* (3 rd ed.). London: Methuen & Co. Ltd.
- Çakmakçı, C. (2006). İbn Battuta Seyahatnamesi'nde Türkçe kelimeler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (47), 159-68.
- Çelik, K. (2016). Osmanlı idaresindeki Lübnan'da ipek üretimi ve ticareti üzerine bir değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (26), 277-90.
- Çelik, N. B. (2005). *İdeolojinin soykütüğü 1: Marx ve ideoloji*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2007). Ortadoğu. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (cilt 33, 403-7). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Çizakça, M. (1978). Bursa ipek sanayiinin maliyet yapısı üzerinde düşünceler ve ham ipek fiyatları: 1550-1650. *ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, 111-22.
- Çizakça, M. (2013). Gerçekten de suçlu şeriat mıydı? *Dipnot*, 11-12, 1-25.
- Dallı, K. (2017). Sanat ve zanaat kavramları bağlamında geleneksel dans. *Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı Dergisi*, 10, 35-44.
- Dalsar, F. (1960). *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Damlıbağ, F. (2015). Osmanlı sanayiindeki rekabet düzenlemeleri. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1 (65), 79-106.

- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplum-Marksist Üretim Tarzı kavramı* (1. baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Dobb, M. (1992). *Kapitalizmin gelişimi üzerine incelemeler*. (Çev. F. Akar). İstanbul: Belge Yayınları.
- Durgun, F. (2009). A comparison of Medieval European guilds and Akhism in Anatolia in terms of their emergence and general functions. *Tarih Okulu Dergisi*, 4, 1-16.
- El sanatları. (t.y.) İçinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.
- Engels, F. (2000). Königsberg'deki Joseph Bloch'a, 21 Eylül 1890. İçinde *Tarihsel materyalizm üzerine mektuplar: 1890-94* (2. baskı). (Çev. Ö. Ünalın). Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Erder, L. (1978). Bursa ipek sanayiinde teknolojik gelişmeler: 1835-1865. *ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, 111-22.
- Erdoğan, İ. (2000). Osmanlı iktisadi düzeninde ihtisab müessesesi ve muhtesiblik üzerine bir deneme. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11, 123-45.
- Erdost, M. İ. (2005). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda mülkiyet ilişkileri*. Ankara: Onur Yayınları.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klasik Dönemindeki “eşraf ve a’yan” üzerine bazı bilgiler. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 3, 105-18.
- Ergenç, Ö. (2014). *XVI. Yüzyılın sonlarında Bursa: Yerleşimi, yönetimi, ekonomik ve sosyal durumu üzerine bir araştırma* (2. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ermiş, F. (2003). Bir Ortadoğu iktisat tarihçisi olarak Charles Issawi ve “The economic history of Turkey”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1 (1), 417-27.

- Ermış, F. (2014). *A history of Ottoman economic thought: Developments before the Nineteenth Century*. London & Newyork: Routledge.
- Esmer, G. (1976). *Mevzuatımızda gayrimenkul hükümleri ve tapu sicili*. Ankara: Olgaç Matbaası.
- Eve iş verme sistemi. (2004). İçinde *Türk Dil Kurumu İktisat Terimleri Sözlüğü*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.
- Faroqhi, S. (2002). İktisat tarihi: 1500-1600. İçinde (Ed.) S. Akşin, *Türkiye tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)* (7. baskı). İstanbul: Cem Yayınevi. 145-205.
- Faroqhi, S. (2008). *Osmanlı dünyasında üretmek, pazarlamak, yaşamak* (3. baskı). (Çev. G. A. Güven ve Ö. Türesay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (2014). *Osmanlı'da kentler ve kentliler: Kent mekânında ticaret, zanaat ve gıda üretimi 1550-1650* (5. baskı). (Çev. N. Berktaş). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi, S. (2017). *Osmanlı zanaatkârları: İmparatorluk döneminde zanaatlar ve loncalar* (1. baskı). (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Genç, M. (1975). Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi. İçinde (Ed.) O. Okyar, *Türkiye iktisat tarihi semineri: Metinler/Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları. 231-92.
- Genç, M. (1991). 18. Yüzyılda Osmanlı sanayii. *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 2, 99-124.
- Genç, M. (2007). Ottoman craftsmen and government. İçinde İ. Ortaylı and İ. Köknel (Eds.), *From guild to chamber: For the 125 th anniversary of The Istanbul Chamber of Commerce*. İstanbul: Chamber of Commerce.
- Genç, M. (2012a). Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri. İçinde *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 45-69.

- Genç, M. (2012b). Osmanlı iktisadi dünya görüşünün klasik prensiplerindeki değişimler. İçinde *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 89-98.
- Genç, Ö. (2011). Kara Ölüm: 1348 veba salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına etkileri. *Tarih Okulu Dergisi*, 10, 123-50.
- Göztepe, Ö. (Der.). (2014). *İlkel birikim: Sermayenin kaldırıcı* (1. baskı). Ankara: NotaBene yayınları.
- Griswold, W. J. (2000). *Anadolu'da büyük isyan: 1591-1611*. (Çev. Ü. Tansel). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gül, M. (2013). *Orta Çağ Avrupa tarihi* (5. baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Güran, T. (1998). *19. Yüzyıl Osmanlı tarımı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Gürsoy, B. (1984). 100. yılında Düyun-u Umumiye İdaresi üzerinde bir değerlendirme. İçinde *Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yayını.
- Hacıgökmen, M. A. (2012). Anadolu'da Ahiliğin esnaf teşkilatı haline dönüşmesi ve tımar sistemine yansımaları: Ankara örneği. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 32, 263-91.
- Heaton, H. (2005). *Avrupa iktisat tarihi*. (Çev. M. A. Kılıçbay ve O. Aydoğuş). Ankara: Paragraf Yayınevi.
- Hilav, S. (1965). Asya-Tipi-Üretim Biçimi üzerine açıklamalar. İçinde (Ed.) N. Fethi, *Az gelişmiş ülkeler ve sosyalizm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Hizmetli, M. (2011). *Endülüs'te hisbe teşkilatı* (1. baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Issawi, C. (1980). *The Economic history of Turkey: 1800-1914*. Chicago: The University of Chicago Press.

- İdrisoğlu, R. E. (2010). *Rusya'nın ve ABD'nin SSCB sonrası Orta Doğu politikaları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- İnalcık, H. (1969). Capital formation in the Ottoman Empire. *Journal of Economic History*, 1 (29), 97-140.
- İnalcık, H. (1982). Rice cultivation and Çeltükci-Re'aya System in the Ottoman Empire. *Turcica*, 14, 69-141.
- İnalcık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1* (3. baskı). (Çev. H. Berktay). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. (Çev. R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İşbilir, Ö. (2007). Nüzül. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (cilt 33, 311-2). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Jakubowski, F. (1936). *Ideology and superstructure in historical materialism*. Erişim <http://www.marxists.org>.
- Kal'a, A. (1995). Esnaf. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (cilt 11, 423-30). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Kallek, C. (2007). Pazar. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (cilt 34, 194-203). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Kâr. (2004). İçinde *Türk Dil Kurumu İktisat Terimleri Sözlüğü*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.
- Karataş, M. (2006). 18-19. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde bazı müsâdere uygulamaları. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 19, 220-37.
- Kasaba, R. (1988). *The Ottoman Empire and the world economy: The nineteenth century*. Albany: State University of New York Press.

- Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin taşrası: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da toplumsal süreçler ve mekânsal değişim* (1. baskı). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kaymak, M. (2008). *1873-1896: Kapitalizmin uluslararasılaşması ve Osmanlı iktisadiyatı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaymak, M. (2010). Tarımda kapitalist dönüşümün klasik modeli: İlkel birikimden tarımsal kapitalizme İngiliz tarımı. *Toplum ve Hekim*, 2 (25), 85-102.
- Kaymak, M. (2011). Sanayi Devrimi neden İngiltere'de gerçekleşti? Karşılaştırmalı bir makro tarih denemesi. İçinde (Ed.) H. Mihci, *İktisada dokunmak*. Ankara: Phoenix Yayınevi. 163-85.
- Kaymak, M. ve Teoman, Ö. (2016). The origins of the peculiarity of agrarian structures in Southeastern Anatolia: An assessment on Ottoman heritage. *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 2 (34), 1-23.
- Kazgan, G. (1999). *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıl'a Türkiye ekonomisi: 1. Küreselleşmeden 2. Küreselleşmeye* (1. baskı). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Kazgan, H. (1985). Düyun-u Umumiye. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (cilt 3). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kazıcı, Z. (1998). Hisbe. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (cilt 18, 143-5). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Khoury, D. R. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve taşra toplumu: Musul 1540-1834* (1. baskı). (Çev. Ü. Tansel). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (2010). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı üretim tarzı*. Ankara: Efil Yayınevi.

- Kıvrım, İ. ve Elmacı, S. (2011). Osmanlı döneminde Amasya'da ipekçilik. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (6), 715-28.
- Kuhn, T. S. (2003). *Bilimsel devrimlerin yapısı* (6. baskı). (Çev. N. Kuyaş). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kula, W. (1985). *Feodalizmin ekonomik teorisi*. (Çev. O. Esen). Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.
- Kurmuş, O. (1982). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi* (3. baskı). Ankara: Savaş Yayınları.
- Küçük, Y. (2012). *Atamanoğlu Fatih* (1. baskı). İstanbul: Mızrak Yayınları.
- Küçükömer, İ. (2012). *Batılılaşma & Düzenin yabancılaşması*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Küpeli, Ö. (1999). Osmanlı Devleti'nde panayır organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının tarihine dair. İçinde (Ed.) G. Eren, *Osmanlı 3: İktisat*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 490-7.
- Kütükoğlu, M. S. (1996). Gümrük. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (cilt 14, 263-8). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Kütükoğlu, M. S. (2013). *Balta Limanı'na Giden Yol: Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Landes, D. S. (1998). *Kapitalizmin doğuşu* (2. baskı). (Çev. S. E. Gündüz). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Lewis, B. (2011a). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (5. baskı). (Çev. B. B. Turna). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Lewis, B. (2011b). *Ortadoğu: İki bin yıllık Ortadoğu tarihi* (8. baskı). (Çev. S. Y. Kölay). Ankara: Arkadaş Yayınevi.

- Lewis, B. (2011c). *Çatışan kültürler: Keşifler çağında Hristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler* (5. baskı). (Çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mantran, R. (1971). Hısba. İçinde *The Encyclopaedia of Islam* (yeni baskı, cilt 3, 489-90).
- Marsot, A. L. A. (2010). *Mısır tarihi: Arapların fethinden bugüne* (1. baskı). (Çev. G. Ç. Güven). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Martin, S. (2011). *Kara ölüm: Orta Çağ'da veba* (1. baskı). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Marx, K. (2004). *Kapital* (6. baskı, cilt 1). (Çev. A. Bilgi). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2009). Kapitalizm öncesi biçimler: Formen. İçinde K. Marx ve F. Engels. *Kapitalizm öncesi ekonomi biçimleri* (4. baskı). (Çev. M. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Ekonomi politiğin eleştirisine katkı* (7. baskı). (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2015). *Alman ideolojisi* (9. baskı). (Çev. S. Belli). Ankara: Sol Yayınları.
- Merrington, J. (1984). Kapitalizme geçişte kent ve kır. İçinde (Ed.) R. Hilton, *Feodalizmden kapitalizme geçiş*. (Çev. M. Gürer ve S. Sökmen). İstanbul: Metis Yayınları. 184-213.
- Mert, Ö. (1991). Ayan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (cilt 4, 195-8). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Ocak, A. Y. (1996). Fütüvvet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (cilt 13, 261-3). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Ons. (t.y.). İçinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.

- Orbay, K. (2011). *Osmanlı Çift-Hane Sistemi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ortaylı, İ. (2015). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* (42. baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Owen, R. (1981). *The Middle East in the world economy 1800-1914*. London; New York: Methuen & Co. Ltd.
- Oyan, O. (1998). *Feodalizm ve Osmanlı tartışmaları*. Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye* (1. baskı). İstanbul: Yordam Kitap.
- Ökçün, A. G. (1970). *Osmanlı sanayii: 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.
- Ökçün, A. G. (1972). XIX. Yüzyılın ikinci yarısında imalat sanayii alanında verilen ruhsat ve imtiyazların ana çizgileri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1 (27), 135-66.
- Önsoy, R. (1988). *Tanzimat Dönemi Osmanlı sanayii ve sanayileşme politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önsoy, R. (1999). *Mali tutsaklığa giden yol: Osmanlı borçları (1854-1914)* (1. baskı). Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı siyasi düşüncesi: Tarihi temeller ve ana ilkeler. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1 (12), 27-33.
- Öz, S. (2013). Kapitalizmin ruhu problemi: Werner Sombart. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 29, 142-69.
- Özcan, T. (2007). Pazar. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (cilt 34, 206-8). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.

- Özkoç, Ö. (2014). Mısır modernleşmesinin tarihsel kökenleri: Mehmet Ali Paşa dönemi üzerine bir inceleme. *Memleket Siyaset Yönetim*, 21, 219-50.
- Özkul, A. E. (2010). Osmanlı idaresinde Kıbrıs adasında yapılan ziraat ve hayvancılık. İçinde *Birinci İktisat Tarihi Kongresi tebliğleri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları. 283-95.
- Özveren, E. (2007). Bazaars of The Thousand and One Nights. *The European Journal of The History of Economic Thought*, 14 (4), 629-55.
- Özyüksel, M. (1997). *Feodalite ve Osmanlı toplumu* (3. baskı). İstanbul: Der Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1984). *Osmanlı ekonomisi ve dünya kapitalizmi: 1820-1913*. Ankara: Yurt Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi: 1500-1914* (6. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Panzac, D. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nda veba: 1700-1850* (2. baskı). (Çev. S. Yılmaz). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pirenne, H. (2013). *Ortaçağ Avrupa'sının ekonomik ve sosyal tarihi* (6. baskı). (Çev. U. Kocabaşoğlu). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pirenne, H. (2014). *Ortaçağ kentleri: Kökenleri ve ticaretin canlanması* (13. baskı). (Çev. Ş. Karadeniz). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polanyi, K. (1977). *The livelihood of man*. (Ed.) H. W. Pearson. New York-San Francisco-London: Academic Press.
- Polanyi, K. (2016). *Büyük dönüşüm: Çağımızın siyasal ve ekonomik kökenleri* (13. baskı). (Çev. A. Buğra). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (1987). *Osmanlı Devleti'nde Avrupa iktisadi yayılımı ve direniş: 1881-1908*. (Çev. S. Tekay). Ankara: Yurt Yayınevi.

- Quataert, D. (2006). 19. Yüzyıla genel bakış: Islahatlar devri (1812-1914). İçinde (Ed.) H. İnalcık ve D. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 2* (2. baskı). (Çev. A. Berktaş, S. Andıç ve S. Alper). İstanbul: Eren Yayıncılık. 885-1051.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım: 1876-1908* (1. baskı). (Çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quataert, D. (2011). *Sanayi Devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü* (3. baskı). (Çev. T. Güney). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sahtiyani. (t.y.). İçinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.
- Salgar, E. (2014). Modernleşme süreci: Doğu-batı ekseninde bir mukayese. *Dört Öge*, 6, 131-43.
- Sarc, Ö. C. (1999). Tanzimat ve sanayiimiz. İçinde *Tanzimat 1*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması: Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e* (5. baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2001). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla: Ekonomik, kültürel ve devlet felsefesine ait değişimler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sinaat. (t.y.). İçinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.
- Sombart, W. (2005). *Kapitalizm ve Yahudiler* (2. baskı). (Çev. S. Gürses). İstanbul: İleri Yayıncılık.
- Sombart, W. (2011). *Burjuva: Modern ekonomi dönemine ait insanın ahlâki ve entelektüel tarihine katkı* (2. baskı). (Çev. O. Adanır). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

- Sönmez, M. T. (1998). *Osmanlıdan günümüze toprak mülkiyeti: Açıklamalı sözlük* (2. baskı). Ankara: Yayımevi.
- Şahin, R. (2006). *Edirne gümrüklerine göre XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Edirne'de ticari hayat* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Şahinöz, A. (2011). *Neolitik'ten günümüze tarım ekonomi ve politikaları*. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Şahinöz, A. (2018). Çevre ve ekonomi: Ekolojik ekonomi (Yayımlanmamış bildiri). *Economics and politics of environment after The United Nations Paris Conference (International conference)*. Ankara: Başkent Üniversitesi.
- Şahinöz, A. ve Teoman, Ö. (2002). Osmanlı tarımında bir sistem tartışması: Timar. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (4), 67-88.
- Şimşirgil, A. (1995). XV-XVI. asırlarda Tokat şehrinde iktisadi hayat. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1 (10), 187-210.
- Tabak, F. (2015). Doğu Akdeniz'de ekonomik ve ekolojik değişim: 1550-1850. İçinde (Ed.) B. Kolluoğlu ve M. Toksöz, *Osmanlılardan günümüze Doğu Akdeniz kentleri* (1. baskı). (Çev. N. Berktaş). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 29-46.
- Tabakoğlu, A. (2000). *Türk İktisat Tarihi* (5. baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taeschner, F. (1965). Futuwwa. İçinde *The Encyclopaedia of Islam* (yeni baskı, cilt 2, 961-9).
- Taşkın, Ü. (2005). *Osmanlı Devleti'nde kullanılan ölçü ve tartı birimleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Tekin, K. H. (2013). Osmanlı hakimiyeti döneminde Halep şehrindeki ticari yapılanma. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 8 (6), 681-98.

- Teoman, Ö. (1999). *Türk tarımının kapitalizme geçiş sürecinin incelenmesi: Teknoloji merkezli bir deneme* (Yayımlanmış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Teoman, Ö. ve Kaymak, M. (2010). 19. Yüzyılda Osmanlı'da Ticari Tarım: Batı Anadolu ve Mısır'da pamuk üretimi merkezli bir karşılaştırma. İçinde *Birinci İktisat Tarihi Kongresi tebliğleri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları. 435-50.
- Tezgel, O. (2013). Manüfaktürün ortaya çıkışı ve fabrika üretimine geçişte manüfaktürün rolü: Emek süreci bağlamında bir değerlendirme. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 1 (4), 98-114.
- Thrupp, S. L. (1965). The guilds. İçinde M. M. Postan, E. E. Rich and E. Miller (Eds.), *The Cambridge economic history of Europe* (volume III). Herdforshire: The Broadwater Press Ltd. 230-80.
- Tosh, J. (2013). *Tarihin peşinde*. (Çev. Ö. Arıkan). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tunçel, A. K. ve Yıldırım, M. (2014). 1854-1874 döneminde Osmanlı Devleti'nin dış borçlanması: Kaç milyar dolar Osmanlı Devleti'nin iflasına neden oldu? *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (16), 1-26.
- TÜİK. (t.y.). *Osmanlı sanayii 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki*. Erişim <http://www.tuik.gov.tr>.
- Uludağ, S. (1996). Fütüvvet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (cilt 13, 259-61). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Uludağ, S. (2008). Riyâzet. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı islam ansiklopedisi* (cilt 35, 143-4). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.

- Ülgener, S. F. (1940). İktisadî hayatta zihniyetin rolü ve tezahürleri: Ekonomi zihniyeti meselelerine başlangıç, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (2), 351-80.
- Ülgener, S. F. (2006a). *Dünü ve bugünü ile zihniyet ve din: İslam, tasavvuf ve çözülme devri iktisat ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006b). *İktisadi çözülmenin ahlak ve zihniyet dünyası*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006c). *Tarihte darlık buhranları ve iktisadi muvazenesizlik meselesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Vatter, S. (2011). Şam'ın militan tekstil dokumacıları: Ücretli zanaatkârlar ve Osmanlı işçi hareketleri (1850-1914). İçinde (Ed.) D. Quataert ve E. J. Zürcher, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne işçiler: 1839-1950* (3. baskı). (Çev. C. Ekiz). İstanbul: İletişim Yayınları. 55-95.
- Waley, D. ve Dean, T. (2014). *İtalyan şehir cumhuriyetleri* (1. baskı). (Çev. H. Çalışkan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wallerstein, I. M. (2004). *World-systems analysis: An introduction*. Durham: Duke University Press.
- Weber, M. (2011). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (Çev. M. Köktürk). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum I*. (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarı Yayınları.
- White, S. (2013). *Osmanlı'da isyan iklimi: Erken modern dönemde Celali İsyanları*. (Çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Wittfogel, K. A. (1957). *Oriental despotism: A comparative study of total power*. New Haven: Yale University Press.
- Wood, E. M. (2003). *Kapitalizmin kökeni: Geniş bir bakış* (1. baskı). (Çev. A. C. Aşkın). Ankara: Epos Yayınları.

- Wood, A. C. (2013). *Levant Kumpanyası tarihi*. (Çev. Ç. E. İpek). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Yaşar, G. A. (2011). Ortaçağ'dan günümüze "modernite": Doğu ve doğası. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 10-26.
- Yerasimos, S. (1980). *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye: Bizanstan Tanzimata, Tanzimattan 1. Dünya Savaşına, 1. Dünya Savaşından 1971'e*. (Çev. B. Kuzucu). İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Yıldırım, O. (2000). Osmanlı esnafında uyum ve dönüşüm: 1650-1826. *Toplum ve Bilim*, 83, 146-77.
- Yılmaz, F. (2003). Mehmet Genç ile Osmanlı'da devlet ve ekonomi üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1 (1), 367-84.
- Yılmaz, F. (2009). *Rasyonalite: İktisat özelinde bir tartışma*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Yılmaz, H. F. (2012). 16. Yüzyılda Osmanlı ekonomisinde 'piyasa'nın karşısı 'pazar'. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yurtseven, Y. (2009). Osmanlı Klasik Döneminde ideoloji, din ve siyasi meşruiyet üzerine kısa bir değerlendirme. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Yrd. Doç. Dr. İbrahim ONGÜN'e Armağan)*, 1-2 (11), 1255-84.
- Yüksel, H. (1992). Vakıf-müsadere ilişkisi: Şam Valisi Vezir Süleyman Paşa olayı. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 12, 399-424.
- Zanaat. (2004). İçinde *Türk Dil Kurumu İktisat Terimleri Sözlüğü*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.
- Zanaatkâr. (t.y.) İçinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.

EK 1. Etik Kurul İzni Muafiyet Formu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ İKTİSAT ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 25/6/2018	
Tez Başlığı: OSMANLI DEVLETİ'NDE İKTİSADİ ZİHNİYET VE SANAYİLEŞME SORUNLARI: BURSA İPEK SEKTÖRÜ ÖRNEĞİ	
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Adı Soyadı: Cumali Bozpınar Öğrenci No: N10146076 Anabilim Dalı: İktisat Programı: İktisat Statüsü: ☐ Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora	Tarih ve İmza 25/6/2018
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u>	
	
Doç. Dr. Özgür Teoman	

EK 2. Orijinallik Raporu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜİKTİSAT ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: ...26/06./2018	
Tez Başlığı : Osmanlı Devleti'nde İktisadi Zihniyet ve Sanayileşme Sorunsalı: Bursa İpek Sektörü Örneği	
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 127 sayfalık kısmına ilişkin, 26/06/2018. tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 15'tir.	
Uygulanan filtrelemeler: 1- X Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç 2- X Kaynakça hariç 3- ☐ Alıntılar hariç 4- X Alıntılar dâhil 5- ☐ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Adı Soyadı: Cumali Bozpınar Öğrenci No: N10146076 Anabilim Dalı: İktisat Programı: İktisat Statüsü: X Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	Tarih ve İmza 26.06.2018
<u>DANIŞMAN ONAYI</u>	
UYGUNDUR. Doç. Dr. Özgür Teoman	